

**18. YÜZYILIN SONU 19. YÜZYILIN
BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
VEBA YILLARI (İzmir Örneği)**

Meral ERDOĞAN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2017

**18. YÜZYILIN SONU 19. YÜZYILIN
BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE VEBA
YILLARI
(İzmir Örneği)**

Meral ERDOĞAN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2017

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Meral ERDOĞAN

ÖZET

18. YÜZYILIN SONU 19. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE VEBA YILLARI

(İzmir Örneği)

ERDOĞAN, Meral

Yüksek Lisans-2017

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Hayrettin Pınar

Veba, ortaya çıktığı dönemden itibaren en ölümcül salgın hastalık olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Özellikle 18. yüzyılda dünyanın neredeyse her yerinde etkili olan veba, büyük çapta nüfus kayıplarına sebep olmuştur. Bu yüzyıl aynı zamanda Osmanlı Devleti için de veba yüzyılı olarak kendini göstermiştir. Kıtalar arası geçiş güzergâhında yer alan Anadolu, Osmanlı sınırları için vebaya en çok maruz kalan bölgelerdendir. Genellikle nemli ve sıcak ortamlarda doğal yaşam alanı olan veba özellikle kıyı şehirlerinde etkili olmuştur. 18. yüzyılda etkisinin en yoğun yaşandığı şehirlerden biri de İzmir'dir. Önemli kara ve deniz yolu ağına sahip olan bu şehir aynı zamanda vebanın kentsel odağı olmuştur. 1707'den 1800'lere kadar yaşanan çok şiddetli veba vakaları bu durumu kanıtlar niteliktedir. 19. yüzyılın başları ise vebanın etkisini devam ettirdiği ancak artık daha kalıcı önlemler alınmaya başlanılan dönemdir. Devlet, veba için karantina uygulamaları, hekim temini, ilaç ile tedavi ve dezenfekte işlemleri yapılmıştır. Bunun için Batının uyguladığı yöntemler takip edilmiş ve veba ile mücadele daha modern bir yapı kazanmıştır. Nitekim Osmanlı toplumundaki hastalık algısı, veba ile mücadele sürecini olumsuz etkilemiştir. Çeşitli toplumlara ait bireylerin yaşadığı İzmir, farklı uygulamalar ve düşünce sistemlerini barındırması vebaya karşı birlikte hareket edilmesinin önüne geçmiştir. Bu nedenle Osmanlı hükümeti halkı bilinçlendirme çalışmaları yapmışlardır. Bu sayede veba için alınan önlemler daha etkili sonuçlar vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Veba, 18. yüzyıl, 19. yüzyıl, İzmir, karantina.

ABSTRACT

THE END OF THE 18TH CENTURY THE BEGINING OF THE 19TH CENTURY THE YEARS OF PLAGUE İN THE OTTOMAN EMPIRE

(Example of İzmir)

ERDOĞAN, Meral

Department of History

Eskişehir Osmangazi University, Graduate School of Social Sciences

Supervisor: Ass. Prof. Dr. Hayrettin Pınar

The plague has taken its place on the History stage as the most deadly epidemic since its Emergence. The plague especially affecting almost every part of the world in the 18th century, has caused massive Population losses. This century also manifested itself as a plague for the Ottoman State. Anatolia, which is located on the transition route between the continents, is the region most exposed to and for the Ottoman borders. The plague, which is a natural habitat in mostly humid and warm environment, has been particularly effective in coastal cities, İzmir is one of the cities in which influence is most land and sea route network, has also become the urban center of the city at the same time. Very severe plague cases from 1707 to 1800 are Evidence of this situation. The beginning of the 19th century is the period in which the disease continues, but now more permanent measures are being taken. State, quarantine applications for the plague, physician's foundation, drug treatment and disinfection procedures were made. For this, the methods applied by the west have been followed and the fight against the plague has gained a more modern structure. As a matter of fact, the sense of disease in the Ottoman society had a negative effect on the fight against the plague. İzmir, where the individuals of various societies live, has been able to accommodate different applications and systems of thought and to move together against it. For this reason, the Ottoman government made public awareness raising activities. The measures taken for the plague on this issue have yielded more effective results.

Keywords: Plague, 18th century, 19th century, İzmir, quarantine.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
TABLOLAR LİSTESİ.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VEBANIN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞİMİ VE ETKİLERİ

1.1. VEBA, TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

1.1.1. Veba Epidemiyolojisi.....	6
1.1.2. Veba Odakları.....	9
1.1.2.1. Doğal Veba Odakları.....	9
1.1.2.2. Geçici Veba Odakları.....	11
1.1.2.3. Devamlı Veba Odakları.....	14

1.2. VEBANIN BULAŞMA VE YAYILMA ŞEKİLLERİ.....15

1.2.1. Bulaşma.....	16
1.2.2. Yayılma.....	18
1.2.2.1. Deniz Yoluyla Yayılma.....	19
1.2.2.2. Kara Yoluyla Yayılma.....	22

1.3. VEBANIN DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR ARASINDAKİ KONUMU.....23

1.3.1. Doğal Afetler.....	24
---------------------------	----

1.3.1.1. Deprem.....	25
1.3.1.2. Kuraklık.....	27
1.3.1.3. İklimdeki Değişimler.....	28
1.3.1.4. Çekirgeler.....	31
1.3.2. Salgın Hastalıklar.....	33
1.3.2.1. Çiçek.....	34
1.3.2.2. Sıtma.....	35
1.3.2.3. Kolera.....	35
1.3.2.4. Verem (Tüberküloz).....	36
1.4. OSMANLI SINIRLARI DIŞINDAN OSMANLI TOPRAKLARINA UZANAN VEBA EPİDEMİLERİ.....	38
1.4.1. Dünya Genelinde Veba Salgını.....	38
1.4.1.1. Kediler İçin Kara Gün.....	41
1.4.1.2. Vebaya Karşı Tutum ve Alınan Önlemler.....	43
1.4.2. Osmanlı Devletinde Veba Salgını.....	45
1.4.2.1. Osmanlı Tebaası ve Veba.....	46
1.4.2.1.1. İstanbul.....	50
1.4.2.1.2. Anadolu.....	53
1.4.2.2. Nüfus, Göçler ve Veba.....	56
1.4.2.2.1. İlk Nüfus Sayımı: 1831 Tahrir-i Nüfus.....	57
1.4.2.2.2. Göçler.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU'NUN TİCARET BAŞKENTİ İZMİR VE VEBA

2.1. KOZMOPOLİT BİR TİCARET KENTİ: İZMİR.....	62
2.1.1. İzmir'in Kentsel Gelişimi ve Ekonomik Yükselişi.....	62

2.1.2. İzmir ve Levantenler.....	72
2.1.2.1. Levant veya Levanten Kelimesi Üzerine Yapılan Tanımlamalar.....	73
2.1.2.2. Levantenlerin Ait Oldukları Kimlik Yapısı.....	74
2.2. İZMİR'DE VEBA SALGINLARI.....	78
2.2.1. Salgının Gelişimi.....	78
2.2.2. Salgının Yayılımı.....	81
2.3. İZMİR'DE VEBANIN ETKİLERİ.....	84
2.3.1. Demografik Etki ve Sonuçları	85
2.3.1.1. İzmir'de Nüfus ve Veba.....	85
2.3.1.2. İzmir'de Göç ve Veba.....	90
2.3.2. Ekonomik Etki ve Sonuçları.....	94
2.3.2.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi.....	94
2.3.3. Sosyo-Kültürel Etki ve Sonuçları.....	98
2.3.3.1. Toplumun Düzeninin ve Asayişinin Bozulması.....	99
2.3.3.2. Kültürel Değerlerin Yok Olması.....	100
2.3.3.3. Dini Hayata Etkiler.....	100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEBAYI ÖNLEMELİK İÇİN ALINAN TEDBİRLER - TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE SONUÇLARI

3.1. OSMANLI HÜKÜMETİNİN VEBA SALGINLARINDAKİ SAĞLIK VE SOSYAL POLİTİKALARI.....	103
3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Karantina Uygulanmaları.....	109
3.1.1.1. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula/Sani.....	112
3.1.1.2. İzmir Karantina Teşkilatı.....	117
3.1.2. Osmanlı Tebasının Bilinçlendirilmesi.....	122

3.2. TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE ALINAN TEDBİRLER.....	126
3.2.1. Tıbbi Tedaviler.....	127
3.2.2. Dezenfekte Etme.....	129
3.2.3. Bağışıklık Sistemini Güçlendirme.....	130
3.2.4. Hastalıklı Yerini Terk Etme (Göç).....	131
3.3. UYGULANAN DİĞER YÖNTEMLER.....	132
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA.....	139
TABLolar LİSTESİ.....	151
HARİTALAR LİSTESİ.....	155

TABLÖLAR LİSTESİ

TABLO 1: Vebanın Bulaşma Basamakları.....	151
TABLO 2: 18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Avrupa Gemileri.....	151
TABLO 3: Avrupa Şehirlerinde Vebadan Ölümler.....	151
TABLO 4: 1831’de Başlıca Osmanlı Şehirlerinin Nüfusunun Cemaatlere Göre Dağılımı (Erkek Nüfusu).....	152
TABLO 5: 1831’de Bazı Osmanlı Şehirlerinde Nüfus Oranları (Erkek nüfusu)....	152
TABLO 6: 18. Yüzyıl’da İzmir Şehri Nüfus Tahminlerinin Mukayeseleri.....	153
TABLO 7: 19. Yüzyılda İzmir’de Nüfus Dağılımı.....	153
TABLO 8: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başlarında İzmir’in Nüfusu (Bin).....	154

HARİTALAR LİSTESİ

HARİTA 1: Osmanlı Devleti’nde Vebanın Yayılımı (1700-1850).....	155
HARİTA 2: Osmanlı Karantinaları (1838-1850).....	156

KISALTMALAR

A.AMD	: Sadaret, Amedî Kalemî Evrakı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale/madde
A.MKT.	: Sadaret, Mektubî Kalemî Evrakı
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî
A.MKT.NZD.	: Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât Evrakı
B.	: Receb
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Basbakanlık Osmanlı Arsivi
C.	: Cilt
C.	: Cemâziyelâhir
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.SH.	: Cevdet Sıhhiye
C.ML.	: Cevdet Maliye
Ca.	: Cemâziyelevvel
Ç.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
H.	: Hicrî
H.H.	: Hazine-i Hâssa Nezâreti

HAT.	: Hatt-1 Hümeyunlar
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyası Kısım
İ.DH.	: İdâre- Dahiliye
L.	: Şevval
M.	: Muharrem
M.Ö.	: Milattan Önce
N.	: Ramazan
R.	: Rebûlâhir
Ra.	: Rebûlevvel
s.	: Sayfa
S.	: Safer
ss.	: Sayfa sayısı(sayfalar arası)
Ş.	: Şaban
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Cilt
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzâtı
Z.	: Zilhicce
Za.	: Zilkade

ÖNSÖZ

18.yüzyılın sonlarına doğru dağılma dönemine girmiş olan Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu girdaptan çıkmak için özellikle II. Mahmud'un 1807'de tahta geçmesiyle birlikte birçok alanda yenilikler yapmıştır. Bu köklü yenilikler Osmanlı Devleti için dönemin altın çağını yaşatmıştır. Bu dönemde savaşların uzun sürmesi ve ağır mağlubiyetlerle sonuçlanması devleti derinden etkilemiştir. Bu durum özellikle salgın hastalıkların yayılmasına verimli bir ortam sağlamıştır. Kıtılık, ekonomik yetersizlikler, iskân problemleri de salgın hastalıkların etkisini artmasında önemli bir etkidir. Osmanlı Devleti'nde derin izler bırakan salgın hastalıklardan biri de vebadır. Bu hastalık özellikle 18. yüzyılda önemli bir liman kenti olarak parlamaya başlayan İzmir'i de derinden etkilemiştir. *18. Yüzyıl Sonu 19. Yüzyılın Başında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)* isimli tez çalışmasında 18. ve 19. yüzyılda İzmir'de yaşanan veba salgınının etkileri ve sonuçları hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın hazırlanmasında yardımları için değerli danışmanım Doç. Dr. Hayrettin Pınar'a teşekkürlerimi borç bilirim. Ayrıca maddi ve manevi hiçbir desteği esirgemeyen sevgili aileme sonsuz teşekkürler.

GİRİŞ

Dünyanın varoluşundan itibaren çeşitli doğa olaylarıyla yerküre günümüzdeki şeklini almıştır. Bu oluşumun içerisinde insanoğlu bu doğa olaylarına anlam verilememekle birlikte çoğalan nüfus ve siyasi etkenlerle yaşam alanları ve yaşam şekilleri - din, dil, ırk ve yaşanan coğrafyanın etkisiyle- farklılık göstermeye başlamıştır. İlk çağlardan günümüze kadar değişmeyen tek şey insanoğlunun doğanın vermiş olduğu felaketleri tam anlamıyla durduramamasıdır. Sel, fırtına, deprem ve yangın bu felaketlerin başında gelmektedir. Bu felaketler İnsan soyunda büyük yıkımlara sebep olmuştur. Ancak salgın hastalıkların yaratmış olduğu tahribatla boy ölçüşememiştir. Güçlü imparatorluklar bile bu salgın hastalıklar sebebiyle ölüm karşısında çaresiz kalmışlardır. Büyük yıkımlara sebep olan bu önemli hastalıklar nelerdir? Bu hastalıklar arasında veba, çiçek hastalığı, verem (tüberküloz), sıtma ve kolera en önemlileridir. Bu hastalıklar hayvan hastalıklarının evrimleşmiş halidir. Ayrıca insanlarda görülen salgın hastalıkların çoğunun nedeni olan mikropların büyük bir kısmı neredeyse sadece insanlarda görülmektedir. Bu duruma bakılarak yaşanmış birçok savaş sonucunda salgın hastalıkların etkili olduğu, Eskidünya'da hastalık mikroplarının yayılması ile imparatorlukların yıkılması arasında önemli bir ilişki olduğu açıkça gözlenmektedir. Özellikle de salgın hastalıklar, insanların ölüm nedenlerinin başında geldiği için tarihi biçimlendirmede önemli rol oynamıştır.

20. yüzyılın neredeyse ortalarına kadar savaşlardaki ölümlerin çoğu silah yaralarından kaynaklı değil, savaş ile taşınan hastalıklardan meydana gelmiştir¹. İşte bu yüzden hastalık salgınları, orduların örgütlenmelerinde, şehir ve kale mimarilerinde önemli etkiler yaratmıştır. Buna örnek olarak bazı devletlerin askerî sıhhiye birliklerinde görevler sadece yaralanan askerlerin tedavisi şeklinde olmamış, daha da önemlisi salgın hastalıkların gelişimi ve yayılımını önlemek olmuştur². Ancak insanlık tarihinde ortaya çıktıkları coğrafyalarda uzun süre silinmeyecek izler bırakan salgın hastalıklar arasında bir tanesi var ki, çalışma konumuz olarak ele alınan *veba*'dır. Öyleyse neydi bu veba? Bu hastalık Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl sirayet etmiştir? Birçok dinde bu hastalık ilahi bir ceza olarak düşünülen veba bir ceza mı yoksa uyarı mıydı? Birçok tarihçi ve araştırmacı yazarlar veba hakkında yukarıda bahsi geçen sorulara cevap bulmaya çalışmışlardır.

¹Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Ç., Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara, 2001, s.253.

² Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s.4.

Andrew Nikiforuk *Mahşerin Dört Atlısı* eserinde bu illetten şöyle bahsetmektedir; mahşerin dört atlısından her bir atlı kendine özgü büyük bir misyon taşımaktadır. Bunlardan son atlı olan dördüncü atlı, soluk ve kansız bir ata binmektedir. Bu atlı hem vebayı hem de ölümü simgelemektedir. Bu salgının etkisini şu şekilde değerlendirmiştir; veba, feodalizmin sonunu getirmiş, kapitalizmin tohumlarını atmış ve ekonomistlerle doktorları hâlâ motive eden, doğaya karşı güvensizlik yaratmış bir hastalıktır³. Ayrıca veba salgının aniden ortaya çıkması, coğrafi ilerleyişi ve meydana getirdiği ölümler nedeniyle nükleer savaşla bile kıyaslanabilir bir felaket haline getirmiştir. Ancak vebanın bir özelliği savaştan farkını ortaya koymaktadır. Çünkü veba savaşların aksine mal kaybına neden olmamaktadır.⁴ Nikiforuk'un da bahsettiği gibi vebanın yıkıcı etkilerini daha iyi anlamak için ilk nerede ortaya çıktığını ve yüzyıllar içindeki yayılımının nasıl gerçekleştiği incelemek gerekir.

İlk çağlardan beri görülen vebanın Mısır çölünde ortaya çıktığı bilinmektedir. Önce pireler ile başlamış daha sonra da fareler ve diğer hayvanlara yayılarak insanlara kadar ulaşmayı başarmıştır. Vebanın kayıtlara geçen ilk vakası ise 6. yüzyıldır. Her yüzyıl farklı toplumları etkisi altına alarak yıkımına devam etmiştir. Veba diğer ismiyle *kara ölüm*, İnsanlığın kolektif hafızasında yer etmiş olması, bu hastalığın Avrupa'da 14. yüzyılda nüfusun üçte birini yok etmiş olması durumun ehemmiyetini açıklamakta yeterli olacaktır. Osmanlı Devleti'ne geldiğinde ise tıpkı Avrupa'da olduğu gibi benzer etkiler bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk veba salgını 1466-67 yılları arasında Makedonya, Trakya ve İstanbul'u etkilemiştir. Bu hastalık, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın neredeyse ikinci yarısına kadar kıyı bölgelerinden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu tebaasına musallat olan en öldürücü ve yaygın afetlerden biridir. Özellikle İzmir'de 18. ve 19. yüzyılda yaşanan büyük veba salgınları bölgeyi ve çevresinde derin izler yaratmıştır. Anlaşılacağı gibi veba 19. yüzyılın 3. çeyreğine kadar Osmanlı halkına zarar veren ciddi bir düşman ve en öldürücü afet olmuştur⁵. 19. yüzyılın sonuna geldiğinde ise veba illetinin Osmanlı topraklarını terk etme eylemi içine girdiği görülmektedir.

³Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev., Selahattin Erkanlı, İstanbul, 2000, s.15.

⁴ Nikiforuk, a.g.e., s.68.

⁵Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.,VI., s.423.

Bu genel manzaranın ve veba illetinin seyri *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)* başlıklı yüksek lisans tezinde gösterilmeye çalışılacaktır. Adı geçen çalışmada dönemin önemli liman kenti olarak yükselen İzmir'de vebanın etkileri ele alınmıştır.

Bu tezin amacı, bu hastalığın çıkış sebepleri, insanların bu afetten korunmak için nasıl tedbir aldıkları, tedavi usulleri ve devletlerin bu olağan üstü durum karşısında nasıl bir tavır takındığı veya idarî tutum sergilediği sorularına cevap aramaktır. Bu sorular ışığında İzmir'in veba karşısındaki tutumu değerlendirilmiştir. Ayrıca İzmir'de yaşanan vebanın sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi, askeri ve iskân coğrafyasına etkisinin açıklanması tarihin birçok alanına da ışık tutacaktır.

Coğrafi konumu nedeniyle yüzyıllarca her toplumun sahip olmak istediği ve Osmanlı Devleti'nin hem başkenti hem de en önemli liman kenti olan İstanbul hiç şüphesiz emperyal sistemin kalbi konumundadır. Ancak 18. yüzyılın son çeyreği ve 19. yüzyılın tamamı modernitenin ve sanayi kapitalizminin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin de mecburi bir istikamet değişikliğine girdiği dönem olmuştur. Bu zorunlu değişim beraberinde İmparatorluğun taşrasındaki pek çok bölgenin Avrupa ile entegrasyonuna yol açmıştır. Buradan hareketle bir liman kenti olmasından ötürü İzmir'de Avrupa iklimi ile en yoğun şekilde temas eden Osmanlı coğrafyasının başında gelir. Ancak bu bütünleşmenin olumlu yanları kadar olumsuz yanları da şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır. Nitekim bir liman kenti olarak her şeye açık olan İzmir veba illetine de doğal olarak verimli bir mekân olma özelliği gösterecektir. Ancak bu verimlilik Türk tıp tarihi araştırmaları açısından aynı ölçüde zengin bir repertuarın ortaya çıkmasını beraberinde getirmemiştir. Dolayısıyla bu eksiklik böyle bir çalışmanın yani veba illetinin İzmir'de yarattığı etkiyi incelemek açısından keyifli ve verimli bir örnek oluşturmaktadır. Nihayet böyle bir çalışmaya ilham veren temel refleks vebanın İzmir'deki fragmanlarının yeterince dikkatle incelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırma 4 ana kısımdan meydana gelmektedir:

Giriş: Dünyada yaşanan doğal afetler ve etkileri genel olarak değerlendirilmiştir. Bununla beraber çalışmanın amacı ve kullanılan ana kaynaklar konusunda bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm: Bu kısımda vebanın epidemiyolojisi ve genel olarak salgın hastalıkların dünya üzerindeki dağılımı ile yaşanan diğer doğal afetler arasında vebanın yeri tartışılmıştır. Buradan hareketle Osmanlı İmparatorluğu dışındaki topraklarda veba epidemileri hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı topraklarına ulaşan bu hastalığın bulaşma, yayılma ve siklusları yakından incelenmiştir. Özellikle II. Mahmut'un tahta çıkışıyla birlikte bu hastalığın imparatorluk sınırları içinde izlediği seyir ve yıkımı değerlendirilmiştir.

İkinci Bölüm: Önemli liman kentlerinden bir olarak 18. yüzyılda yükselişe geçen İzmir sosyo- kültürel yapısına değinilmiştir. Kentin veba ile olan mücadelesi hakkında bilgi verilmiştir. Bu yüzyılda İzmir kentinde yaşanan önemli veba salgınları bunun sosyo-ekonomik, demografik, siyasi, psikolojik etkileri incelenmiştir. Bununla birlikte vebanın Aydın, Muğla gibi yakın çevrelerdeki etkileri ele alınmıştır. Ayrıca İmparatorlukta bütün bölgelerin İstanbul ile mecburi teması akılda tutularak hastalığın İstanbul'daki sergüzeşti de ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm: Osmanlı devletinin yaşanan bu salgın hastalık karşısında almış olduğu temel tedbir olarak karantina usulü bu bölümün ana esprisini oluşturacaktır. Buradan hareketle kurulan karantina meclisi, Meclis-i Tahaffuz-ı Sani ve 1850'li yılların sonrasında kurulmuş olan Urla karantina tahaffuzhanesi ile bunların işleyişleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Alınan tedbirlerin İzmir ve çevresinde nasıl uygulandığı ve hangi etkilere yol açtığına değinilmiştir. Uygulanan tedavi yöntemleri, ışığında Osmanlı devletinin sağlık politikalarına yaklaşımı ortaya konulmuştur.

Çalışmanın ana kaynağı olarak Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan *İradeler, Sıhhiye, Yıldız* tasnifleri ve Bâbüali Evrak odasında bulunan *defterler* ve Kadı sicillerinde yer alan bilgiler kullanılmıştır. Bununla birlikte *Daniel Panzac'ın* doktora tezi olan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)* eserinden yararlanılmıştır. Yabancı ve Türk seyyahların seyahatnameleri de Osmanlı döneminde veba ile ilgili zengin bilgiler sunmaktır. Bunlardan Evliya Çelebi seyahatnamesi tarihe ışık tutan önemli seyahatnamelerdendir. Ayrıca 1717-1718'de İstanbul'da İngiliz Elçilisi görev yapan Edward Wortley Montagu'nun eşi Lady Mary Wortley Montagu'nun, Türk hayatı hakkında yazdığı mektuplar da veba hakkında önemli anekdotlar yer almaktadır. Lady Montagu'nun yazdıkları sadece seyahat

edebiyatı açısından önemli arz etmemektedir. Ayrıca Türk sosyal tarihine ışık tutması bakımından da önemli metinler arasında yer almaktadır.

Çalışılan dönemde Toplumsal Tarih dergisindeki bilgilerin yanı sıra tıp tarihi ve salgın hastalıklar hakkında yazılan kitaplar, günlükler, makaleler ile yayınlanmış bildirilerden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VEBANIN ORTAYA ÇIKIŞI, GELİŞİMİ VE ETKİLERİ

1.1. VEBA, TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

1.1.1. Veba Epidemiyolojisi

Veba, ölümcül salgın hastalık anlamına gelmektedir. Bu kelime Arapçadan dilimize geçmiştir. Türkçe kullanımda veba kelimesi taûn için kullanılmaktadır. Çünkü Türkçede bu ikisi eş anlamlıdır. Nitekim taûn ile veba kelimesinin birbirinden farklı anlamlarının olduğu dönemin önemli âlimleri tarafından genel kabul gören bir gerçektir. *İbn-i Sina* (ö.428/1037), *Kâdî İyad* (ö.544/1149), *İbn-i Manzu* (ö.711/1311), *Asım Efendi* (ö.1236/1820) gibi önemli âlimler tarafından belirtilen görüş şu şekildedir: Taûn hastalığı vebadan daha hususi bir hastalıktır. Her taun hastalığı vebadır. Ancak her veba, taun değildir. Taun'u hususi bir bulaşıcı hastalık olarak tanımlamışlardır⁶. Her ne kadar Arapça'da veba ve taun kelimeleri yukarıda ifade edildiği gibi kullanılmış olsa da çalışmamızda bulaşıcı hastalık ve veba kelimeleri Türkçe'deki kullanıma uygun bir şekilde yer alacaktır. Taûn hastalığı veba olarak adlandırılacak, bulaşıcı hastalıklar da bulaşıcı hastalık olarak ifade edilecektir.

Vebanın modern tıptaki tanımına bakıldığında; kemiriciler dahil çeşitli hayvanlara ve insanlara enfeksiyonu geçiren pireleri kapsayan bir hayvan hastalığıdır⁷. Veba bir çeşit *zoonoz*'dur⁸. Veba mikrobu dünyanın her yerinde birçok yabani kemiricide az miktarlarda bulunur ve bir kemiriciden ötekine pire vasıtasıyla geçmektedir. Başlıca 3 klinik biçimi vardır:

⁶ İbn-i Sina (ö.428/1037) taun hakkında, bulaşıcı hastalıkların yoğun görüldüğü bölgelerde sıkça rastlanması sebebiyle taûna veba adı verildiğini belirtmiştir. Ancak bu yanlış bir adlandırma olduğunu da eklemiştir. İbn-i Sina'ya göre taun, zehirli bir maddedir, öldürücü şişler meydana getirir. Bu şişler en çok vücudun yumuşak yerlerinde, kulak arkası, kasık ve koltuk altlarında ortaya çıkar. Bu açıklamadan vebanın türlerinden bubonik vebanın taûn olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. İsmail Kurt, "Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-Mâ'ûn Adlı Eser Çevirisinde", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya, Şubat 2006, s.13.

⁷ Abraham S. Benonson, *İnsanda Bulaşıcı Hastalıkların Kontrolü*, Çev., Muzaffer Akyol, Hatipoğlu Yayınevi, Ankara, 1986, s.328.

⁸ Zoonoz: Hayvanlardan insanlara taşınan enfeksiyon hastalıklarıdır. Bkz., Önder Ergönül, "Enfeksiyon Hastalıkları Epidemiyolojisi", *Enfeksiyon Hastalıkları ve Mikrobiyolojisi*, C.,I, Nobel Kitapevi, İstanbul, 2008, s.31.

Bubonik (hıyarcıklı) veba; genelde hastalık pirelerin ısırığı sonucu meydana gelir. Lenf bezlerinde görülür. Özellikle koltuk altı ve kasık ve boyun bölgelerindeki lenf bezlerinde şişme, ağrılı lenf düğümü iltihabı şeklinde kendini gösterir.

Septisemik veba; genelde bubonik vebadan gelişir. Lenf düğümü iltihabı (*lenfadenit*) dışında bubonik ile aynı formdadır. Enfeksiyonun kan dolaşımına yayılması; menenjit, toksik şok sendromu⁹ ve yaygın damar içi pıhtılaşmaya yol açar.

Zatürreli veba; diğer bir adıyla *pnömonik veba*dır. Bu veba türü mikrobun, yani bubonik vebada kana karışan bakterilerin akciğerlere yerleşmesidir¹⁰. Diğer bir deyişle vücudun diğer bölgelerinden akciğerlere yayılmasını izleyen ikinci bir enfeksiyondur. Çok şiddetli zatürreye neden olur. Solunum ile çıkan damlacıkların başkalarına bulaşması sonucu oluşan enfeksiyon o kişilerde *primer akciğer vebasına* yol açar. Diğer bir adıyla *akciğer vebası* pirelerden bulaşmamakta, soğuk havalarda, mikrobun akciğerlere yerleşmesiyle ortaya çıkmakta ve burundan kan gelmesine neden olmaktadır. Enfeksiyonlu kişinin öksürüğünden ve tükürüğünden bulaşan, öldürücülüğü çok yüksek bu veba türü insanları 24 saat içinde öldürmektedir.

Çalışmamızda yukarıda açıklamış olduğumuz veba çeşitlerinden bubonik veba inceleneceği için öncelikle bahsi geçen bubonik vebanın etmeni, keşfi ve oluşuma değinmekte yarar var. Bulaşıcı etmen olan veba basili "*Yersinia Pestis (Pasteurella pestis)*" ilk olarak Hong Kong'da 1894'de Fransız bakteriyolog *Aleksandre Yersinia* vebaya neden olan basiliyi izole etmiş, tanımlamış ve özgüllüğünü kanıtlamıştır¹¹. 1898'de P.L. Simond, hastalığı fare piresinin sokma yoluyla (*Xenopsylla cheopis*) bulaştırdığını deneysel olarak kanıtlamıştır.

⁹ Toksik Şok Sendromu (TSS): Staphylococcus aureus bakterisinin ürettiği toksinler sonucu oluşmaktadır. Bakteriyel enfeksiyonun neden olduğu nadir görülen ancak hayatı tehdit edebilecek boyutlara ulaşabilen, ciddi bir enfeksiyondur. Bu durum kadın, erkek, çocuk ve her yaştan kişilerde görülebilir. TSS'nin belirtileri ise; aniden ortaya çıkan 38.9 derecenin üstünde ateş, İshal, kusma, baş dönmesi, baş ağrısı, boğazda tıkanıklık, kas ağrıları, baygınlık hissi, aniden ortaya çıkan soğuk algınlığına benzer kendini iyi hissetmeme duygusu, dikkat kaybı, özellikle el ayası ve ayak tabanında güneş yanığına benzer cilt lezyonları, ciltte soyulma, gözlerde kanlanma kan basıncında ani düşmedir. TSS'nin yaşanmasına neden olan durumlar; jinekolojik operasyon geçirenler, tampon kullananlar, Kimyasal yanık vakaları, yanık vakaları, böcek sokmalarıdır.

¹⁰ Ana Britannica, *Veba Maddesi*, C.,XXI, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.558.

¹¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Ç., Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 1997, s.39.

Oluşum ve süreç incelendiğinde; veba, ortaya çıktığı dönemlerde bütün dünyada çoğunlukla pandemiler¹² ve epidemiler¹³ şeklinde kendini göstermiştir. Hastalığın en yaygın biçimi “bubonik veba” diğer ismiyle “hıyarcıklı veba”dır. Hıyarcıklı veba mikrobu insandan insana bulaşmamaktadır. Gerçekte bakteriyi yayan bir tür piredir. Fareler ise bu hastalığın kurbanıdır. Bubonik vebada hastalık, fare piresi ile bulaşır. Bir pire, bir farenin kanını emince, veba mikropları pirenin bağırsaklarında çoğalarak büyük bir kütle oluşturur ve pirenin bağırsağını tıkar. Çünkü pirelerin sindirim kanalı veba basili için en uygun ortamlardır. Pire midesinin Ph derecesi (6,9-7,3) veba basilinin üremesi için uygun bir orana sahiptir. Bu nedenle pire emdiği kanı sindiremediğinden, çok fazla acıkır ve rastladığı fareleri tekrar tekrar ısırmağa başlar. Her ısırışta bağırsağındaki veba mikroplarını farenin kanına püskürtür. Fare vebaya yakalanıp ölünce üzerindeki pireler başka bir fareye geçer. Bu yüzden tarihte veba salgınlarından önce şehirlerde büyük miktarda fare ölümleri meydana gelmiştir. Hayvanlar arasındaki salgın, kemirici hayvan sayısının azalmasına yol açınca, ölü hayvanların üzerindeki pireler konak canlı olarak insanı seçer. Önceleri nadiren görülen vakaların sayısı elverişli koşullarda artar¹⁴. Aynı zamanda ölü farelerle temas eden insanların, pire ısırması sonucu vebaya yakalandıkları tespit edilmiştir. Böylece bu evrelerden sonra farelerle başlayan veba salgını insanlara geçmektedir. Yukarıdaki bilgiler ışığında vebanın bulaşma sürecinde izlemiş olduğu yol ekler bölümünde tablo ile belirtilmiştir¹⁵.

Hastalığın insandaki gelişim süreci, veba mikrobu kapıldıktan 2 ile 8 gün içerisinde hastalık kendini göstermektedir. İlk olarak hastada aniden baş ve sırt ağrıları başlar. Ardından ortaya çıkan belirtiler; yüksek ateş, titreme, kusma, nefes darlığı, halsizlik, deri lekeleri, kan tükürme, kasık ağrıları, sayıklamalar (günlerce süren) ve huzursuzluktur. Zamanla hastanın dili kahverengi ve kuru hale gelmektedir. Hastalığın ilerleyen aşamasında, deri altında ve iç organlarda kanama başlar ve akan kanın birikmesi sonucu ciltte siyah lekeler oluşmaktadır. Vücuttaki

¹² Pandemi: Bir hastalığın geniş bir sahaya yayılarak salgına sebep olmasıdır. Diğer bir deyişle kıtalararası salgındır. Bir pandemi, insanın bağışıklık sistemi tarafından bilinmeyen ve insandan insana kolay geçebilen yeni tür bir virüs ortaya çıktığı zaman meydana gelir.

¹³ Epidemi: Bir hastalığın normal ya da alışılmış seyrinden fazla görülmesidir. Belli bir bölgede aynı anda birçok kimsenin hastalanmasına sebep olan, hızla yayılan, salgın gösteren hastalığın olması demektir. Diğer bir deyişle yalnızca belirli bir yöreye özgü olarak görülen ya da görüldüğü bölgede sürekli olarak devam eden hastalıkları tanımlamak için kullanılan tıbbi bir terimdir.

¹⁴ Ana Britannica, a.g.m., s.558.

¹⁵ Yukarıda belirtilen tablo 20. yüzyılın ilk yarısına kadar geçerliliğini korumuştur. Bkz. Tablo 1, Ekler 1, s.151.

diğer bölgelerin dışında boyun, koltuk altı ve kasıklarda şişlikler meydana gelmektedir. Bu şişlikler koyu renktedir. Şişlikler patladığında içindeki sıvı da koyu renkte akmaktadır. Bunun nedeni hastalık boyunca kişinin vücuduna yeterince oksijen alamamasıdır. Çünkü hastalığı boyunca kişi solunum gücünü çeker. Hastalığın ilerleyen evrelerinde bu şişlikler patladığında hasta da büyük bir rahatlama olur. Bu durum hastanın iyi hissetmesini sağlasa da aslında hastalığın son evresinde olduğunun göstergesidir. Hastalığın süreci, son aşamada olan hastanın birkaç gün içerisinde ölümüyle sonuçlanmaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, vebanın *olgu fatalite hızı*¹⁶ %50-%60 oranında olmuştur¹⁷.

1.1.2. Veba Odakları

Veba odaklarını anlatmadan önce bazı kelimelerin açıklanmasında yarar vardır. Konumuz çerçevesinde odak, tıpta bir hastalık sürecinin devam ettiği ana yer, merkez anlamında kullanılmaktadır. Veba odağı ise, veba hastalığının kaynağı olan, toplandığı, yoğunlaştığı merkez ya da yer anlamını taşımaktadır. Vebanın yayılımı, hastalığın ana kaynaktan başka bölgelere dağılması, hastalığın kaynağından her yana akışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Veba bulunduğu her bölgede aynı etkiyi bırakmaması ve hastalığın başlangıç ve ortadan kaybolma süreçleri benzerlik göstermediğinden bu terimlerle ifade edilme ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple hastalığın dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkması, insanlara bulaşma ve salgın oluşturma süreçleriyle birlikte, yok olmasının açıklanması veba odaklarının incelenmesine bağlıdır. Böylelikle vebanın dünya üzerindeki seyri ve sonuçları daha da netlik kazanmaktadır. Veba merkezleri, diğer bir deyişle veba odakları ele alındığında hastalığın bulunduğu bölgelerdeki ilerleyişi 3 ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

1.1.2.1. Doğal Veba Odakları

Veba öncelikle kemirgenleri etkileyen bir hastalıktır. Fakat çeşitli yollarla insanlara kadar yayılmıştır. Bu sebeple veba ile ilgili sorulara yanıt bulabilmek için

¹⁶ Olgu Fatalite Hızı: Bir hastalıktan ölenlerin oranıdır. Bkz., Ergönül, a.g.m., s.30.

¹⁷ Bu oran özellikle 16. yüzyılda etkisini en ağır şekilde göstermiştir. Vebanın bu oranı 16. yüzyılın sonlarından, giderek azalan bir oranla 19. yüzyılın ortalarına kadar etkisini korumayı başarmıştır.

kemirgen toplulukları hakkında yapılan araştırmaları incelemek önemlidir. Veba dñnyadaki varlığını yukarıda belirtmiş olduğumuz belli kemirgen tñrleri içerisinde ve belirli sayıda olan odaklar etrafında sñrdñrmektedir. Bu durum vebanın varlığını her tñrlñ insan mñdahalesinden bağımsız şekilde devam ettirdiğini kanıtlamaktadır¹⁸. Doğal veba odakları, kendiliğinden bu hastalığın ortaya çıkışını sağlayan kemirgenleri barındırmasından dolayı bu başlık altında incelenmiştir. Dñnyada önemli doğal veba odaklarından bazıları şunlardır:

İran: İran'ın özellikle batı ve kuzeybatısında, Tñrkiye ve Irak sınırında yer alan bñlgesinde, veba fark edilmese de kalıcı olan sikluslarını sñrdñrmüřtñr. Ancak hastalığın bu bñlgeye yerleştiği tarih bilinmemektedir. Bu yerel merkez "ortak odak" olarak adlandırılmaktadır. Hatta İran, Irak ve Tñrkiye'nin bir kısmını da kapsayan geniş dağlık bñlgede bazı ortak odaklar keşfedilmiştir. Bu odakların her birinin kendine has ritmi olmasına rağmen veba bu bñlgenin tamamına yerleşmiştir. Ayrıca eski bir rezervuar olma özelliği taşıdığı gñrñlmektedir.¹⁹ Bu özeliğin oluşmasına sebep olan etmenleri inceleyecek olursak: Bu bñlgede aynı aileye mensup dñrt tñr kemirgen bulunmaktadır. Boyları 12-18 cm arasında değişen ve *meriones*²⁰ kemirgenleri olarak bilinen tahılla beslenen bu kemirgenler derin yuvalarda toplu halde yaşarlar. Meriones kemirgenlerinin 4 tñrñ vardır. *Meriones tristrami*, *Meriones vinogradovi*, *Meriones lybycus* ve *Meriones persicus*'dur. *Meriones tristrami* ve *Meriones vinogradovi* vebaya karşı çok hassas tñrlerdir. Hastalığa yakalanan bu kemirgenlerin %80-95'i lñmle sonuçlanmaktadır. *Meriones libycus* da ise ancak vakaların %20'sinde lñm gerçekleşmektedir. *Meriones persicus*'un lñm oranı ise yalnızca %3-5'tir. Bu bilgi dayanıklı ve çok dayanıklı tñrlerin var olduğunu gñstermektedir. Bu kemirgenler birbirlerine çok yakın yaşarmaktadır. Bu nedenle yuvaları birbiriyle çakışmaktadır. Salgın sırasında hassas tñrlerden vebaya yakalananların çoğu açık havada veya yuvasında ölmektedir. Bu yuvalar, içindeki kemirgenlerin hepsi ldñđñnde kñtñ havaların etkisiyle çabuk kaybolmaktadır. Buna karşılık, dayanıklı tñrlerin, özellikle *Meriones persicus*'ların barındığı sayısız yuva, bazılarında birkaç kemirgen vebadan ölmüş olsa bile, açık kalır. Kemirgenlerin ve aynı şekilde pirelerin lñleri yuvada ve toprak üzerinde tamamen sıvılaşır. Toprakta

¹⁸ Panzac, a.g.e., s.40.

¹⁹ Panzac, a.g.e., s.41.

²⁰ Meriones: Afrika, Arabistan, Hindistan ve Orta Asya'da yaşayan, steplerde sñrñler oluşturan, gñzleri ve kulakları bñyñk, bitkisel besinlerle beslenen bir memeli tñrñdñr.

kalan basiller ise, bu yuvaların derinde olmasından kaynaklanan aşırı istikrarlı bir mikro-klima sayesinde aylarca ve yıllarca canlılıklarını ve etkinliklerini korur. Veba yüzeyde artık yok olmuştur. Bu nedenle kemirgenlerin, özellikle *Meriones tristrami* gibi hassas türlerin çoğalması onları var olan veya olduğu sanılan yuvaları yeniden kullanmaya iter. Böylece, *Meriones persicus*'ların yuvalarına dalar ve toprağı kazarak, ağız ve burun mukozalarıyla son salgından itibaren orada korunmuş olabilecek basilleri içlerine çeker. Bu tür çok hassas olduğundan hastalığı hemen kapar. Bu hassas kemirgenler daha sonra, yakın çevrede, leşle beslenen hayvanların kurbanı olarak açık havada ya da diğer yuvalarda, hastalığı taşıyan pirelerini bırakarak ölür. Böylece yeni bir veba salgını başlamış olur.²¹

Asya: Kafkasya'da Aşağı Volga ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını içine alarak Urallarla birleşen bölge, bir kısmı Yemen bir kısmı Suudi Arabistan'da kalan Yukarı Mezopotamya dağlık bölgesidir. Enfeksiyonun beşiğı, Orta Asya; Çin ve Rusya'ya doğru taşan dış Moğolistan; Vietnam yaylasıdır.²² Asya odağında varlığını farklı türlerde kemirgenler aracılığıyla sürdüren doğal odak bölgeleri yer almaktadır.

Amerika: ABD'nin tüm batısını ve Kanada ve Meksika'nın da bir kısmını içeren bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca Brezilya'nın kuzeydoğusu, Arjantin-Paraguay sınır bölgesinde ve Peru'yu içine alan bölgeden oluşmaktadır. Bu odak köken olarak çok yenidir. 1900'lere doğru, buharlı gemilerdeki farelerin veba mikrobunu getirmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Farklı türlerde kemirgenler aracılığıyla varlığını sürdürmüş bir doğal odak bölgesidir.

Afrika: Rio de Oro-Moritanya bölgelerini içine alan Batı Sahra bölgesi, Afrika'nın Büyük Göller yöresi ve Güney Afrika bölgelerini içine alan geniş bir alanı kapsamaktadır. Burası da Asya ve Amerika kıtası gibi farklı kemirgenler sebebiyle oluşan doğal odak bölgesidir.

1.1.2.2. Geçici Veba Odakları

Geçici veba odağının varlığı iki duruma bağlıdır. Bunlardan ilki veba basilinin devamını sağlayan kemirgenlerin arasına yerleşme sürecidir. Diğer durum hastalığın hassasiyetine bağlı olunmasıdır. Veba, bu odak içerisinde bulunduğu

²¹ Zeki Durusu, "Veba Tabii Odakları", *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.,IV, S.4, Ekim 1970, s.270-271.

²² Panzac, a.g.e., s.41.

bölgede bir süre ortadan kalkar. Ancak hastalık tamamen o bölgeyi terk etmeden önce son bir kez etkin hale gelmektedir. Aynı bölgede insanların herhangi bir dış etken olmadan hastalığa yakalanması ve zaman içinde bu durumun kendini yenilemesi geçici veba odağının o bölgede var olduğunu göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde birçok kentsel ve kırsal kesimde özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda birçok odak saptanabilmiştir. Özellikle Osmanlı topraklarının geçici veba odaklarını misafir ettiği görülmüştür. Geçici odaklarını daha iyi açıklayabilmek için iki ana kısımda değerlendirmek uygun olacaktır. Bunun nedeni veba basili, doğal veba odakları dışındaki her bölgeye dışarıdan bulaşmaktadır. Bu durumda iki şekilde mümkündür;

Halkalar şeklinde yayılım: Veba, pireler aracılığıyla yayılan bir hastalık olduğu için doğal odak içerisinde yer alan birçok kemirgen enfekte olur. Bu enfekte değişimi kemirgenler arasında yayılım gösterirken özellikle tarım faaliyetlerinin etkisiyle evcil hayvanlara da sıçramaktadır. Bu durum hayvan odağı ile insan odağı arasında bağ kurmaya ve bu hastalığın etkisini kemirgenlerden insanlara taşımaktadır. Bu yayılım şekli, merkezde olan (iç halka) kemirgenlerde dış halka olan insana doğru, iç içe geçmiş halkalar şeklindedir.

Uzaktan taşıma şeklinde yayılım: Vebaya sebep olan kemirgenin '*rattus rattus*²³' insanlarla etkileşim içinde olan kemirgenlere bulaştırmasıyla meydana gelen yayılım şeklidir. Ahır gibi insanlarla teması yakın olan yerlerde yaşayan bu kemirgenler, gemi, kamyon veya vagonlarda pasif seyahatleri sonucu bu hastalığı başka bölgelere taşımışlardır²⁴.

Genel olarak değerlendirildiğinde geçici veba odakları her zaman oluşum imkânı bulamamıştır. Veba yayılımı sırasında 3 farklı durum ortaya çıkmıştır. İlki açıklanan geçici veba odaklarının meydana gelmesidir. Bununla birlikte kırsal bölgeleri kapsayan kırsal odakların da oluştuğu görülmüştür. Bazı durumlarda ise veba, bağışıklık sistemi zayıf olan kemirgenler arasında hızla yayılıp, hepsinin ölümüyle sonuçlandığından yayılma imkânı bulamamıştır. Salgın sonrası oluşan geçici veba odaklarını belirtecek olursak;

²³ Rattus Rattus: Ev sıçanı veya kara sıçan olarak bilinmektedir. Kemirgengillerden olan bu sıçan türünün anavatanı Asya'dır. Boyları 22 cm'e kadar uzayabilmektedir. Uzun kuyruklu ve 6-12 yavru doğurabilen dünyanın her yerinde görülen bir türdür.

²⁴ Panzac, a.g.e., s.41-42.

Batı Balkan Odağı: Hastalık, özellikle 18. yüzyılda Arnavutluk, Epir, Makedonya, Karadağ, Hersek'te kendini göstermiştir. Çoğunlukla vebanın bu bölgelerdeki seyri önce iç kısımlarda, ardından kıyı bölgelerine yayılım şeklindedir.

Eflak-Boğdan Odağı: Vebanın Eflak ve Boğdan'da sık sık görülmesi bu bölgenin bir veba odağı olduğunu düşündürmektedir. Özellikle 1730'dan 1830'a kadar vebanın devamlı etkin olması bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.

Mısır Odağı: Veba, Akdeniz önemli limanlarından biri olan İskenderiye'de başlayıp ardında Kahire, Yukarı Mısır, Nil Deltasını etkisi altına almıştır. 18. yüzyılda bu topraklarda bulunmayan veba dışarıdan gelmiş ve 19. yüzyılda etkisi şiddetli boyutlara ulaşmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a vali atanmasıyla yaptığı ıslahatlar arasında vebanın bu bölgeyi terk etmesi önem arz etmiştir. Çünkü Mısır vebanın önemli bir odağı olmuştur. Burada zaman zaman etkisini yitirse de tekrar ortaya çıktığında uzun yıllar büyük yıkımlara sebep olmuştur.

İstanbul Odağı: Veba, Osmanlı'nın hem başkentliğini yapan hem de önemli bir liman kenti olan İstanbul'da oldukça sık görülmüştür. Doğu Akdeniz ile aynı anda hastalığı yaşayanlar, geçici veba odağının karakteristik bulgularını ortaya koymaktadır. Vebanın lokal olarak "kendiliğinden" ortaya çıkması ve ardından, bu odaktan diğer bölgelere bulaşması enfeksiyonun sık fakat sürekli olmadığını kanıtlamaktadır. Bu duruma en çarpıcı örnekler ise; Batı Balkanlar odağı kırsal odağa, İstanbul kentsel odağa bir örnektir.²⁵

Anadolu Odağı: Anadolu topraklarında vebanın seyri 3 bölge içerisinde ele alındığında;

Doğu Anadolu: Yıllarca Trabzon'da etkili olan veba, Ahıska, Van, Erzurum, Bitlis, Kars gibi geniş bir coğrafyada, özellikle 19. yüzyılın 3. çeyreğine kadar etkisini göstermiştir. Bu nedenle Doğu Anadolu önemli bir odak bölgesidir.

Güney Anadolu: Veba salgınları, hayvan hastalığı hattında yer alan Karaman, Konya, Antalya, Tarsus, Adana, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır şehirlerinde yoğun olarak yaşanmıştır. Bu durum bölgenin geçici bir odak olduğunu göstermektedir. 18. yüzyıl ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında veba etkisini yıkıcı bir şekilde göstermiştir.

²⁵ Panzac, a.g.e., s.52.

Ege Bölgesi: Vebanın sık yaşandığı bu bölgede merkez İzmir'dir. İzmir'in önemli bir liman kenti oluşu ve demografik yapısı sebebiyle enfeksiyonun uzun yıllar seyri bu kenti hastalık odağının bu bölgedeki merkezi haline getirmiştir. Özellikle de 1700'lü yıllarda etkisini yoğun olarak gösteren bu hastalık 1850'lere kadar İzmir'i çok sık ziyaret etmiştir. Manisa, Aydın, Balıkesir, Isparta gibi İzmir'e yakın bu kentlerde vebadan etkilenen önemli kentler arasında yerini almıştır.

1.1.2.3. Devamlı Veba Odakları

Devamlı veba odakları, veba basili etkisini, sık ve düzenli olarak devam ettirdiği bölgeler için kullanılmaktadır. Osmanlı topraklarında 2 bölge devamlı veba odağı olmuştur. Kaynaklara göre Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın ortaya çıkış noktası bu iki bölgedir. Bunlar; Kürdistan ve Yukarı Mezopotamya'dır.

Kürdistan: İran'da Kirmanşah, Hamedan, Nehavand, Zincan, Tebriz, Hoy, Irak'ta Musul, Süleymaniye, Türkiye'de Urfa, Diyarbakır, Bitlis, Van, güneydoğuda Suriye çölleri, Yukarı Mezopotamya'yı kapsayan hilal görünümündeki geniş alanı kapsamaktadır. Konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarında görülen veba salgınının çıkış noktası Kürdistan olmuştur. Veba Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklarda, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında neredeyse sürekli etkili olmuştur. Bu sıklık göz önünde tutulduğunda Kürdistan'da devamlı veba olması gerekirdi. Kürdistan'da ve çevresindeki insanlar arasında bir buçuk yüzyıl boyunca sekiz kez veba salgını görülmüş olması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu ve benzeri örnekler sadece etkisi ağır olan veba salgınlarına örnektir. Vebanın, çok zarar vermeyen salgınları dönemin araştırmacılarının dikkatinden kaçmamıştır. Ancak biraz daha uzak bir yerde daha ciddi boyutlara vardıklarında kaydedilmiş olabilirler. Nitekim kaynaklarda bu durumun düzineleri bulmadığı belirtilmektedir. Yoğun etki bırakan salgınların çıkış noktası incelendiğinde çok yıkım yaratmayan devamlı veba odaklarından kaynaklandığı ortaya çıkmıştır.

Yukarı Mezopotamya: Bugünkü Yemen ve Suudi Arabistan sınırını kapsayan bölgedir. Veba bu bölgede 1815, 1854, 1868, 1873-74, 1889, 1906 yıllarında veba insanlar arasında görülmüştür. Son olarak 1960 yılına gelindiğinde yeniden kendini

göstermiştir. Bu durumda bu bölgenin bir devamlı endemi bölgesi olduğunu kanıtlamıştır.²⁶

1.2. VEBANIN BULAŞMA VE YAYILMA ŞEKİLLERİ

Veba, yıkıcı etkisini ortaya çıktığı günden itibaren göstermiştir. Bu durum bu hastalığın tarih boyunca birçok savaşın kazanılması ve kaybedilmesinde önemli bir rol üstlenmesine sebep olmuştur.

Tarihte olayların kaderini belirleyen vebaya en güzel örnek; M.Ö. 431-404 yılları arasında yapılan *Peleponnes Savaşları*dır. Bu savaşta Atina ve Spartalıların kaderini değiştirecek bir gelişme yaşanmıştır. Atina ordusu içerisinde aniden bir hastalık ortaya çıkmıştır. Bu hastalık, M.Ö. 430 yılındaki veba salgınıdır. Atina'nın nüfus bakımından en kalabalık şehirlerden biri olan Attica'nın sağlıklı koşullarında hastalık hızla yayılmıştır ve muhtemelen Atina nüfusunun üçte birini yok etmiştir. Veba ve ardından yaşanan yiyecek sıkıntısı sebebiyle Atinalılar, Spartalılara teslim olmak zorunda kalmışlardır. Bu savaşta Spartalıların üstünlüğü ile sona ermiştir. Peleponnes savaşları konusunda ayrıntılı bilgi almamızı sağlayan Antik Yunan tarihçisi ve Atinalı General Thucydides, bu savaşlar sırasında yaşamış ve bu savaşları tasvir etmiştir. Thucydides'in yaşamında önemli bir durum ise kendisinin de veba hastalığına yakalanmış olmasıdır. Böylece Thucydides, hastalığı boyuca vebanın belirtileri ve gidişatı konusunda kayıtlar tutmuştur. Bu kayıtlara doğrultusunda hastalığın belirtilerini şu şekilde sıralamıştır; ağızdan kan gelmesi, kötü nefes alıp-verme, kusma, ciltte yanma hissi, uykusuzluk, hafıza kaybı ve ölümcül ishalin yaşanmasıdır. Dolayısıyla veba ortaya çıkışıyla birlikte yayılmasına etken oluşturacak her türlü ortamda hayatını devam ettirmiştir. Verilen örnekler gözlem ve deneyim sonrası Milattan önceki dönemlerde vebanın etkileri, süreci ve sonuçları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu gibi örnekler sonrasında etkisi güçlü olan veba hakkında yeni düşünce ve teorilerinde ortaya çıktığını görmekteyiz.

Veba hastalığının sebebi hakkında ileri sürülen bazı teoriler bulunmaktadır. Bunlar arasından en önemlisi "*miyasma (miasma) teorisi*"dir²⁷. Bu teori o kadar

²⁶ Panzac, a.g.e., s.46.

²⁷ Miyasma (Miasma) Teorisi: Hippocrates (Hipokrat, MÖ. 460-377), hastalıkların topraktan çıkan kötü hava ile su, yıldız, rüzgârların ve mevsimlerin etkisiyle oluştuğunu belirtmiştir. Bu öğretiyeye miyasma teorisi denilir.

etkili olmuştur ki halk arasında yayılmış ve genel kabul görmüş bir teoridir. Lübnanlı bir şairin; “*Suyuklar çalkalandıkça kokuşan atmosferden kaynaklanan (veba) ilkbaharda yayılır, yaz sıcakları ile artar/ Kışın aşırı soğuklar hastalığı ortadan kaldırır, daha yeni başlamışsa yayılmasını önler.*”²⁸ Beyti bu konuda manidar bir örnek teşkil etmektedir. Bu çerçevede Panzac’ın yorumu da bu teoriyi kanıtlar niteliktedir. Sonuç olarak, “çeşitli çürümelerden kaynaklanıp rüzgârlarla getirilmiş olan *mikroplu hava* vebanın en büyük sebebi olarak kabul edilmiştir²⁹.” diyerek, yeryüzü ve gökyüzündeki değişkenleri ve değişimleri mikrop gibi bir canlı ile ilintilendirerek veba hastalığının sebebinin mikroplu hava olduğu görüşünü öne sürmüştür. Böylece klasik miyasma teorisini mikrop teorisi ile birleştirerek izah etmeye çalışmıştır³⁰.

Salgınlar önlenemediği için insanlar korku ve panik içinde vebalı şehir, kasabalardan kaçmışlardır. Yanlarında vebalılara ait eşyaları dolaştırarak hastalığın daha çok yayılmasına neden olmuşlardır. Bu nedenle İlk çağlardan itibaren özellikle liman şehirleri ve ticaret yollarını takip ederek yayılan veba sonucunda, milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir.

1.2.1. Bulaşma

Çeşitli konaklar yardımıyla birçok türü etkisi altına alan veba tarihte en öldürücü bulaşıcı hastalıklar listesine adını yazdırmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere modern bilime göre veba hastalığının sebebi, 1884 yılında tanımlanmış *Yersina Pestis* adındaki mikroorganizmadır. Bu mikroorganizma güneş görmeyen ve nem oranı yüksek yerlerde kendisine yaşam alanı bulmaktadır.

Hastalığın bulaşması için uygun ortam, pirelerin yaşam alanlarının var olmasına bağlıdır. Buna göre 24 derece ısıya ve %60–90 oranında nemli havaya

²⁸ Panzac, a.g.e.,s.155.

²⁹ Panzac, a.g.e.,s.154.

³⁰ *Tıbb-ı Nebevî* yazarlarından Zehebî (Ö.748/1348) de veba hastalığının sebebinin gökyüzü ve yeryüzü etkenlerinden dolayı, hava şartlarının bozulması olduğunu söylemektedir. Zehebî, Veba hastalığının sebebi olarak; havanın şartlarının bozulması, vebalı ölümlerin gömülmemesi, yağışlardaki azalma ve göktaşlarının çokluğundan kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre bu etkenlerin oluşmasının sonucunda hava bozulur ve tüm canlıların salgılarında da bir bozulma meydana gelir. Bu değişim insanların çoğunu da etkisi altına alarak hastalığın ortaya çıkmasına sebep olur. İsmail Kurt, a.g.e., s.25. Bu duruma paralelinde Panzac, veba için nem ve ısı değişiklikleri, kemirgenlerin durumu, onların dış asalakları ve basiller gibi unsurların etkisinin inkâr edilemeyeceğini belirtmektedir. Bkz., Panzac, a.g.e., s.154.

sahip olan bir ortam bu canlı için en uygun yaşam alanıdır. Kaldı ki pireler yirmi dört saatte bir kez olmak üzere hedefindeki canlıdan kan emme sonucu gıdasını alarak hayatlarını idame ettirebilirler. Veba hastalığının bulaşması farklı coğrafyalarda farklı mevsimlerde görülmesinin temel sebebi sıcak havanın ve nem oranının tüm dünyada farklı zamanlarda oluşmasıdır. Daha öncede belirtildiği gibi hastalık insana doğrudan bulaşmaz, hastadan hasta olmayan insana değil, vebalıya ait bir eşyaya veya vebalı hayvanlara temas edilmesiyle geçmektedir.³¹

Buna bir örnek verecek olursak, vebanın hüküm sürdüğü Erzurum'a giden Mehmet isimli kişi, Erzurum'da pazardan bir ceket satın almıştır. Aldığı ceketini giyip köyüne dönen Mehmet Bey evine dönerken vebaya yakalanmıştır. Kendisinden sonra eşi ve erkek kardeşleri de vebadan hayatlarını kaybederler. Zamanla hastalık köy içinde yayılır. Çünkü vebalıya ait olduğu düşünülen ceket Mehmet Bey ve ailesinin vebadan ölmesine sebep olurken, aileye ait eşyalarla temas eden köy halkı arasında mikrobunun yayılmasına ve köyde salgın halini almasına yol açmıştır.

Bu örnekten de anlaşılacağı gibi vebanın taşıyıcısı, hastada bulunan mikrobu almış olan pirelerin bulunduğu giysilerdir. Genel olarak taşıyıcı, hasta kişinin kullandığı bütün eşyalardır. Çünkü pirelerin yerleşip çoğaldığı giysiler vebanın hızla yayılmasında belirleyici rol oynamaktadır. Bunun nedeni vebalı pireler, giysilerde haftalarca, hatta yıllarca hayatlarını devam ettirebildikleri için ölen vebalı kişilerin giysilerini uzun zaman sonra bile kullanmak hastalığın bulaşmasına sebep olmaktadır.

Genel taşıyıcı olan hasta giysileri vebanın bulunduğu bütün topraklarda benzer yıkıcı etkilerini devam ettirmiştir. Özellikle Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar Avrupa topraklarında veba konusunda ayrıntılı çalışmalar yapılmaya kadar taşıyıcının etkisi göz ardı edilmiştir. Osmanlı topraklarında ise bu durum; Türk giysilerinin pahalı ve az oluşu bireylerin az sayıda giysiye sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca Osmanlı'da evlerin mimarisi çok pencerelidir. Ancak bu pencereler dışarıdaki hava akımını kesmeyecek şekilde inşa edilmiştir. Bununla birlikte kapı, duvar, kaplamaların kötü ahşap ve soğuğa karşı dayanıksız malzemeden yapılması özellikle bu tarz evlerle dolu olan bölgelerde yaşayan halkın kış aylarında daha çok giyinme ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebeple kıyafet ihtiyacını karşılanması için ölümlerin

³¹ Hastadan sağlıklı bireye doğrudan vebanın bulaşması sadece veba türleri içerisinde, pnömonik veba yani zatürreli vebada meydana gelmektedir. Hasta kişi ile doğrudan temas, veba basilinin hava yoluyla sağlıklı bireylerin akciğerlerine yerleşmesiyle oluşan bir süreci vardır.

giysileri alınmaktadır. Vebalı giysilerin kullanılması Osmanlı topraklarında vebanın bulaşıcılığını en çok etkileyen sebeplerin başında gelmiştir.

1.2.2. Yayılma

Vebanın yayılması, hastalığı kapmış kişilerin veya canlıların herhangi bir önlem alınmaksızın farklı bölgelere giderek mikrobu oraya taşımaları veya mikrobu herhangi bir vesile ile yerleşkesini değiştirmesi sonucu olmaktadır. Tarihe bakıldığında bir salgının kontrol altına alınmasının ne kadar güç olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bir salgını kontrol altına almak için farklı önlemlerin alınması ve bunların dikkatle izlenmesi gerekmektedir.

Veba hastalığının, ortaya çıkması ve yayılmasında önemli iki faktör vardır. Bunlar; *kirlilik* ve *açlıktır*. Hastalıkların ortaya çıkardığı yiyecek sıkıntısı ve fiyatlardaki artış, insanların yetersiz beslenmesine neden olmuştur. Böylece halkın hastalık karşısındaki direncini azaltmış ve hastalığın yayılma riskini arttırmıştır. Temiz olmayan yerler vebanın yayılma imkânı bulunduğu alanlardandır. Bu sebeple temiz olan şehirler vebanın yayılma ihtimalinin bulunmadığı yerler olarak eski kaynaklarda yerini almıştır³². Kayıtlara ilk geçen veba vakası 6. yüzyıl olarak belirtilmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda M.Ö. 8. yüzyılda Mezopotamya bölgesinde vebanın olduğu, hatta M.Ö. 2000’li yıllarda yazılmış olan *Gilgamiş Destanı*’nda veba hastalığından söz edildiği görülmüştür³³.

Ortaçağ ve daha öncesinde veba hastalığının yayılmasında dinsel ve kültürel kutlamalar ile panayırların önemli etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte kirli çamaşır yıkayıcılarının çalışma yerleri ve hamamlar bu hastalığın üremesi ve yayılması için uygun ortamlardı. Devlet elçileri, kısa mesafeli yolculuklarda bulunan satıcılar ve ülkeler arası ticarete söz sahibi olan kervanlar, hayat tarzı olarak göçebeliği benimsemiş toplumlar ile yazlık ve kışlık, farklı kentleri kendilerine yerleşke olarak kabul eden siyasi yönetimler bu durumda yayılımın geniş çaplı olmasına sebep olmuştur. Aylarca hatta yıllarca seyir halinde bulunan ordular,

³² Latif Armağan, “XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*, C., II, T.T.K Basımevi, Ankara, 2005, s.8.

³³ Tuğba Kardaş, “19. Yüzyılda Kafkasya’da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010, s.17.

limanlar ve uluslararası seferlerde bulunan gemiler ile herhangi bir gerekçeden dolayı yaşadığı bölgeleri terk eden insanlar da hastalığın geniş kitlelerde etkili olmasına vesile olmuştur. Yukarıda bahsi geçen genel etmenler bütün devletlerde etkili olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde vebanın seyrini etkileyen önemli faktörlerdir. Çünkü Osmanlı'nın sosyal, siyasi ve ticari hayatı her zaman vebanın yayılmasını kolaylaştıran unsurlara sahipti. Örnek olarak, Anadolu'da etkili olan veba Manisa'yı da etkisi altına almıştır. Bu nedenle halk 1784'te göç etmek zorunda kalırlar. Göç edenlerin bir kısmı İzmir içlerine yerleşir ve beraberinde vebayı İzmir'e getirirler. Bu şehirden kaçanların bir kısmı ise 90 kilometre uzaklıktaki Çeşme'ye oradan da Sakız Adası'na kadar vebayı yayarlar.³⁴Fransa'nın İzmir konsolosu (2 Aralık 1836) İzmir 'de vebanın olmadığını bildirir. Ancak iç kesimlerde, İzmir'e bazen uzak bazen yakın birçok yerde özellikle göçebe Türkler arasında hastalığın olduğunu belirtir. Sekiz gün sonra, *Journal de Smyrne* İzmir'in doğusunda 15 kilometre uzaklıktaki Bornova'da veba olduğunu bildirir. Buradaki vebanın nedeni, bir değirmenci, değirmeninde tedbir almadan işçi çalıştırmaktadır. Vebalı bir köyün Yörüklerini çalıştırdığı için hastalık ortaya çıkmıştır³⁵.

Sonuç olarak veba ortaya çıkışıyla birlikte yayılmasına etken oluşturacak her türlü ortamda hayatını devam ettirmiştir. Gerek karadan gerekse denizden çeşitli konakların (kedi, köpek, fare vb.) ve uygun hava şartları ve ortamların da yardımıyla dünyanın dört bir yanında yayılma imkânı bulmuştur.

1.2.2.1. Deniz Yoluyla Yayılma

Deniz yoluyla yayılma, vebaya yakalanmış kişi ya da canlıların gemiler vasıtası ile hastalığı buldukları yerden deniz aşırı bölgelere bulaştırmalarıyla oluşan yayılma şeklidir.

Denizciliğin ilkel yollarla başlayan yolculuğu, modern bir yapı kazanana kadar çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılar incelendiğinde 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortalarına kadar denizdeki gemileri etkileyen 3 önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlar; fırtına, korsanlar ve gemi mürettebatı ile yolcuları etkileyen hastalıklardır. Özellikle Akdeniz'de dolaşan gemiler için hastalık kavramında spesifik bir isim vardı: *Veba*. En önemli sorun bu hastalığın gemidekileri

³⁴ Panzac, a.g.e., s.100-101.

³⁵ Panzac, a.g.e., s.98.

etkilemesinden ziyade, vardığı liman halkını etkisi altına alıp büyük yıkımlara sebep olmasındır. Bu çağlarda özellikle Akdeniz’de, denizcilik faaliyetleri vebanın yayılmasında önemli bir aracı olmuştur³⁶. Yapılan araştırmalar sonucunda 17. yüzyılın son çeyreğinden 18. yüzyılın sonlarına doğru vebalı gemiler hakkında tutulan kayıtlarda muntazam bir artış olduğu görülmektedir. Bu kayıtlar, artışın özellikle 1720-1770 yılları arasında %26’dan fazla olduğunu belirtmektedir. Bu artışa neden olan durumlardan biri de 18. yüzyılda yaşanmış olan veba salgınlarıdır. Buna örnek olarak 1720’de Marsilya’da yaşanan korkunç veba salgını sonrası gerekli önlemler daha da artırılmıştır. Sadece Avrupa’dan gelen gemilere değil aynı zamanda Osmanlı ve Berberî³⁷ gemilerine karşıda dikkatli olunmuştur. Bu çerçevede Fransız konsolosluk kayıtlarından edinilen bilgiler doğrultusunda 1721-1770 tarihleri arasında her geçen dönem artan sayıda vebalı gemi tespit edilmiştir. Kayıtlı gemilerin dağılımı şu şekildedir: Avrupa gemileri: 140 Fransa, 33 İtalya (Venedik), 11 Hırvatistan (Dubrovnik), 4 İngiltere, 2 Avusturya, 2 İspanya, 1 Hollanda, 1 İtalya (Napoli), 1 İtalya (Toskana), 1 Danimarka, 1 İsveç, 1 Rusya Bandıralı olmak üzere toplam 198 gemidir. Osmanlı ve Berberî gemileri: 17 Türk, 7 Ülgen, 3 Rum, 2 İskenderiye, 2 Cezayir, 1 Tunus, 1 Berberî olmak üzere toplam 33, belirtilmeyen: 7 gemi mevcuttur³⁸.

Vebanın deniz yolu ile yayılımı Osmanlı topraklarının liman kentlerini de etkisi altına almıştır. Bu liman kentlerinden 18. yüzyılın en önemli limanı olan İzmir’i ele aldığımızda, buraya gelen gemilerin kayıtları (Tablo 2) veba ve gemi ilişkisini gözler önüne sermektedir. Tabloda Avrupalı gemilerin veba açısından güvenilir olup olmadığını ortaya koymak amaçlanmıştır³⁹. Vakaların çoğunda veba tespit edilmiş olsa da sebeplerine çok fazla değinilmemiştir. Çünkü hastalık, özellikle limana yanaşmış gemilerde ya da limana yanaşmayıp mürettebatı karaya çıkan gemilerde rastlanmaktadır. Buna karşın bazı durumlarda hastalığın nedeninin açıkça yazılmış olduğu raporlar da göze çarpmaktadır. Bu örnekte olduğu gibi; 1724’te *Venedik* isimli savaş gemisinde veba hastalığı ortaya çıkmıştır. Çünkü Tenedos (Bozcaada) limanında mola veren geminin tayfaları Türklerin veba nedeniyle terk

³⁶ Panzac, a.g.e., s.66.

³⁷ Berberîler: Cezayir, Tunus, Libya, Nijer, Sudan, Mali, Moritanya ve Mısır’da bir kısmı göçebe bir kısmı yerleşik hayata geçmiş en eski Kuzey Afrika kavmidir. Dilleri Berbericedir. İslamiyeti benimsemelerine rağmen geleneklerini sürdürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İslam Ansiklopedisi, *Berberîler Maddesi*, C.,V, s.478-483.

³⁸ Panzac, a.g.e., s.67.

³⁹ Bkz., Tablo 2, Ekler 1, s.151.

ettikleri evlerde buldukları eşyaları gemilerine taşımışlardır. Diğer bir örnek; 1754'te Jean Baptiste adındaki bir kaptanın tayfaları, hastalığı İstanbul'da daha önce veba görülen bir tavernadan kaptıkları için gemide veba salgını meydana gelmiştir⁴⁰. Bu ve benzeri örnekler vebanın deniz yoluyla yayılımının sıkça yaşandığını göstermektedir. Ayrıca bu yüzyılda hastalığın deniz yoluyla bulaştığına dair birçok durum kaydedilmiştir. Hastalığın deniz yoluyla yayılması, gemilerin limanlara geliş sıklığına, daha çok da kalış sürelerinin uzunluğuna bağlıdır. Adalarda yaşanan veba salgınlarının sadece deniz yoluyla yani vebalı gemiler aracılığıyla taşındığı netlik kazanmıştır. Osmanlı'nın en çok uğrak yeri olan Ege adalarında hastalığın sıkça tekrar etmesi bu duruma kaynaklık eder.

Tutulan kayıtlar ele alınarak hastalığın 1753 Aralık ayında İzmir'e hangi yollarla geldiğini açıkça görmekteyiz: *“Geçen ayın on yedisinde Frenk Caddesi'ndeki bir kervansarayda veba görüldü. Öğrenildiğine göre salgın buğday yüklü bir gemiyle İstanbul'dan gelmiş. Söz konusu kervansarayda ikamet eden ve fırında çalışan bir çocuk vebaya tutuldu. Salgın kervansaraydakilerin çoğunu hatta bahçelere çekilenleri bile öldürdü.”*⁴¹

Hastalık vakaları belgelerde hastalığın artarak devam ettiği yönündedir. Hastalığın bu kadar yayılmasına kaynak oluşturan bölgeler ele alındığında; Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'un ilk sırada yer aldığını ardından da İzmir ve Mısır'ın takip ettiği bir sıralama oluşmuştur. İstanbul'un bu sıralamada en başta yer almasının nedeni, etkin bir veba odağının olması ve bununla birlikte yoğun bir liman faaliyetinin bulunmasıdır. Bu durum hastalığın daha hızlı yayılmasına sebep olmaktadır. Ege'nin en önemli limanı olan İzmir'de ise iki olasılık yer almaktadır. İlki İzmir'in Anadolu odağına yakın olması sebebiyle buradan gelen hastalığı gemiler vasıtasıyla diğer bölgelere taşımasıdır. İkinci olarak da gemilerin başka bölgelerden aldıkları hastalığı İzmir'e taşıyarak burada ara konak konumunda olan İzmir limanına getirmiş olmalarıdır. Bu nedenle İzmir'den kalkan vebalı gemiler hastalığı, ilk olarak Ege denizinde Midilli, Sakız gibi yakın adalara ardından da Rodos, Mora, Selanik gibi uzak şehir ve adalara taşıyarak ara konak görevini yerine getirmiştir⁴².

⁴⁰ Panzac, a.g.e., s.68-69.

⁴¹ Panzac, a.g.e., s.74.

⁴² Panzac, a.g.e., s.76.

Sonuç olarak hem Osmanlı hem de Avrupa'da ticaret gemilerine musallat olan veba, deniz taşımacılığının koşullarına da uyum sağlamayı başarmıştır. Bu durum vebanın öncelikle tüm Doğu Akdeniz'i, ardından da bu bölge dışındaki yerleri ziyaret etmesine imkân vermiştir.

1.2.2.2. Kara Yoluyla Yayılma

Dünya üzerinde kıyıdan uzak bölgelerde vebanın yayılımında en önemli faktör, veba basiline kıyı kesimlerinden kara yolu ile iç kesimlere ilerlemesidir. Bu durum Osmanlı topraklarında da yaşanmıştır. İç bölgelerde meydana gelen veba, kıyı bölgelerden kara yolu ile yayılmıştır. Özellikle İç Anadolu'daki veba odaklarının kaynağı Anadolu kıyı bölgeleridir. Ege bölgesi de bunların başında gelmektedir. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda İzmir, vebanın yayılmasında önemli bir konuma sahiptir. Çünkü iç kısımlardan kıyı kısımlara doğru ilerleyen ve İzmir'de vebanın baş göstermesine sebep olan bazı önemli yollar yer almaktadır. Dolayısıyla hem kıyı bölgelerdeki hastalık iç bölgeleri etkisi altına almış, hem de iç bölgelerde yaşanan salgınlar kıyı bölgelere taşınmıştır. Kısacası kıyı ve iç kesimlerde hastalık alışverişi yaşanmıştır. Belirttiğimiz bu ana yollar İç Anadolu ile Ege kıyıları arasında özellikle İzmir kenti ile vebanın alışverişini sağlamaktadır. Bu ana hatlar şunlardır; Bergama, Kırkağaç, Alaşehir, (Aydın) Güzelhisar'dır.

Ege bölgesi vebayı bütün şehirlerinde aynı zamanda ve yoğunlukta yaşamamıştır. Ancak vebanın sıklığı ve etkisi değerlendirildiğinde hangi şehirlerin tehdit altında olduğunu belirlemek mümkündür. 1729'da veba Manisa, Aydın ve Alaşehir'de etkisini göstermiştir. İzmir'e yayılan veba Kuşadası, Sığacık, Midilli Adasını da etkisi altına alarak devam etmiştir. Vebanın, İzmir'e ulaşmadan önce 1754, 1767 ve 1784 senelerinde Manisa ve Kırkağaç'ta yıkıcı etki bıraktığı bilinmektedir.⁴³

18. yüzyılda yaşanan vebanın kara yolu ile sağlanan diğer odakları incelendiğinde bu konu netlik kazanmaktadır. Osmanlı topraklarında veba odaklarının en aktif ve en önemlisi İstanbul'dur. 1726 yılında İstanbul'da yaşanan veba Trakya'ya yayılmıştır. Hastalık buradan Bulgaristan'da Sofya ve civarına, Sırbistan'da Niş ve Belgrad, Bosna'da Saraybosna ve Mostar'a, aynı şekilde güney

⁴³ Panzac, a.g.e., s.78.

Eflâk'ta Orsova ve Yerköy'e kadar ulaşmıştır⁴⁴. 1778-1787 yılları arasında yaşanan on yıllık veba salgını Edirne'den Filibe oradan da Sofya ve Selanik şehirlerini etkisi altına almıştır. 1784'te ise Tuna nehri boyunca Silistre ve Bükreş'e kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu geçiş yollarının tek kaynağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'dur. 19. yüzyıl'a gelindiğinde yukarıda bahsedilen salgın tekrar baş göstermiştir. 1812'de İstanbul'da patlak veren salgın aynı güzergâh üzerinden Selanik'e, Tuna üzerinden Bulgaristan'a, son olarak Arnavutluğa kadar yayılımını tamamlamıştır⁴⁵.

Sonuç olarak vebanın karadan takip ettiği güzergâhları ele alındığında hastalığın nereden ve bölgeye nasıl yayıldığından fazla bilgi bahsedilmemektedir. Çoğunlukla vebanın görüldüğü tarih ve bölge bilgisi yer almaktadır. Özellikle 18. yüzyıldaki kaynaklarda fazla ayrıntının olmaması karadan ilerleyen vebanın özellikle tam bir şemasını ortaya koymakta güçlük çıkarmaktadır. Çünkü veba kat ettiği anayollar dışında değişken ve öngörülemeyen sayısız yerel yayılma noktasına sahiptir⁴⁶.

1.3. VEBANIN DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR ARASINDAKİ KONUMU

Toprağın sürekli olarak sürülmesi ve ormanların yok edilmesi, tarım imparatorlukları tarafından ilerleme adı altında yüceltilirken, yeni parazitlere davetiye çıkarmıştır. Vahşi toprakların yok edilmesi, fare-sıçan, kene, pire ve sivrisinek gibi birçok canlıyı insanlara daha yakın yaşamaya zorlamıştır. Bunun

⁴⁴ Panzac, a.g.e., s.80.

⁴⁵ Rumeli'de vebanın yayılımı incelendiğinde birçok odak noktası yer almaktadır. Bu odakların her biri birbirinden bağımsızdır. İstanbul odağı bunlardan birini oluşturmaktadır. Diğer odaklar ise Batı Balkan odağı, Eflak-Boğdan ve ara liman odaklarıdır. Ara liman odakları salgının çıkış yerleri olan limanlardır. Ara liman odaklarında salgın, vebalı gemilerden hastalık kapalı limanlardan başlayarak bir yayılım sergilemektedir. Örneğin Makedonya'nın büyük limanlarından Selanik vebanın başlangıç noktasını oluşturan önemli bir üstür. Bkz., Panzac, a.g.e., s.80.

⁴⁶ Belirtmek gerekir ki vebanın kara ve deniz yoluyla yayılmasına ek olarak, veba basilinin etkin bir iktidar ve sömürü aracı olarak da kullanılmıştır. En çok karşımıza çıkan uygulama ise veba basilinin biyolojik silah olarak kullanılmasıdır. Veba, birçok toplumu savaşlarda güçsüz kılmakla kalmamış aynı zamanda alınan tedbirlerin etkisini de yok etmiştir. Çünkü biyolojik savaşın milattan önceki dönemlere kadar uzanan bir geçmişi vardır. O dönemlerde hastalıktan ölmüş hayvan ya da insan bedenleri çoğunlukla düşman su kaynaklarını kirletmek amacıyla kullanılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Pınar, "Biyolojik Silah Olarak Mikroorganizmalar", *Hacettepe Tıp Dergisi*, S.41, Ankara, 2010, ss.97-104.

sonucunda ise bu leş yiyici canlılar veba, tifüs, sıtma gibi birçok hastalığı da beraberinde getirerek güçlü salgınlara sebep olmuşlardır⁴⁷. Bu nedenle doğanın düzenine aykırı olan her uygulama yeni bir felaketi tetiklemiştir. Zaten dünya sismik olarak hareket halindedir ve bu nedenle sürekli değişim içindedir. Çoğunlukla da bu değişimler, yaşayan canlılar için tehlike yaratacak sonuçlar meydana getirir. Deprem, sel ve iklim değişiklikleri bunların başında gelir. Meydana gelen bu afetler bazen diğer felaketlerin temelini oluşturmaktadır. Bunlar veba, kolera gibi salgın hastalıklardır. Çünkü afetlerin salgın hastalıklar ile her zaman yoğun bir ilişkisi bulunmaktadır. Özellikle doğada meydana gelen tahribatla oluşan kirlilik ve besin kıtlığı vebanın ortaya çıkması için mükemmel ortamlardır. Bu durum şunu göstermektedir ki neden-sonuç ilişkisi içerisinde ilerleyen doğal afetler ve salgın hastalıkların önlem alınmadığı sürece her canlı için bir yıkımın habercisi olmasıdır.

1.3.1. Doğal Afetler

Afetlerin çoğu doğal kökenlidir. Bu sebeple bazı afetlerde insanların müdahalesi hiçbir şekilde söz konusu değildir. Deprem bu konuda etkili bir örnek teşkil etmektedir. Ancak heyelan, sel, yangın, çığ gibi afetlerin meydana gelmesinde kimi zaman dolaylı kimi zaman ise doğrudan insanların etkisi bulunmaktadır. Özellikle bir afetin başka bir afetin doğmasına sebep olması çok sık rastlanan bir durumdur. Örneğin sel ve su baskınları, salgın hastalıkları ortaya çıkması için gerekli zemini oluşturmaktadır. Afetin büyüklüğüne etki eden belli başlı faktörler bulunmaktadır. Bunlar; afetin fiziksel büyüklüğü, afetin yoğun yerleşme alanlarına olan uzaklığı, afetin yaşandığı bölgedeki yoksulluk ve gelişmişlik seviyesi, çevrenin tahribatı veya yanlış kullanımı, afetler hakkında eğitim eksikliği ve afetlere karşı yetersiz koruyucu önemler olarak sıralayabiliriz.⁴⁸ Saymış olduğumuz nedenler çerçevesinde doğal afetleri özelliklerine göre 4 grupta değerlendirilmiştir. Bunun nedeni, bir olayı hazırlayan faktörler ve olayın hazırlanışı, oradaki coğrafi özelliklere dayanmaktadır.

⁴⁷ Nikiforuk, a.g.e., s.28-29.

⁴⁸ Ramazan Özey, *Afetler Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2006, s.3-4.

1.3.1.1. Deprem

Deprem, modern deprem kuramlarına göre, yer içinde fay olarak adlandırılan kırıklar üzerinde biriken enerjisinin aniden boşalması sonucunda meydana gelen yer kabuğunun katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi ve bu yer değiştirme hareketinin neden olduğu karmaşık, elastik dalga hareketleridir. Deprem, sonuçlarına bakıldığında insan etkisi olmadığı için doğal ve hemen ortaya çıkan afetlerden birisidir⁴⁹. Osmanlı İmparatorluğu, yer kabuğunun durmadan sallanan geniş bir bölgesinde yer almaktadır. J. L. Mercier bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “Avrasya plakasıyla⁵⁰ çarpışan Arap plakası Anadolu mikroplakasını doğuya doğru iterken, Anadolu mikroplakası da Ege mikroplakasını güneybatıya, daha kolay batma bölgelerine doğru itmektedir.”⁵¹ Bu da Osmanlı'nın özellikle Anadolu topraklarının depremlerin sık yaşandığı risk bölgelerinden biri olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda deprem hakkında bilgilerin bir kısmını batılı kaynaklar oluşturmaktadır. Bu konuda batılı göçmenler, seyyahlar ve din adamlarının notları ile batı basınında yeterince bilgi yer almaktadır. Bu kaynaklarda Osmanlı'nın çeşitli noktalarında pek çok etkili depremin meydana geldiği belirtilmiştir. Bu depremlerden özellikle liman kentlerinin yoğun etkilendiği görülmüştür. Örneğin; İstanbul ve çevre illerinde hissedilen depremler ele alındığında, Edirne'de, 1757 senesinin başlarında çok güçlü bir deprem meydana gelmiştir. Bu deprem sonrasında insanlar kentten göç etmek zorunda kalmışlardır. 1766 Çanakkale depreminde, bütün

⁴⁹ Özey, a.g.e., s.3.

⁵⁰ Plaka (levha): Dünya'da kıtaları ve denizlerin üzerinde durduğu okyanus tabanlarını oluşturan, toplamda 12 civarında plaka diğer bir adıyla levhalar yer almaktadır. Bu plakalar, Dünya'nın en dış yüzeyini kaplarlar ve çukur kısımları sularla doludur (okyanuslar), yüksek kısımları ise kıtaları oluşturur. Plakalar hareketli bir yapıya sahiptir. Plakaların bu hareketli yapısı sonucu, komşu plakalar birbirinden uzaklaşabilir (divergence: ıraksama), birbirine yaklaşabilir (convergence: yakınsama), birbirleriyle çarpışabilir ve birbirlerine sürtünerek paralel ya da zıt yönlerde ilerleyebilirler. Bunların her birinde, çarpışmalar depremleri, volkanik aktiviteyi ve dağları oluştururken, uzaklaşmalar alttan gelen magmanın soğumasıyla yeni plakaların oluşmasını sağlar. Plakaların sayısı kısa zaman dilimlerinde sabittir; ancak incelenen zaman dilimi arttırıldıkça, plaka sayısı da değişecektir. Çünkü bazı plakalar sürekli diğerleriyle çarpışır bu çarpışma sonucunda yoğun plaka yoğun olmayanın altına girer ve magmanın içinde kalarak erir; uzaklaşmalar sonucu açılan boşluklardan gelen magmanın yüzeyde soğumasıyla ise yeni plakalar veya mikroplakalar oluşur.

⁵¹ Panzac, a.g.e., s.7.

taş binalar zarar görmüş, Anadolu yakasında yer alan bütün minareler, çini atölyeleri ve sayıları 23'ü bulan değirmenlerin yıkıldığı bilgileri yer almaktadır⁵².

Ege bölgesinin en hareketli yeri olan İzmir, deprem konusunda özellikle batılı seyyahlar ve konsolosluk temsilcileri tarafından kendisinden bahsedilen bir yerdir. İzmir'de bulunan Fransa'nın Marsilya şehrinin temsilcisi, 9 Nisan 1773 depremini ayrıntılı olarak ele almıştır. Frenk mahallesinde, yıkılan çok ev olduğunu ancak yıkılmayan evlerin büyük hasarlar aldığını ve oturulamayacak durumda olduğunu belirtmiştir. Marsilya temsilcisi kendi evi hakkında, evini 3 odasının ve koridorunun yıkıldığını kalan yerlerin ise büyük hasar aldığını belirtmiştir⁵³. 1778 yılında geldiğinde İzmir depremine kaynaklarda büyük önem verildiği görülür. İsveç konsolosu vekili sayesinde, 1778 Haziran-Temmuz aylarındaki depremleri ayrıntılı olarak bilinmektedir. 16 Hazirandan beri her gün, günde 5-6 sarsıntı yaşanmaktadır. 3 Temmuz günü yirmi kez sarsıntı meydana gelmiştir. Depremin bilançosu, en güçlü deprem pek çok camiyi yıkmıştır; bunlardan biri 50 dükkanın birden yıkılmasına ve içindeki insanların ölümüne sebep olmuştur⁵⁴. İzmir'de önemli yıkımlara sebep olan depremler sıralanacak olursa; 6 Nisan 1737, 1739 yılında 4 Nisan'dan Ağustos sonuna kadar meydana gelen depremler, 11 Temmuz 1765, 1778 yılında 16 Haziran ile 5 Ekim arasında meydana gelen şiddetli depremler ve 2 Haziran 1840'da yaşanan depremlerdir⁵⁵.

İzmir'in güney doğusuna doğru ilerlediğimizde 1743 senesinde Antalya bölgesinde meydana gelen deprem şu şekilde ifade edilmiştir: "*Surların üzerine kurulmuş olan birkaç ev yıkıldı*"; *bunların molozları konsolosa ayrılmış olan evin bahçesine düştü. Özellikle bir süre limanın suyu çekildi ve yakınlardaki bir dağ tamamıyla çöktü*⁵⁶." Böylece bu önemli depremin yıkıcı etkisi gözler önüne serilmiştir. Depremin yaşandığı yerlerde, önce yerel yöneticiler, konsolosluk çalışanları sonrasında da halk çadırlara yerleştirilmiştir. Ayrıca artçı sarsıntıların sıklığı sebebiyle enkazların kaldırılma imkânı bulunamadığı konsolosluk verilerinde yer alan bilgiler arasındadır.⁵⁷

⁵² Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Edt., Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2001, s.38.

⁵³ Vogt, a.g.m., s.20.

⁵⁴ Vogt, a.g.m., s.21.

⁵⁵ Panzac, a.g.e., s.8.

⁵⁶ Vogt, a.g.m., s.23.

⁵⁷ Vogt, a.g.m., s.23.

Sonuç olarak deprem belli bir zaman aralığında yaşamın akışını etkileyen özellikle bazı ekonomik süreçlerde yavaşlamaya yol açabilen bir doğa olayıdır. Bu durum için Osmanlı maliyesine yeni harcamalar getirdiği söylenebilir. Yıkılan yapıların tekrar inşa edilmesi, zarara uğrayan halka gerekli desteğin verilmesi vb. uygulamalar yapılmıştır. Deprem doğurduğu diğer sonuçlar, nüfusta azalma ve üretimin düşmesidir. Deprem nedeniyle kısa veya uzun süreli göç olayları cereyan etmektedir. Deprem olan bölgelerde zarara uğrayan çiftçi nüfusu ekim ve hasat işlemlerini geçici olarak yapamamıştır. Çiftçilikle uğraşanların deprem nedeniyle ölümleri veya çiftçinin sahip olduğu hayvanların deprem nedeniyle yitirilmesi bu bölgelerde ziraat çalışmaları olumsuz yönde etkilemiştir. Devlet, bu gibi durumlarda çiftçiye, ihtiyaç duyduğu malzemeleri temin etmekle beraber vergi borçlarını geçici bir süre için muaf bırakılmıştır. Yaşanan bütün bu stresli durumlar halkın psikolojisi üzerinde travma yaratmıştır.

1.3.1.2. Kuraklık

Kuraklık, yağışların kaydedilen normal seviyelerinin büyük oranda düşmesi sonucu, arazi ve su kaynaklarının olumsuz etkilenmesine ve su dengesinin bozulmasına sebep olan doğal olaydır. Yağışta çokluğu kadar yağmurların az yağması tarımsal mahsul üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Çünkü yağışların azlığı tarladaki ekili ürünün gelişimini tamamlamasına engel olmaktadır. Böylece hem mahsulün kalitesi düşmekte hem de rekoltesinde⁵⁸ azalmaya sebep olmaktadır. Su kıtlığı, tarım arazilerini etkilemesinin yanında yerleşim alanlarında içme suyunun yetersiz olmasına sebep olmaktadır. Yağışların az olduğu dönemlerin uzun süre devam etmesi havanın anormal derecede ısınması, hava ve topraktaki nem dengesinin düşmesi kuraklık felaketinin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu yüzden kuraklık olayı, iklime bağlı olarak gelişen bir doğal afettir.⁵⁹

Tarihi süreç içerisinde dünya üzerinde çeşitli sebeplerden dolayı kuraklık ve onun tabii bir neticesi olan kıtlık hadiseleri görülmüştür. Osmanlı Devleti gibi tarımın yapıldığı ve tarımsal üretimin önemli geçim kaynaklarından olduğu yerlerde yaşanan kuraklık mahsul rekoltesindeki düşüş nedeniyle halkı olumsuz yönde etkilemiştir.

⁵⁸ Rekolte: Tarımda bir yıl içinde elde edilen ürünlerin bütünüdür.

⁵⁹ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, Mart 2010, İstanbul, s.117-119.

Mahsulünü alamayan çifti yeteri kadar beslenememiş açlık ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca çifti vergisin ödeyememiştir. Bu durum Osmanlı'nın mali yapısını sekteye uğratmıştır. Örneğin, 1792 yılında Erzurum ve Erzincan'da meydana gelen kuraklık, buğday ve arpa kıtlığının yaşanmasına neden olmuştur.⁶⁰ 1839 yılında Erzurum'da kuraklık yaşanmıştır. Bu kuraklık sonucunda zahire⁶¹ açısında bir kıtlık meydana gelmiştir⁶².

Doğal afet olarak adlandırabileceğimiz kuraklık, etkisi altına aldığı coğrafi alanın boyutuna göre tesiri büyük, orta veya küçük ölçeklerde olmuştur.⁶³ Bu afetlerin neticesinde; göç hareketleri, yiyecek fiyatlarında artış, karaborsacılık, salgın hastalıkları (veba, kolera, vb.), açlık veya açlığın sebep olduğu kötü niyetli davranışlardan dolayı ölümlü vakalar ortaya çıkmıştır. Kuraklıkların ortaya çıktığı dönemlerde, toplum sosyo-iktisadi açıdan derinden etkilemiş ve açmış olduğu yaraların sarılması uzun yıllar almıştır. Osmanlı hükümeti yaşanan bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için, zahire yardımı, vergilerde af gibi çeşitli uygulamalar gerçekleştirmişlerdir.

1.3.1.3. İklimdeki Değişimler

İklim sistemi, zaman içinde kendi iç dinamiklerinin etkisi altında ve iklimi etkileyen dış etmenlerdeki değişikliklere bağlı olarak evrimleşmektedir. Bu nedenle iklim değişikliğini, nedeni ne olursa olsun iklimin ortalama durumunda kısa veya uzun vadede meydana gelen değişimler biçiminde tanımlanmak mümkündür. İlkçağlardan günümüze kadar yaşanan bu iklim değişiklikleri, deniz seviyelerindeki artış-azalış, yağışlardaki ani azalış ve artış (sel, kuraklık, dolu, vb.), hava sıcaklıklarındaki ani düşüş ve artışlar olarak sıralayabiliriz. İklim salınımları⁶⁴, tarih boyunca birçok uygarlığı derinden etkilemiştir. İlkçağ toplumlarında tarım, ekonomik yapı için büyük bir önem taşımaktadır. Bu nedenle iklim değişiklikleri

⁶⁰ BOA, C.AS., 33328/786.

⁶¹ Zahire: Gerekli olduğu zamanlarda kullanılmak için saklanan tahıl, aşlıktır.

⁶² BOA, C.DH., 15380/308.

⁶³ F. Sabri Ülgener, *Darlık Buhanları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s.45-49.

⁶⁴ İklim Salınımı: (İklim Oasilasyonu) Hava koşullarının merkezi bir değere göre veya iki ya da daha fazla durum arasında genellikle zamana göre tekrarlanan değişikliklere verilen addır. İklimde belirlenen bir denge noktası etrafındaki ya da iki veya daha fazla durum arasındaki bazı meteorolojik ölçülerin zaman içinde tekrarlanan değişimidir.

sanayi öncesi toplumlarda daha derin izler bırakmıştır. Çünkü Sanayi Devrimine⁶⁵ kadar en önemli geçim kaynakları, tarım ve hayvancılıktır. Bu yüzden uygarlıklar, iklimdeki değişikliklerine göre hayatını idame ettirmek zorunda kalmışlardır⁶⁶. Birçok uygarlık ve devlet gibi Osmanlı Devleti de yaşantılarında iklimde meydana gelen değişimlere uyumlu bir politika izlemişlerdir. Bir bölümü kırsal bölgede yaşamını sürdürmekte olan Osmanlı tebası, hayvancılıkla geçinen göçerlerin otlakları gibi köylü halkın hasadını da belirleyen iklim değişikliğine göre hayatlarını idame ettirmekteydi. Isı ve yağış takvimindeki bütün değişiklikler, besin kaynakları başta olmak üzere, ticari tarım ürünleri ve aynı şekilde hayvancılıkla uğraşanların da sürülerini tehlikeye atmaktadır.⁶⁷ Bu duruma tarihte en güzel örnek Mısır'dır. Nil nehrinde yıl içerisinde meydana gelen değişimler orda yaşayan halkın hayatlarına devam ettirmeleri için önem teşkil eder. Su, bütün Akdeniz havzasında olduğu gibi Ortadoğu'da da insanları uğraştırmaktadır. Çünkü su kaynağının fazlaca değişken oluşu oldukça korkutucudur. Kaynakların yeterince beslenmemesi bazen dramatik boyutlara varan kuraklıklara neden olmaktadır.⁶⁸ Kuraklıkta beraberinde yaşanan önemli kıtlıklar meydana getirmektedir. Kıtlıklar meteorolojik şartlara bağlı olarak ne zaman, nerede, hangi durumlarda ortaya çıkacağı önceden bilinmediği ve ölümcül neticeler verdiği için aynı zamanda bir afet olarak da değerlendirilir. Kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar oldukça fazladır ve bu olayların çoğunluğu doğal afet kaynaklıdır.⁶⁹ Sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar,

⁶⁵ Sanayi Devrimi: (Endüstri Devrimi) Avrupa'da 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında yeni bir dizi buluşun gerçekleştiği, yeni buluşların üretim gücü, tekstil, demir-çelik endüstrilerini etkilediği ve bu gelişmelerin Avrupa'da sermaye birikiminin artmasını sağlayan dönemdir. Sanayileşme ile ticaret daha da gelişmiş ve üretilen ürünler dünya piyasasına sunulma imkânı bulmuştur. Nitekim Sanayi Devrimiyle beraber atmosfere yayılan sera gazı olarak nitelendirilen metan, su buharı, azot, ozon, karbondioksit vb. salınımının artmasıyla Dünya'nın ortalama ısısında artış meydana getirmiştir. Özellikle karbondioksit salınımı Sanayi Devrimi sonrasında %40'a varan bir oranda artmıştır. Bu durum sonucunda 1850 yılı sonrasında yapılan ölçümlerle küresel sıcaklıkta 0,76°C artış gözlemlenmiştir. Bkz., Mesut Küçükcalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.2, Isparta, 1997, s.54, Avrupa Komisyonu, *AB Öncülüğünde İklim Değişikliği ile Mücadele*, Avrupa Birliği Resmi Yayınlar Ofisi, Lüksemburg, 2010, s.3.

⁶⁶ Sağlıklı bir deniz ticaretinin gerçekleşmesi için uygun hava şartlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle devletler iklimdeki değişimlerin göz önünde bulundurarak ticari ilişkilerini sürdürmüşlerdir. İklim değişimlerinin yarattığı olumsuz sonuçlar göz ardı edilmemiştir. Bu duruma en iyi örnek, İklimsel kaynaklı deniz seviyelerindeki artış ve azalışlara paralel olarak Anadolu'da yer alan 44 tarihi liman kullanılamaz duruma gelmiştir. Bu limanlar arasında Truva, Efes, Milet, Prien, Patara en önemlileridir. Ayrıntılı bilgi için bkz., M. Ali Özdemir "İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerine Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.,VI, S.2, 2004, s.179.

⁶⁷ Panzac, a.g.e., s.9.

⁶⁸ Panzac, a.g.e., s.9.

⁶⁹ Cemalettin Şahin, *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Ankara, 1991, s.3-6.

aşırı soğuk ve sıcaklıkların da kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca eşkıyalık olayları, isyanlar ve harpler gibi siyasal ve sosyal olayların da kıtlık hadiseleriyle yakın ilişkisi vardır.⁷⁰ Bu tür olayların ardından da kıtlıkların yaşandığı durumlar kaydedilmiştir. Bu sebeple kıtlık, bir doğal afetle bağlantılı olarak ortaya çıktığı durumlarda, insanların iradesi dışında olduğu için doğal afet olarak kabul edilir. Ancak siyasi ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkması durumunda ise insanların iradesi dâhilinde olduğu için bir afettir, ancak doğal değildir⁷¹. Osmanlı topraklarında konuyla alakalı arşiv belgeleri çerçevesinde örnek verilirse; 1753 yılında Erzurum vilayetlerinde kuraklık nedeniyle zahire kıtlığı meydana geldiği belirtilmiştir⁷².

Sıcaklıklardaki ani değişimler Osmanlı tebasında önemli bir endişe kaynağıdır. Aşırı sıcakların yaşanmasının yanında aşırı soğuk dalgaları da uzun süre Osmanlı topraklarını etkisi altına almıştır. Panzac eserinde,1756 yılında yoğun bir soğuk dalgasının meydana gelmiştir. Bu soğuk hava dalgası Asi Nehri gibi birçok akarsuyu dondurarak, Halep'ten Kudüs'e kadar bütün Suriye ve Irak topraklarına yayılmıştır. 1778-79 yılında yaşanan kış ise daha da şiddetli geçmiştir. Şam'da kar bir ay boyunca yerden kalkmamış, Bağdat ve Basra'ya da kar yağışı meydana gelmiş ve Basra Körfezi donmuştur. Asıl dikkati çeken ise bu korkunç soğüğün Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına yayılmış olmasıdır. Çünkü o dönemde gözlemciler, “*Tesalya bölgesinde, Selanik'te ve İzmir'de aşırı soğuklar...*” diye yazıldığını belirtmiştir⁷³.” Araştırmacılar arasında bu durumun Batı Avrupa'da yaşanan *küçük buzul çağı*⁷⁴ ile ilgisi olduğu görüşleri yer almaktadır.

İklimde meydana gelen değişimlerden bir diğeri ise, aşırı yağışlardan dolayı oluşan sellerdir. Sel, tıpkı aşırı soğuklar gibi Osmanlı topraklarını etkisi altına almıştır. Buna örnek olarak, Tarsus ve çevresinde de büyük sellerin meydana geldiği

⁷⁰ Mehmet Yavuz Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.762-771.

⁷¹ Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, *Türkler*, C.,X, Ankara, 2002, s.718-730.

⁷² BOA, C.ML., 18999/466.

⁷³ Panzac, a.g.e., s.10.

⁷⁴ Küçük Buzul Çağı: 16. yüzyıldan19. yüzyılın ortalarına kadar süren soğuk iklim periyodudur. Küçük Buz Çağı süresince ani yaşanan sıcaklık değişiklikleri olmuştur.1570–1630 veya 1675-1715 arasında kalan zaman aralığında, özellikle soğuk zaman dilimleri meydana gelmiştir. Osmanlı topraklarında 1591-1595 döneminde yaşanan, son 600 yılın en uzun süreli kuraklığından sonra 1600 dolaylarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmanın eşiğine kadar getirecek sert iklim değişiklikleridir. Bkz., Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi; Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayıncılık, 2013.

bilinmektedir. Sellerle mücadele kapsamında Berdan Nehri'nin kenarına setler ve bentler yapılmış, bu surette seller engellenmeye çalışılmıştır. 28 Aralık 1844'te Tarsus'ta bulunan nehrin bazı mahallerinin tesviye edilmesi için 10 bin kuruş sarf edilmesine izin verilmiştir.⁷⁵ Çünkü Mersin ile Tarsus arasında her sene su basan sazlıklar ve bataklıklar bulunmaktaydı. Bu yerlerde su basmalarından dolayı mahsulde çok fazla zarar meydana gelmekteydi.

Seller dışında özellikle geçiş mevsimlerinde yaşanan dolu da bir diğer doğal felaket olarak ortaya çıkmaktadır. 18 Temmuz 1888'de İçel sancağı Ayaş nahiyesindeki dolu yağışında 145 dönüm ekili alan zarar görmüştür Ayrıca Sarıaydın köyünde de dokuz koyun telef olmuştur⁷⁶. Dolu yağışlarında özellikle bölgede bulunan tarım alanları büyük zarar görmüştür. 18 Haziran 1914'te Mersin ve Silifke köylerinde meydana gelen dolu yağışlarından Mersin'in 14 köyünde mahsulât tamamen yok olmuştur. Muhtelif köylerde yaklaşık 10 bin dönüm buğday ve arpa tarlası zarar görmüştür. Köy halkı, kendilerine yardım edilmesini talep etmiştir⁷⁷.

Yukarıdaki bilgiler ışığında İklim değişiklikleri, ilkçağ uygarlıklarından günümüze kadar dünya ekosistemini ve uygarlığını etkilemiş, tarım, sağlık, ekonomi, sosyal yapılanma, göç ve hatta edebiyat ve sanat üzerinde derin izler yaratmıştır. Bu değişimlerin etki alanlarından biri de vebadır. Çünkü veba salgınının artmasının başlıca koşulları olan pirelerin, hastalığı bulaştırma ve çoğalma gücünün iklim koşullarına bağlı olmasıdır. Bu alandaki bölge farklılıkları, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli noktalarındaki salgınlarda gözlenen farklılıkları belirlemektedir. İklimde meydana gelen ani değişimlerde bu salgının hızla yayılıp aniden ortadan kalkmasıyla kendini göstermektedir⁷⁸.

1.3.1.4. Çekirgeler

Tarih boyunca kıtlık ve açlık felaketlerine yol açan önemli etkenlerden biri de çekirge ve böcek istilalarıdır. Çekirgeler, özellikle gezici çekirgeler, ansızın çölden gelip ekili alanlara üşüşür, tarla ve meyve bahçelerine zarar verirler. Bu felaket,

⁷⁵ BOA, İ.DH., 95/4765.

⁷⁶ BOA, DH.MKT., 1522/74.

⁷⁷ BOA, DH.İD., 98/56.

⁷⁸ Panzac, a.g.e., s.115.

ardında tüm çabalara karşın savunmasız kurbanlar bırakarak bir buçuk yüzyılda on iki kez meydana gelir.⁷⁹

Eski Mısır, Kuzey ve Orta Afrika ile Ortadoğu gibi sıcak ve kurak bölgelerde görülen çekirge istilaları, büyük tahribat yaratmıştır. Tarihin her döneminde ve pek çok ülkede görülebilen çekirge istilaları, Osmanlı döneminde de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Afrika'nın Sudan bölgesinde bulunan çöl çekirgesinin artmasına paralel olarak kuvvetli rüzgârlar, çekirgeleri büyük sürüler halinde Osmanlı topraklarına ulaştırmıştır. Çekirge istilasının yaşandığı yerlerde, halk öncelikle kendi imkânlarıyla çekirgelerden kurtulmaya çalışmaktaydı. Ancak, başa çıkamadıkları durumlarda devlet ve asker devreye girmektedir. Göç olgusuna sebep olan çekirge istilaları, zirai mahsuller üzerinde büyük zarar oluşturmuştur. Her devirde görülmekle birlikte, daha çok kaynak ve bilgiye sahip olduğumuz 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında görülen çekirge istilalarına birçok örnek vermek mümkündür. 1802 yılında çekirgenin Adana şehrine hücum etmesi üzerine kıtlık meydana gelmiştir. 1826 tarihinde Beyşehir sancağında meydana gelen çekirge istilasını sebebi ile 100 kadar aile diğer yerleşim yerlerine göç etmiştir. 1828 yılında Bergama'da yaşanan benzer bir durumda halk başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Ancak devlet, şartların düzelmesi durumunda göçmenlerin eski yurtlarına dönmesi politikasını izlemiştir. Ayrıca çekirgelerin neden olduğu zirai yıkım vebanın ortaya çıkması için en uygun ortamlardır. Çünkü açlık, vebanın yayılmasına zemin hazırlayan önemli bir olgudur. Bununla birlikte yoğun çekirge istilalarına ek olarak ortaya çıkan veba salgını göç olgusuyla beraber veba basilinin başka bölgelere taşınmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte hükümet çekirge istilasına karşı bir takım tedbirler daha almıştır. Çekirge istilalarında “*çekirge şeyhleri*” adı verilen görevliler tayin etmiştir. Çekirgeyle mücadelede etkin bir canlı olan sığırcık kuşlarını yetiştiren “*çekirge şeyhleri*” bu kuşları çekirge afetinin olduğu yörelere naklederek bu afetle mücadeleye çalışmışlardır.⁸⁰

Sonuçta hangi doğal afet yaşanmış olursa olsun bulunduğu bölgeye zarar vermeden gitmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz afetlerin etkisinin yoğunluğu ne kadar artarsa, başka bir afetin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı coğrafyasında yaşanan doğal afetler sonrasında dramatik boyutlara varan kıtlıklar, veba için elverişli ortam hazırlamıştır. İklim düzensizlikleri sonucu oluşan aşırı sıcaklar veba

⁷⁹ Panzac, a.g.e., s.10.

⁸⁰ Erler, a.g.e., s.90.

mikrobunun yaşaması ve üremesi için uygun şartlar meydana getirmiştir. Yaşanan her yıkıcı olay başka olayı tetiklemiştir. Böylece Osmanlı topraklarında sadece bir doğal afet ile değil, aynı anda birbirini tetikleyen birden fazla afetle mücadele etmek zorunda kalınmıştır. Nitekim halk öncelikle kendi çabası ile kurtulmaya çalışırken yetersiz kaldığı zamanlarda devlet yardımı koşmuştur. Devletin yaşanan bu doğal afetlere karşı uyguladığı politika, öncelikle afet bölgesi hakkında bilgi edinmektir. Amaç, afetin boyutlarını tespit etmek ve afetzedelere yerinde ve daha etkin yardım ulaştırmaktır. Bu tahkikatlar neticesinde afet bölgesindeki ihtiyaç sahipleri tespit edilip ve bu kişiler *inan defteri* adı verilen kütüklere kaydedilirdi. Çünkü yapılan yardımlar bu defterlere göre yapılmaktaydı.⁸¹ Afet dönemlerinde yapılan yardımların ilki zahire yardımıdır. Vergi affı ve zararların karşılanması için hazineden ödenek verilmesi de afetlerin açtığı yaraları sarmak için uygulanan diğer yöntemlerdir.

1.3.2. Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklardan bazıları dramatik ve yıkıcı sonuçları nedeniyle insanlığın belleğinde derin izler bırakmıştır. Bu yüzden insanlık tarihi içinde salgın hastalıkların rolü çok büyüktür. Özellikle büyük politik dönüşümlere, coğrafik ve demografik değişimlerle dünya düzeninde geri dönüşü olmayan etkiler yaratmıştır. Bu hastalıkların yarattığı etkilere bakılacak olduğunda çiçek hastalığı, Yeni Dünya⁸² kıtaları içerisinde öyle büyük bir demografik çöküşe neden olmuştur ki gereken insan gücünün karşılanması için Afrika kıtasından köle taşınmıştır. Veba ise Avrupa'da feodal beylerin ve kilisenin iktidarını sarsmış, kapitalizmin ve reform hareketinin doğmasına neden olmuştur. Aslında salgın hastalıkların tarihi, insanoğlunun toprağı işlemeye başlamasıyla eşzamanlıdır. Vahşi toprakların yok edilmesi, fareleri, sıçanları, keneleri, pireleri ve sivrisinekleri insanlara daha yakın yaşamaya zorlamıştır. Bu hayvanlar beraberlerinde veba, çiçek, kolera ve sıtma gibi önemli salgınları da beraberinde getirmiştir. Bu duruma ek olarak binlerce insanın yaşadığı kentler ortaya çıktıkça toplu ölümler de artmıştır. Bu, o tarihte o kadar olağan bir durumdu ki, salgınların tanrılarca yayıldığı inancı yer etmiştir. Bu nedenle

⁸¹ BOA, DH. MKT., 1513/96, 1306/16.-1.

⁸² Yeni Dünya: Kuzey Amerika, Güney Amerika, Okyanusya ve Antarktika ana karalarını ifade eden terimdir. Çoğunlukla Amerika ana karası için kullanılan bir terimdir. Bu terim ilk defa 15. yüzyıl sonlarında Avrupalılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü 1492'de Amerika kıtasın keşfedilmesine kadar Dünyanın yalnızca Eski Dünya olarak tabir edilen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarından oluştuğu düşünülmekteydi.

ölümlerin mantığını uzun süre anlayamamıştır. Bilim tarihinin dönüm noktası olan 17. yüzyıl hatta 19. yüzyıldaki modern tıbbın gelişimine kadar salgın hastalıklara karşı tam anlamıyla koruyucu önlemler ve tedavi yöntemi uygulanamamıştır.

1.3.2.1. Çiçek

Çiçek, yüzde iz bırakan ve irinli kabarcıklar oluşturan, ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalıktır. Çiçek basili, bu kabarcıkların içinde bulunur ve hastanın eşyalarıyla, hastaya yaklaşımla, sineklerle ve virüslü havanın solunmasıyla bulaşmaktadır. Çiçek hastalığı, diğer bir deyişle “illet-i çiçek⁸³” tedavisi bulunmadığı dönemlerde önemli tahribatlar yaratmıştır. Hastalığın Amerika kıtasını büyük bir ölçüde işgal etmesi sebebiyle Kızılderili kültüründe yol açtığı politik yaralar da bilinen bir gerçektir⁸⁴. Özellikle Haçlı seferleri (1096-1270) sırasında hastalık Avrupa’ya yayılmış ve 16. yüzyılda ise salgınlar çoğalmıştır. Aynı yüzyıl içerisinde İspanyollar orduları ile bu hastalığı Amerika’ya yaymıştır⁸⁵. Osmanlı döneminde halkın yarısından fazlasının yüzlerinde çiçek bozuğu çukurları oluşmuştur. Hastalıktan ölüm çok yüksek değildir, ancak çocuklarda körlüğe neden olmuştur. Bu nedenle çiçek salgın hastalıklar arasında önemli bir yeri bulunmaktadır⁸⁶. Nitekim 19. yüzyılda diğer salgınlarla mücadelede görülen noksanlıklar çiçek salgınlarında da kendini göstermiştir⁸⁷. Bu duruma rağmen Lady Montagu’nun Osmanlı topraklarına sirayet eden bu hastalık konusunda, ilk çiçek aşısının Türkler tarafında bulunduğunu belirtmiştir. Ölümünün ardından da yazmış olduğu Türkiye günlükleri Avrupa’ya ulaşınca, Avrupa bu tedavi yöntemini geliştirme şansı bulmuştur. Ayrıca birçok yazılı kaynak, Osmanlı Devleti’nin 1630’dan itibaren çiçek aşısı uyguladığını belirtmektedir.

⁸³ BOA, A.MTK. MHM., 327/41, H. 27/1281.

⁸⁴ Nikiforuk, a.g.e, s. 15.

⁸⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1982, s.150.

⁸⁶ Özdemir, a.g.e., s.398.

⁸⁷ Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, Erzurum, 2009, s.263.

1.3.2.2. Sıtma

Köle ticaretinin gelişmesine sebep olan sıtma hastalığı, sivrisinek aracılığıyla insana bulaşan yaygın bir bulaşıcı hastalıktır⁸⁸. Nikiforuk'a göre; “*salgın hastalıklar içinde ölümün en sessiz ve ağır habercisi olan sıtma, görünmez bir gerilla ordusunun mahremiyetiyle insanlık tarihinin altını oymuştur*⁸⁹.” Çünkü Afrika kıtasında kesilen yağmur ormanlarının ardından ortaya çıkan bataklıkların bu hastalığa sebep olduğu düşünülmüştür. Afrika'nın dışına Amerika ve Avrupa kıtası da dâhil olmak üzere her bölgeye köleler vasıtasıyla yayılmıştır. Yayılımın ardından bulunduğu bölgede büyük yıkımlara sebep olmuştur⁹⁰. Sıtma, tarih boyunca Anadolu'da salgınlar meydana getirmiş, Ege ve Akdeniz kıyılarında yer alan antik medeniyetlerin birçoğunun yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır. Anadolu'nun geçmişinde sıtma, yaygın olmakla kalmamış, medeniyetlerin yıkımına sebep olacak ağırlıkta seyrini sürdürmüştür. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu döneminde sıtma, aynı etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Sıtma ile mücadele eden bir devlet organizasyonu olmadığı için, o dönemlere ait veriler yetersizdir. Ancak, dönem edebiyatında *kara hastalığın (sıtma)* çok fazla bahsi geçmesi, bu hastalığın ne kadar yaygın olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı şekilde, Osmanlı'nın son yıllarındaki bazı yazışmalardan sıtmanın yoğun etkisini sürdürdüğü bilinmektedir⁹¹.

1.3.2.3. Kolera

Kolera, *vibrio cholerae* bakterisinin insanların midesinden ince bağırsaklarına ilerleyip burada çoğalması sonucu oluşan, şiddetli ishal ile seyreden bulaşıcı bir hastalıktır. Hijyen şartlarının yetersiz olduğu alanlarda yayılma oranı en yüksek seviyede olmaktadır. Hastalık, bulaştığı kişiyi eğer tıbbi müdahale edilmezse kısa süre içinde ölümlerle sonuçlanan, kıtaları etkileyen bir hastalıktır. Nasıl ki, veba ortaçağda 'kara ölüm' olarak bilinen ölümcül bir hastalığı temsil ediyorsa, kolera da 19. yüzyılın ön planda olan bir hastalığı olmuştur⁹². Kolera ilgili ilginç örneklerde

⁸⁸ Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s.806- 809.

⁸⁹ Nikiforuk, a.g.e, s.36.

⁹⁰ Nikiforuk, a.g.e, s.38-41.

⁹¹ Recep Akdur, “Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi”, *Bilim Tarihi Araştırmaları*, S.2, İstanbul, 2006, s.6.

⁹² Gül, a.g.m., s.243.

yer almaktadır. Tıpkı bu örnek gibi; Fransa’da koleraya yakalanarak öldüğü düşünülen bir Osmanlı askerinin gömüleceği sırada kendine geldiği ve ayağa kalkarak hastaneye gittiğine dair yabancı basınında yer alan haberler bulunmaktadır⁹³. 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına gelindiğinde, toprakları geniş bir alanı kaplayan Osmanlı Devleti’nin kolera salgınlarından korunması güç olmuştur. Koleranın kıtalar arası salgınlar halinde dünyayı sardığı bu yüzyılda, hala kullanılmakta olan eski ticaret yollarının kesiştiği Osmanlı topraklarında bu hastalık, demografik, siyasi, sosyal, psikolojik ve ekonomik alanlarda büyük çaplı zararlara sebep olmuştur⁹⁴. Osmanlı topraklarında kolera ilk kez 1822 yılında görülmüştür. Hastalık Basra körfezinden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşmıştır⁹⁵. 1839 senesine gelindiğinde ise İzmir’de patlak veren hastalık kısa sürede bu bölgede kalsa da ardında Tire, Söke, Aydın, Manisa ve İstanbul’a uzanan geniş alana yayılmıştır. Alınan karantina uygulamalarıyla bu hastalığın şiddetli seyrine son verilmiştir.

1.3.2.4. Verem (Tüberküloz)

Tüberküloz tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar, İsa’nın doğumundan önceki ve sonraki asırlarda hastalığın belirli dalgalanmalar gösterdiğini ortaya çıkarmışlardır. Roma İmparatorluğu’nun ünlü bir hekimi olan Aretaus Cappadocian veremi tanımlarken, “*Sesleri kısık, boyunları hafif bükük ve sert, parmakları silindirik fakat eklemleri şiş, vücutları iyice erimiş olduğu için kemikleri belirginleşmiş. Tırnakları eğri, yassılaştı ve kırılabilir. Burun keskin ve silindirik, yanakları belirgin derecede pembeleşmiş, gözler iyice çukurlaşmış fakat parlaklığını kaybetmemiş. Yüzü kadavra gülüşü halini almış. Kol ve bacak kasları erimiş. Kaburgaların başladığı, sonlandığı yerler ve eklemleri net bir şekilde seçiliyor. Skapulalar⁹⁶ kuşkanadı halini almıştı.*”⁹⁷ Bu tabir hastalığın ne kadar derin etkilerle seyrini takip ettiğinin göstergesidir. 19. yüzyılın başlarında Avrupa nüfusunun

⁹³ Takvîm-i Vekâyi, Gurre-i C 1248 / M. 26/10/1832, S.43, s.4.

⁹⁴ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007, s.22.

⁹⁵ Gülden Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul, 2002, s.310.

⁹⁶ Skapula (scapula): Kürek kemiği, göğüs kafesinin arka kısmında bulunan, kolun gövdeye birleştiği humerus (kol) kemiği ile omuz üstü köprücük kemiğini birleştiren yassı geniş kemiktir.

⁹⁷ Y. İzzettin Barış, “Tüberküloz Tarihi”, *Klinik Gelişim Dergisi*, İstanbul Tabib Odası Süreli Bilimsel Yayınları, C., XXIII, S.3, İstanbul, 2010, s.9.

%70'inin tüberkülozlu olduğu tahmin edilmektedir. Manchester şehrindeki fabrikalarda çalışan, İrlandalı göçmenlerin birçoğu genç yaşta tüberkülozdan hayatını kaybettiği kaynaklarca belirtilmektedir. Çünkü “*verem epidemisi kapitalist toplumun, insafsız emek sömürüsü nedeniyle ödemek zorunda olduğu kefarettir.*”⁹⁸ sözü durumu açıklar niteliktedir. Günümüzde de önemini yitirmeyen bu hastalığa tarihsel süreçte birçok isim verilmiştir. Verem, yakaladığı insanı eriterek öldürdüğü için “*Tüketim Hastalığı (Consumption)*”, hastaları soldurarak yok ettiği için “*Beyaz Ölüm*” veya “*Beyaz Veba (White Death; White Plague)*” ve asırlar boyu birçok kişinin yaşamını sonlandırdığı için de “*Ölümün Kaptanı (Captain of the Death)*” adıyla bilinir. Dilimizde ise “*İnce Hastalık*” en çok kullanılan tanımdır. Sadece halkın ve sanatçıların yakalandığı bir hastalık olmaktan çıkmıştır. Osmanlı devletinde de birçok hükümdarın *beyaz veba*'dan hayatlarını kayb ettikleri bilinmektedir. Sultan II. Mahmut yakalandığı tüberküloz (verem) sonucu hayatını kaybeden 19. yüzyılın önemli hükümdarlarından⁹⁹.

Sonuç olarak diğer salgın hastalıklarda veba gibi kimi zaman peş peşe kimi zamanda diğer doğal afetlerle aynı anda ortaya çıkarak bulunduğu bölgeye ağır hasarlara yaratmıştır. Buna örnek; 1813-1817 yılları arasında Ankara'da ortaya çıkan veba salgınının ardından kuraklık ve çekirge istilası da halkı ekonomik yönden çökertmiş, vergilerini ödeyemez hale getirmiştir. Hastalıklarla boğuşan halkın dirliği ve güvenliği bozulmuştur. Bunun neticesinde Müslüman ve Gayr-i Müslim halk devletten avarızhane sayısının düşürülmesini istemiştir. Bu talepleri uygun görülerek halkın vergi yükü düşürülmüştür¹⁰⁰. Fransa'nın İzmir konsolosu, 1771 için “*Geçen Temmuz ayından beri Tanrı'nın hiddetli bir anında, cehennemlik bir şehri cezalandırmak için verebileceği bütün afetler, savaş, açlık ve veba gibi afetlerle karşılaştık.*” Afetlerin böyle peş peşe gelmesine bağlı olarak, 1750'de İstanbul, 1759'da Selanik, 1760'da İzmir örneklerini verebiliriz.¹⁰¹

⁹⁸ Kemal Tahaoğlu, vd., *Türk Tabipler Birliği Tüberküloz Raporu*, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara, Ocak 2012, s.5.

⁹⁹ Barış, a.g.m., s.8.

¹⁰⁰ Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo – Ekonomik Yapısı)*, Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Aralık 1986, 1. baskı, s.102-103.

¹⁰¹ Panzac, a.g.e., s. 12.

1.4. OSMANLI SINIRLARI DIŞINDAN OSMANLI TOPAKLARINA UZANAN VEBA EPİDEMİLERİ

1.4.1. Dünya Genelinde Veba Salgını

İncil bir felaket olan vebayı tanımlarken, insan türünü etkileyen bir felaket ya da hoş olmayan kutsal bir işaret olarak belirtmiştir¹⁰². Batı kaynaklarında “*Black Death (kara ölüm)*” olarak adlandırılan veba hastalığı Ortaçağ’da milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Salgınlar öncesinde nüfusları on binler ile ifade edilen şehirler nüfuslarının büyük kısmını bu salgınlarda kaybetmiş ve büyük bir felaket ile karşı karşıya kalmışlardır. Yaşanan bu olaylar tarihte, vebanın ne kadar büyük felaketlere yol açtığını kaydeden göstergelerdir. Tarihin kaydettiği önemli salgınlar şunlardır: İlkçağda vebanın iyi tanımlanmış ilk salgın olarak kabul edilen Filistin’deki Betsemeş salgını, 50 kişinin ölümüne sebep olmuştur. M.S. 164’te Roma ardından Atina salgını Etiyopya’da ortaya çıkmış ve ardından bütün Yunanistan’a yayılmıştır. Avrupa’ya M.S. 574 yılında ulaşan bu salgın, sonraki iki yüzyıl boyunca çeşitli dönemlerde varlığını sürdürmüştür.¹⁰³ Tarihte özellikle 1315-1322 yıllarında yaşanan büyük kıtlığın etkileri henüz kaybolurken Avrupa halkı kendisini yeni bir felaketin ortasında bulmuştur. Bu felaket veba salgınıdır. Aslında veba daha önceki dönemlerde de bu kıtada görülmüş bir hastalıktır. Ancak 1348 yılında tekrar yaşanan salgın Avrupa nüfusunun neredeyse üçte birini yok etmesi bakımından belki de tüm veba salgınları arasında en güçlü olanıdır. 1346’da Hazar Denizi kıyısında başlayan ikinci veba salgını dalgası hemen hemen dört yüzyıl boyunca acımasız hükümlerini sürdürmüştür¹⁰⁴. Vebadan önce Avrupa’daki hızlı nüfus artışı beslenme sorunlarına neden olmuştur. İyi beslenemeyen insanlar hastalıklara karşı dirençsizdir. Kentler temiz tutulamadığı için her yere yayılan milyonlarca fare vebanın hızla yayılıp ölümlerin artmasına neden olmuştur. Yabancı bir kaynakta, “1347 yazında sıçan ve pireler hıyarcıklı vebayı enfekte edip Karadeniz’de Caffa’da (Kefe) Cenevizli tüccarların gemileriyle bulaştı. Bu gemilerden bazıları daha sonra Çanakkale boğazından geçip Sicilya ve oradan Pisa’ya, Cenova’dan Marsilya’ya; diğer Ceneviz gemileri ise Caffa’dan Mısır’daki

¹⁰² Susan Scott, Christopher J. Duncan, *Biology of Plague Evidence from Historical Population*, Cambridge University Press, UK, 2001, s.2.

¹⁰³ Özdemir, a.g.e., s.21.

¹⁰⁴ Richard Horton, “Küresel Tehdit: Bulaşıcılık”, Çev., H. Erdem Çıpa, *Toplumsal Tarih*, S.22, Ekim, 1995, s.32.

*Nil'e geldi. Birkaç ay içinde Akdeniz'in her iki yakasında veba yüzünden erkekler, kadınlar ve çocuklar ölmeye başladı. Bir sene sonra da Atlantik ve Baltık'a kadar veba ulaştı.*¹⁰⁵” şeklinde durumu açıklar nitelikte bilgiler yer almaktadır.

14. yüzyılda Çin kaynaklı bir pandemi bütün Asya kıtasını kaplamış ve 25 milyon insanın ölümüne sebep olmuştur. Ticaret yollarının gelişmesiyle veba salgını Uzak Doğu'dan Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakın Doğu'ya buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya üzerinden Avrupa ve Afrika'ya ulaşmıştır.¹⁰⁶ Avrupalıların “kara ölüm” adını verdikleri salgın, geçtiği yerlerde ağır kayıplara sebep olmasıyla bu adı almıştır. Kara ölüm, hem Ortaçağ Avrupa'sında hem de Orta Doğu'da Suriye ve Mısır'da uzun dönemli olumsuz demografik, sosyal ve iktisadi sonuçlar doğurmuştur¹⁰⁷. Ortaçağ Avrupa'sında da veba hastalığının, havanın tabiatının bozulması sebebiyle olduğuna inanıldığı için veba hastalığı görülen bölgelerde havayı temizlemek amacıyla portakal yaprakları, kâfur ve adaçayı yakılarak havanın kokusu değiştirilmeye çalışılmıştır¹⁰⁸. 1330'larda başlayan ve 8 büyük veba salgını yaşayan Floransa'da nüfusun beşte üçünü kaybetmiştir¹⁰⁹. Avrupa'nın bazı önemli merkezleri de tarihi süreçte vebadan nasibini almıştır. Moskova'da 1570'te 200 bin; Napoli'de 1665'te 300 bin, Viyana'da 1679'da 76 bin, Prag'da 1661'de 83 bin ve Marsilya'da 1720'de 87 bin kişi hayatını kaybetmiştir¹¹⁰. Bu durumun tam tersi veba salgınından etkilenmiş ülkelerle yaptıkları ticareti keserek ve oralardan bir kişinin gelmesini ya da kendi ülkelerinden birinin oralara gitmesini engelleyerek salgından zarar görmeyen ya da çok az zarar gören yerler de mevcuttur. Bunlar arasında İspanya'da Galicia, Hollanda, İzlanda, Bohemya, Finlandiya ve Leh olan Galiçya sayılabilir. Ayrıca halkını sürekli huzursuz etse de vebanın Grönland'a hiç ulaşmadığı da kaynaklarda yer almaktadır.¹¹¹

1628 yılında Fransa'nın Lyon kentinde, 1630 yılında İtalya'nın Milano ve Verona kentlerinde, 1631 yılında Venedik'te, 1651 yılında İspanya'nın Barselona kentinde, 1656 yılında İtalya'nın Napoli ve 1657 yılında da Cenova kentlerinde veba

¹⁰⁵ Sheldon Watts, *Epidemics and History-Disease, Power, Imperialism*, Yale University Press, 1999, s.1.

¹⁰⁶ Behiç Onul, *a.g.e.*, s.563-564.

¹⁰⁷ Şevket Pamuk, “Kara Ölüm Orta Doğu'da”, *Tarih ve Toplum*, S.40, Nisan 1987, s.41.

¹⁰⁸ Nikiforuk, *a.g.e.*, s.72.

¹⁰⁹ Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1979, s.35.

¹¹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s.24.

¹¹¹ Özlem Genç, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, S.10, Mayıs- Ağustos 2011, s.127.

görülmüştür¹¹². 1664'te Londra'daki veba salgınında, 460 bin kişinin yaşadığı kentte 70 bin kişi ölmüştür¹¹³. 1743 yılında Messina'daki (Sicilya) salgında ise nüfusun %70'i hayatını kaybetmiştir. 1720-1722 yıllarında veba salgını Marsilya'da 40 bin kişiyi öldürmüştür. 18. yüzyılda Avrupa'da Veraset Savaşları'nda meydana gelen kıtlık ve ardından yaşanan salgın hastalıklar, Fransa ve İspanya'nın üç milyon insanını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır¹¹⁴. Doğu Avrupa'ya baktığımızda ise nüfus yoğunluğunun az olması sebebiyle ölüm oranı %15 civarların olmuştur. 18.yüzyıl ortalarında Avrupa'nın bazı önemli merkezlerinde "Moskova, Napoli, Marsilya" veba tekrar baş göstermiş ve milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır.¹¹⁵ Bu yüzden ölüleri gömmek için büyük çukurlar kazmak zorunda kalmışlardır. Veba Avrupa'ya en az iki farklı şekilde yayılmıştır. Hıyarcıklı Veba ve Akciğer Vebası'dır.

Dünya genelindeki diğer veba salgınları ise, 1894'te Kanton ve Hong Kong'da ortaya çıkan hastalık 80-100 bin kişinin ölmesine, 20 yıl içinde Çin'in güneyindeki limanlardan bütün dünyaya yayılarak 10 milyonun üzerinde can kaybına neden olmuştur. 1878-1879 yıllarında Rusya'nın Volga havzasında, 1920'de Paris'te; 1930'da Cezayir'de görülen veba salgınları tarihin kaydettiği en son büyük veba salgınlarıdır.¹¹⁶ Ancak, Dünya genelindeki salgınlar bunlar ile sınırlı değildir. Çünkü bu hastalık her hangi bir savaş ile veya insanların alışa gelmiş olduğu olaylar ile benzeşmez. 1839 ve 1844 yılları arasındaki sekiz yıllık bir zaman zarfı içerisinde İskenderiye'de üç bin beş yüz salgından bahsedilmektedir¹¹⁷.

Sonuç olarak Avrupa'da 16., 17. ve 18. yüzyıllarda meydana gelen yangınlarda ahşap evlerin yanması, ahşap evlerin yerini taştan yapılmış binaların alınması, evlerde ve insanlarda temizlik kavramının yaygınlaşması, küçük evcil hayvanların evlerden uzaklaştırılması gibi etkenler, veba mikrobu taşıyan farelerin ve bitlerin de mevcudu azaltmış ve veba salgınlarının azalmasında etkili olmuştur.¹¹⁸ Bu durum zamanla diğer ülkelere de yansımıştır. Belirtmek gerek ki, yukarıda zikredilen şehirler genel olarak ekonomik hayatın canlı olduğu ve ulaşım yolları

¹¹² Panzac, a.g.e., s.185.

¹¹³ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınevi, 1.baskı, Ankara, 1991, s.359.

¹¹⁴ Uğur Demir, "Aydınlanma ve Antik Rejim'in Sonu", *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Ed., Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.91.

¹¹⁵ 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'nın bazı önemli şehirlerinde veba bilançosu için bkz., Tablo 3, Ekler 1, s.151.

¹¹⁶ Canan, a.g.e., s.359.

¹¹⁷ Panzac, a.g.e., s.241.

¹¹⁸ F. Braudel, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2004, s.76.

üzerinde bulunan yerleşim yerleridir. Bu, bize göstermektedir ki daha az öneme sahip yerlerdeki salgınlar her hangi bir sebep ile kayıt altına alınamamış olabilir. Bu durumda bu bölgelerde halkın ne tür bir tepki verdiği ve ne çeşit tedbirler alındığını belirlemeyi imkânsız kılar. Yani veba hastalığından ölen insanların isimleri, sayıları tarihin bilinmeyen sayfalarında bilinmezliğini korumaktadır.

1.4.1.1. Kediler İçin Kara Gün

Vebaya neyin sebep olduğu bulunamıyordu. Bu yüzden hastalık kötü bir burca (astrolojiye)¹¹⁹ veya habis¹²⁰ bir atmosfere bağlanmamıştır. Daha şüpheli olanlar, hastalığın cadılar veya başka dinlerden olanlar tarafından kasten bulaştırıldığına inanmışlardır. Müslümanlar Hıristiyanları, Hıristiyanlar Müslümanları ve Yahudilerde her ikisini suçlamışlardır. Bazı dindarlar ise Tanrı'nın öfkesini kendi üzerlerine çekip insanları kurtarmak için kendisini kırbaçladıkları belirtilmektedir. Özellikle Brüksel ve Strasbourg'da bazı kişiler hastalığı, Musevilerin varlığına bağlamışlardır. Bu panik dönemde milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir. Bu yüzden 14. yüzyılda bu salgına “*Büyük Ölüm*” dene de, daha sonra ki yıllarda “*Kara Ölüm*” (*Black Death*), “*Kara Veba*” olarak tanımlanmıştır. Çünkü bu hastalığın seyrinde deri altında meydana gelen kanamalar sonucunda deri yüzeyi siyaha dönmektedir. Mecazi olarak ise ‘kara’ burada kasvetli, sıkıntı, kederli anlamına da gelmektedir. Ayrıca salgının cadılar yüzünden ortaya çıktığı söylentisi, zararsız erkek ve kadınlar evlerinden alınıp hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla yakılmalarına sebep olmuştur.

Veba sebebiyle oluşan panik ortamı hayvanlarında katledilmesine etken oluşturmuştur. Kedilerin parlayan gözleri, dışarıda çok dolaşmaları yüzünden cadıların büyüleri hayvanları olduğunu düşündürmüştür. Bu durumdan dolayı binlerce kedi katledilmiştir. Aslında Avrupalılar kedileri öldürerek salgına karşı en birinci savunma hatlarını kaybetmişlerdi. Çünkü veba salgını, öteki adıyla *Yersinia Pestis*

¹¹⁹ Avrupa da olduğu gibi Şanizade Ataullah Efendi de yazmış olduğu Şanizade tarihi adlı eserinde astrolojiyi kullanarak vebanın önceden tespit edileceği ve gezegenlerin seyri ile veba arasında ilişkilendirilmenin olduğundan bahsetmiştir. Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şani-zade Tarihi: 1223- 1237/1808- 1821*, Haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008, s.540/ 597-599, Nalan Turna, “İstanbul’un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of The Ottoman Domain*, C.,I, S.1, Ağustos 2011, s.21.

¹²⁰ Habis: Sıfat olarak kullanıldığında kötü, alçak, soysuz kimse anlamına gelmektedir. Kimi urlar ve hastalıklar için tehlikeli, kötücül anlamında kullanılmaktadır.

yaygın bir fare biti tarafından taşınmaktadır. Ortaçağ'da her yer fare ile doludur ve aynı zamanda ilkel bir kanalizasyon sistemi mevcuttur. Ayrıca caddeler insan dışkısı, çöp ve ölü hayvan artıklarıyla dolu olması vebanın, hastalığı taşıyan bitlerin fareler yoluyla yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu duruma en güzel örnek, Cenevizlileri Avrupa'ya geri getiren gemide insanlarla birlikte karaya çıkan fareler hastalığı karaya taşımışlardır. Limanda yaşayan bir sürü kedi öldürülmemiş olsaydı fareleri yiyeceklerdi ve hastalık yayılmayacaktı. Ancak bu kemirgenler kontrolsüz kalınca hastalığı birçok eve bulaştırmışlardır. Bu yüzden 14. yüzyılda veba Avrupa'da beş kez daha baş göstermiştir. Salgın sona erdiğinde nüfusun üçte birinden fazlası hayatını kaybetmiştir. Kaynaklar, kedilerin varlıkları sonlandırılmamış olsaydı ölüm oranı çok daha az olacağını belirtmektedir.

Tarihçilerin kara ölüme olan bakışı başlangıçta Ortaçağ halkının dolayimsız gözlemlerinin sağladığı bilgiler aracılığıyla olmuştur. Bu durumda sıklıkla sorulan sorular ve üzerinde çalışılan konular; kara ölümün Kuzey Batı Avrupa'da ortaya çıkış ve yayılış biçimi nelerdir? Toplumun çeşitli sosyal kesimlerinin ve kuzey Avrupa coğrafyasının değişik alt kültür bölgelerinde yaşayan insan gruplarının bu salgına verdikleri tepkiler ve ölüme yakın olmak karşısındaki tutumları nelerdir? Krallık otoritesi ve merkezi ve yerel aristokrasinin oluşan yeni duruma tepkisi ne olmuştur? Vebanın dönem edebiyatına etkisi nelerdir? Daha sonra tarihçiler nüfustaki ani düşüşün toplum üzerine siyasi ve iktisadi etkisi gibi dönemin birincil kaynaklarından dolayimsız olarak çıkarılamayacak soruların cevaplarını bulmaya yönelmişlerdir.

Veba tarihçilerinin tespit etmekte zorlandıkları sorunlardan biri olan ölüm oranlarının şehirler de mi yoksa kırsal kesimde mi daha yüksek olduğu sorusudur. Genel kanı şehir nüfusundaki mortalite oranının¹²¹ taşrayla karşılaştırıldığında daha yüksek olduğu şeklinde olsa da bu konuda tersini düşündürecek istatistiksel bilgi de en azından Kıta Avrupa'sı için mevcuttur.¹²² Ortaçağ şehirlerinin durumu bellidir. Şehirlerde aşırı kirlilik ve anahtar noktalarda gerekli sterilizasyonun sağlanamaması yüzünden halka pek de elverişli yaşam standardı sunulamamıştır. Bu durumun şehirde yaşayanların bağışıklık sistemlerini tehdit ettiği düşünülebilir. Böylece

¹²¹ Mortalite Oranı: Ölüm oranı, bir popülasyon içinde ölenlerin tüm popülasyona oranının yüzde veya binde ifadesidir.

¹²² Robert C. Palmer, *English Law in the Age of the Black Death, 1348- 1381: A Transformation of Governance and Law*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993, s.443.

vebanın şehirde yaşayanları daha çok etkilemesi muhtemeldir. Diğer taraftan kırsal kesimde de çeşitli imkânsızlıklardan dolayı vebanın ziyaret ettiği köylerden bazıları haritadan tamamen silinmiştir.

1.4.1.2. Vebaya Karşı Tutum ve Alınan Önlemler

Veba, 14. yüzyılın ortalarına Memlûk yönetimindeki Mısır'a ulaşmıştır. Michael W. Dols'un bu konudaki anekdotlarında, o yıllar Kahire sadece cenazelerin taşındığı bir kanal görünümündedir. Ayrıca ölüm oranının yüksek olmasından dolayı kefen ve tabut ihtiyacı karşılanamaz durumdadır. Cesetlerin çokluğu sebebiyle cami avluları cenazelerle doludur bu nedenle cenaze namazları da cami avlusunun dışında kılınmaktadır. Bu durum cenazelerin karışmasına sebep olmaktadır. Ancak cenazelerini kaybedenler, son görevini yerine getirmek için sahipsiz cenazelerden birini almak zorunda kaldığını belirtmiştir¹²³.

Vebanın Mısır'daki yıkıcı etkisi devam ederken aynı süreçte buradaki veba Avrupa topraklarında da hızla yayılmıştır. Bu salgınların etkisi sonucu demografik yapı büyük zarara görmüştür. Avrupa'nın veba salgınından önceki nüfusuna dönebilmesi, 14. yüzyıl sonuna kadar ancak mümkün olabilmektedir. Vebayı tanımak ve yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak için yapılan araştırmalarda çeşitli görüşler ortaya atılmış ve uygulamalar yapılmıştır. 16. yüzyılda vebanın hastadan sağlanan bir toksinle (zehir) oluşturulduğuna inanılmaktaydı. Hastayla veya hastanın giysileriyle temas, vebayı almaya yeterliydi. Bu yüzden birçok yerde karantina uygulanmıştır. İngiltere'de vebaya yakalananlar evlerine kilitlemiştir. Kimi zaman ise bu hastalar "özel" evlere kapatılmışlardır. Oysa veba ile savaşmada en kötü yöntem insanları evlerine kilitlemektir. Çünkü bu şekilde insanlar, sıçanlar ve pireler birbirlerine daha çok yaklaştırılması sağlanmıştır. Bu şekilde bir insanın, evdeki bir vebalıdan veya bir sıçan piresinden veba kapma olasılığı yalnızca arttırılmış oluyordu. Ancak o zamanın otoriteleri tarafından sağlıklı insanları vebalılarla beraber eve kilitlemenin zararları bilinmekteydi. Fakat salgının yayılmaması için sağlıklı insanların bir kısmının feda edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu durum "*sıçanları hapsetmek mümkün olmadığına göre, bütün karantina çabaları boşunaydı.*" görüşünün hâkim kılınmasına neden olmuştur. Bu bakış açısı ve uygulanan yanlış yöntemler

¹²³ Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", *Tarih ve Toplum*, C.,VII, İstanbul, 1987, s.45.

çerçevesinde Avrupa'daki veba portresinin şudur; son veba salgını 1720-1722 yılları arasında görülmüş ve nüfusun %50'sini aşan kayıplara neden olmuştur.

Uygulanan yanlış yöntemlerinin varlığı, karantina sisteminin etkisiz olduğu düşüncesini doğurmuş olsa da karantina, vebaya karşı uygulanan en önemli yöntemlerden biridir. Bu sistem özellikle gemilere uygulanmıştır. Gemide veba şüphesi olan kimse varsa, gemi karantina istasyonuna çekilirdi ve yolcuların birkaç hafta sahile çıkması önlenirdi. Ancak modern bir karantina uygulaması olmadığından yapılan uygulamalar kesin sonuçlar vermemiştir. Bu duruma en güzel örnek Venedik'tir. Venedik, 15. yüzyılda karantinayı ilk ve en sert uygulayan limanlardan biridir. Karantinaya uymayanlara ölüm cezası verilmekteydi. Buna rağmen Venedik de veba salgınından kurtulamamıştır. Bunun nedenini araştırmacılar, büyük ihtimal farelerin gemiden sahile çıkışlarının önlenememesi olarak belirtmiştir. Çünkü farelerin vebadaki rolü ancak 19. yüzyılda anlaşılmıştır. Salgının azalmasında ise, 18. yüzyılın sonlarına doğru vebaya neden olan kara sıçanın büyük ölçüde yok olması ve bunun yerine bu hastalığı devam ettiren dağda yaşadığı için insanlara fazla yaklaşmadığı sanılan kahverengi sıçanın salgının azalmasında etkisi olduğu düşünülmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu salgın ortadan kalkmıştır. Amerika'daki Kızılderili soykırımlarından sonra bilinen bütün büyük salgınlardan ve savaşlardan daha fazla can alan veba salgınında Fransız vakanüvis Jean Froissart'ın gerçeğe yakın olan saptamasına göre; veba, Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte birinin hayatını kaybettiği, Ortadoğu, Hindistan ve Çin dâhil olmak üzere yaklaşık 75 milyon kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak veba salgını, dünya üzerinde bulunduğu bölge halkını etkilemekle kalmamış, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel hayatı da derinden etkilemiştir. Andrew Nikiforuk'a göre, veba diğer bölgelerde olduğu gibi Avrupa'da da sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri arttırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir¹²⁴. Özellikle Avrupa'nın demografik haritasını değiştirmiştir. Halkın psikolojik olarak güvensizlik ve korku yaşamasına neden olmuştur. Sosyal ilişkileri zayıflatmış, ticari ve dini uygulamaları durma noktasına getirmiştir. Çok sayıda kişinin ölmesi her alanda bir değişime neden olmuştur. Bazı meslekler çok daha fazla para kazanmaya başlamış, bazı ürünler gereğinden daha

¹²⁴ Nikiforuk, a.g.e., s.68-82.

pahalı hale gelmiştir. Salgının sıra dışı sosyal sonuçlarından biri de yüksek ölüm oranından dolayı hızla boşalan kilise görevlerinin yerini fazla vakit kaybetmeden doldurma zorunluluğudur. Bu durum genç ve tecrübesiz kilise mensuplarının kilise hiyerarşisinde yükselmelerinin önünü açmasıdır. Çünkü vebadan önce papazlık rütbesine (priest) yükselmek için senelerce bekleyip ondan önce bu makamda bulunan insanların ölmelerini bekleyen genç kilise görevlileri veba nedeniyle kısa sürede birkaç basamak birden yukarı çıkarmaya başlamışlardır¹²⁵. Bu ve benzeri durumlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere’de veba hakkında yapılan çalışmalarda ilk olarak Frederic Seebohm, daha sonra Thorold Rogers vebanın neden olduğu nüfustaki sert düşüşün bir tür *sosyal devrime* yol açtığını savunmuşlardır. 20. yüzyılın başından itibaren, önce T. W. Page, sonra Eileen Power vebanın herhangi bir sosyal değişime tek başına yol açmadığını sadece toplumun başka dinamiklerinden kaynaklanan bazı değişim süreçlerini hızlandırdıklarını iddia etmişlerdir.¹²⁶

1.4.2. Osmanlı Devletinde Veba Salgını

Osmanlı döneminde imparatorluğun bütün topraklarında hüküm süren veba, özellikle İstanbul ve Anadolu’da kendisini büyük salgınlar olarak göstermiştir. 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında Karadeniz kıyılarında meydana gelen kıtlık ve beraberinde yaşanan veba salgını Osmanlı Devleti için büyük bir yıkımla sonuçlanmıştır¹²⁷. 16. yüzyıl vebanın dünya üzerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da sadece belli aralıklarla ortaya çıktığı bir yüzyıl olmuştur. 17. yüzyıl ise vebanın neredeyse bu yüzyılın tamamını kaplayacak şekilde bir seyir izlediği gözlemlenmektedir. Osmanlı kayıtlarında, 1637’de “büyük taun” olarak bilinen veba salgını, 1655’te ise daha da etkili olan bir veba salgını “şiddetli taun” meydana geldiği belirtilmiştir. 17. yüzyılda yaşanan şiddetli veba etkisini artırarak 18. yüzyılı yoğun bir şekilde etkisi altına almıştır. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti’nin hükmettiği coğrafyada salgın hastalıklar yüzyılı olarak tarihe geçmiştir. Vebanın öldürücü

¹²⁵ Robert E. Lerner, Eleştiri: William J. Dohar, *The Black Death and Pastoral Leadership: The Diocese of Hereford in the Fourteenth Century*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press., 1995, *American Historical Review*, 101/3, Haziran, 1996, s.832.

¹²⁶ John Hatcher, “England in the Aftermath of the Black Death”, *Past and Present*, 144, August 1994, s.3-5.

¹²⁷ Mehmet Demirtaş, “16. Yüzyıl Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.,IV, S.2, Erzurum, 2004, s.38

etkisini en yoğun gösterdiği dönem olarak kaydedilmiştir. Osmanlı, salgın hastalıklar araştırmalarında vebanın sirayeti: 16. yüzyıl öncesinden başlayarak 19. yüzyılın son çeyreğine kadar en az bir Osmanlı vilayetinde veba hastalığı yaşandığı şeklindedir.

1.4.2.1. Osmanlı Tebaası ve Veba

Vebaya karşı Müslümanların davranışlarında din belirleyici olmuştur. Bu nedenle hastalık Allah'ın bir lütfü olarak görülmüştür. Halk, hastalığı şehitlik mertebesine ulaşmada bir yol olarak kabul etmiştir. Aynı zamanda bu hastalığa karşı şifa aramaya da devam edilmiştir. Çünkü Müslüman halk, sevdiği biri hastalığa yakalandığında terk etmek yerine yanında kalarak, hastalarla ilgilenmişlerdir. Zaten vebadan ölmek kötü bir şey değildir, aksine “*Hidayet Mevlâ'dan geldi*” denir. Bu hastalıktan ölenler şehit kabul edilmiş ve vebanın hüküm sürdüğü yıl, *Şehitler Bayrağı*'nin çekildiği yıllar olmuştur.¹²⁸ Panzac bu durumu şöyle yorumlamıştır; “*veba daima doğruluktan, gerçekten ayrılanlara verilen bir cezadır. Aksine, bir Müslüman vebaya uğradığında bu Allah'ın bir lütfü'dür; çünkü bu şahadet yoludur ve kutsal savaş cihat sırasında ölenler gibi Allah'ın seçtiği kişi şehit mertebesine ulaşandır. Bu nedenle gerçek bir Müslüman sabır gösterip beklemelidir.*”¹²⁹ Bu ilahi iradeye boyun eğişe Müslüman mezar taşlarındaki yazılar kanıt teşkil etmektedir. Bir İstanbul mezarlığındaki H.1220/ 1805 tarihli bir kadın mezar taşında şöyle yazıyor:

Cihana doymadı canım

Ecel aldı giribânım

Taûn zahmına dus olup

Böyle Emretti sübhânım

*Sene 1220 Fatma Hanım*¹³⁰

Bir diğer kadın mezar taşında:

Taûn illetinden yere serildim.

Arih Mehmed'in H. 1227/ 1812 tarihli mezar taşında ise şöyle yazmaktadır:

Mat'unen şehîd

¹²⁸ Panzac, a.g.e., s.150.

¹²⁹ Panzac, a.g.e., s.157.

¹³⁰ Panzac, a.g.e., s.150.

Müslümanların görevleri sadece ilahi kararlara uymakla bitmemektedir. Özellikle afet döneminde bazı işlerin yapılması gerekmektedir. Hastalara yardım ve ölenlere karşı dini görevlerin yerine getirilmesi yapılması gereken yükümlülükler arasındadır. Ancak bu görevleri yerine getirmek hastalığın daha da yayılmasına neden olduğu için ortaya çıkan korku dini uygulamaların gerektiği kadar iyi yapılmasını engellemiştir. Özellikle halk, ölü gömme âdetini yerine getirmek için cenazeyi kaldıran kişilere para ödeyerek bu işlemleri gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır. Çünkü vebalılarının gömülmesi için bir örgütlenmeye gidilmemiştir. Çoğu zaman bu etken çerçevesinde din adamları müminlere cazip tarife önermek zorunda kalmıştır.¹³¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyılda gözlemlenen bu ilahi iradeye boyun eğiş ve uygulanması gereken kurallar halk içinde oluşan korku ve kaygı ortamını yok etmeye yetmemiştir. Bu nedenle pek çok kez Ortodoks ve Müslüman halk ibadet ile birlikte başka çarelere, tılsım ve büyülere de başvurmuşlardır. Uygulamalar, büyü yapma, özel dualar ve muskalar şeklinde kendini göstermiştir. Büyü ve muskanın etkili olması için bedenlerin ve evlerin temiz tutulması, sadaka verilmesi, bağış yapılması, borçların ödenmesi öğütlenmiştir. Dualar ise hafta tatili olan Cuma gününün akşamında yapılmıştır.¹³² Evliya Çelebi de halkın topluca dua etmesinin gereğine değinmiştir. Bu tavsiye çerçevesinde, Tekirdağ'ın merkez köy ahalisi kuraklık ve afet zamanlarında toplanılır ve toplu dua edilirdi. Ayrıca salgın zamanlarında da “*musalla-yı erbâb-ı hâcât*” denilen yerde şafak vakti dua ettikleri belirtilmiştir.¹³³ Vebanın uğradığı Müslüman beldelerinde toplu halde esmâ-yı hüsnâ ve şifa ayetleri kıraat edilir, camilerde kesintisiz Sahîh-i Buhârî¹³⁴ okunur. Halkın vebaya karşı aldığı önlemler de daha çok vicdanîdir. Bu vicdanî uygulamalar, halkı psikolojik olarak rahatlatmış ve vebaya karşı oluşan panik ve korku ortamı azalmıştır. Çoğu zaman yaşanan korku, vebanın ismi anıldığında bile hastalığın çağırıldığı düşüncesi oluşturmuştur. Öyle ki Türkler, veba hastalığının ismini söyledikleri zaman hastalığın kendilerine musallat olacağını düşünerek, hastalığın

¹³¹ Panzac, a.g.e., s.152.

¹³² Panzac, a.g.e., s.159-160.

¹³³ M. Y. Ertaş, K. Eğinim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, Denizli, Ağustos 2011, s.90.

¹³⁴ Sahîh-i Buhârî: Asıl ismi el-Câmi'u's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtasaru min umûri Resûlillâh ve Sunenihî ve Eyyâmihî'dir. Kısa ismi, el-Câmi'u's-Sahîh veya Sahih-i Buhârî'dir. İmam Buhârî tarafından yazılmış bir hadis kitabıdır.

ismini değiştirmiş, söz konusu hastalığa *yumurcak* adını vermişlerdir¹³⁵. 1837 yılında Moltke'nin Türklerin ve Rumların hastalıklara yaklaşımları üzerine aktardığı ilginç bir gözlem vardır: “*Türkler hastalığın adını söylemekle o hastalığı davet edilmiş olacağına itikat ederlerdi. Onlara göre vebanın adı yumurcak idi. Yumurcak adını söylemekle kendilerini koruma tedbirlerini yapmış zannederlerdi. Rumlar, Panayia'nın*¹³⁶ *kendi durumlarına merhamet ettiği için onlara hastalık yolladığına inanırlardı. Bulgarlar vebayı cadı zannederlerdi, “Gece cadısı erkeğimi, çocuklarımı aldı, beni yalnız bıraktı”, derlerdi.*¹³⁷” Ayrıca halk, vebanın ortaya çıkma durumlarını doğayı tahlil ederek belirlemekteydiler. Leyleklerin vakitsizce ayrılmaları vebanın gelişine yorulmaktaydı¹³⁸. Güvercinin kendiliğinden gelip yuva kurduğu bir haneye vebanın ilişmeyeceğine inanılırdı. Yine korunmak için hoş kokulu tütsüler yakılır, boyunlara rummanî denilen kızıl yakut asılır. Vebaya yakalanan ve hayaller görmeye başlayan hastaya da yakut tozundan imal edilmiş macunlar yedirilirdi¹³⁹.

18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başında Müslüman halk, Allah'ın iradesine boyun eğmiş, şehitlik umuduyla rahatlamış, hastalığın bulaşacağına inanmayan, hastalara karşı iyiliksever bir halktır. Bu inanış çerçevesinde halk, veba ile ilgili ulemanın titizlikle belirlenen kurallarını büyük bir dikkatle uygulamıştır.¹⁴⁰ Vebanın çoğu kez acımasız ve öldürücü özelliği Müslüman halk gibi Müslüman olmayan reayayı da etkilemiştir. Reayanın büyük bir kısmını oluşturan Ortodoks Hıristiyanlar veba konusunda Müslümanlar gibi dua ve ibadete sığınmışlardır. Nitekim hastalığın yarattığı korku ortamı onları doğal olarak saygın bir ermişten kalan kutsal cismani kalıntılara başvurmuşlarına neden olmuştur. Bazı cemaatler bu kutsal kalıntıları buldukları yere getirmek için çok büyük ücretler ödemişlerdir. Buna örnek; İzmir'de yaşanan 1784 salgınında Fransız konsolosu, vebanın o yıl yıkıcı etkisinin devam ettiğini belirtmiştir. Türklerin hiçbir tedbir almamasından dolayı vebadan ölenlerin sayısı her gün artmıştır. Rumlar ise kendilerini korumak için Monte Santo'dan Meryem Ana'ya ait kutsal emanetlerin getirildiğini belirtmiştir. Nitekim

¹³⁵ Osman Şevki Uludağ, “Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina”, *Belleten*, C.,II, S.7-8, Ankara, 1938, s.446.

¹³⁶ Panayia: (Panagia), Ortodokslar tarafından Meryem Ana'ya verilen isimdir.

¹³⁷ Özdemir, a.g.e., s.332.

¹³⁸ Kemaleddin Demiri, *Hayätü'l-Hayevân Tercümesi 1-2*, Hazırlayan: Kadir Meral, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1997, s.243.

¹³⁹ Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, TDVY, Ankara, 1992, s.432.

¹⁴⁰ Panzac, a.g.e., s.161.

para harcanarak getirilen kutsal emanetlerin sergilenmesi hastalığın daha da yayılmasına sebep olmuştur. Çünkü halk kalabalık gruplar halinde kiliselere akın etmiştir. Hatta vebalıların kiliselere yerleştirilmesi sağlıklı ve hastalıklı kişilerin bir arada tutarak hastalığın daha çok yayılmasına sebep olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹

Meryem Ana'nın dışında, başka azizlere de insanları vebadan korunmak amacıyla başvurulmuştur. Bunun için kutsal emanetler getirilerek ibadetlerde kullanılmıştır. Bununla birlikte Müslümanlarda olduğu gibi beraber veba illetinden kurtulmak adına, affedilmek için dualar edilmiştir. Yapılan toplu törenler sayesinde yardımlaşma ve merhamet içinde olunmaya başlanmıştır. Bu bakış açısı çerçevesinde geniş mali olanaklara sahip önemli cemaatlerde, prensip olarak yalnız salgın kurbanlarına ayrılmış hastaneler yapılmıştır. Kaynaklarda, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren İzmir'de Rumların bir veba hastanesinin olduğu belirtilmiştir. Aynı tarihte Selanik'te de böyle bir hastane vardır ve 1745'te yapılan bir bağıştan sonra aynı hastalığın kurbanı Fransızlar da bu hastaneye kabul edilmiştir. Bu kuruluşlar 19. yüzyıldan bugüne kadar kalmıştır ve bu yüzyıldan itibaren özellikle İstanbul'da Yedikule Rum hastanesinde veba hastalarının ve bu hastalıktan ölenlerin kayıtları tutulmuştur.¹⁴²

Reaya, Müslüman halk gibi duaya yönelse de veba hakkındaki görüşleri aynı değildir. Hıristiyanlar için veba, ilahi hoşnutsuzluğun bir ifadesi, insanların günahlarının cezası, kaçılmaya çalışılan bir lanettir. Bu kaçış, sosyal eşitsizliğin bir belirtisi, olası gerilimlerin, hatta diğer cemaatlere duyulan hıncın kaynağı olur.¹⁴³ Vebanın günahkâr kişiler ve sevmedikleri gruplardan kaynaklandığı inancı nefret olgusunu tetiklemiştir.

İster veba bir ceza ister bir ödül olarak düşünölsün. Osmanlı topraklarında her zaman derin acılar bırakmıştır. Bu olumsuz etkilere karşı savunmasız kalan halkın durumu edebiyata da sirayet etmiştir. Hikâyeler, romanlar ve manzumelerin yanında bu hastalık şiirlere de yansıdığı göze çarpmaktadır; 1770'te Hanya'nın uğradığı veba felaketini anlatan şiir:

O (veba), bir pazartesi günü geldi ülkeye

Ve biran olsun durmadı

¹⁴¹ Panzac, a.g.e., s.162.

¹⁴² Panzac, a.g.e., s.163.

¹⁴³ Panzac, a.g.e., s.166.

Rumlar, Yahudiler ve Türk efendilerin kökünü kazıdı

Yok etti ulemayı ve Türk imamları

Yok etti güneşin yüz değdiremediği iffetli kızları

Onun yüzünden ot bitti sokaklarda

Ve karanlıkta kaldı yoksul pencereler...¹⁴⁴

Sonuç olarak Müslüman ve gayrimüslim halkın veba karşısındaki davranışları, hem kesin benzerlik hem de derin farklılık gösterir. Bu yüzden felaket karşısında halkın tepkisi ve güdülerini açıklamak, çok karmaşık bir iştir. Çünkü tepki ortak değildir. Bu durum yalnız ait olunan din ve etnik topluluğa göre değil, bu topluluğun önemi, yaşadığı çevre ve birinin diğeri üzerindeki etkisine göre değişkenlik göstermektedir. Her etnik ve dini grup da inançlarının gereklerine göre davranışlar sergilemiştir. Vebanın insanları cezalandırılmak üzere gönderildiği inancı tamamen tıbbî nitelikteki bir açıklamanın yersiz olduğunu göstermektedir. Bir tek gerçek vardır; hangi düşünce sistemine sahip olunursa olunsun. Vebaya karşı sergilenen her türlü tutum ve davranışın kaynağı korkudur. Bundan dolayı da amaç her zaman bu hastalıktan kurtulmaktır.

1.4.2.1.1. İstanbul

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ile Avrupa'yı birbirine bağlayan en önemli liman kenti, başkenti ve yüzyıllardır kutsal sayılan fethedilmek için mücadelelere tanık olunan şehri, İstanbul'dur. Fetihten sonra 1920 yılına kadar İstanbul'da otuza yakın büyük çapta veba salgını çıkmış, bu salgınların çoğu, sayıları binlerle ifade edilen ölümlere yol açmıştır. Fakat en şiddetlisi, 19. yüzyılın başlarında şehri kasıp kavuran salgın olmuştur.¹⁴⁵

İstanbul'da 1705, 1726, 1750, 1751, 1778, 1811 ve 1812 yıllarında önemli veba salgınlarına meydana gelmiştir. 1750 yılında tam üç ay boyunca İstanbul'da günde yaklaşık olarak 1000-1200 kişinin öldüğü zamanlara tanık olunmuştur.¹⁴⁶ İstanbul'da 1773'ten 1778'e kadar vebanın olduğu altı yıl yaşanmıştır. Salgından kaçmak isteyen, Galata ve Pera'da (Beyoğlu) yaşayan Avrupalı pek çok tüccar ve

¹⁴⁴ Panzac, a.g.e., s.161.

¹⁴⁵ Mehmet Ali Beyhan, "1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler", *I.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, C.II, 20-24 Mayıs 2008*, s.1031.

¹⁴⁶ Panzac,a.g.e., s.12.

diplomat Büyükdere ve Tarabya gibi Boğaziçi köylerine sığınarak kendilerini veba salgınından korumaya çalışmışlardır. Buğday ihtiyacından veya diğer ihtiyaç maddelerinin tüketiminden anlaşıldığı kadarıyla ölenlerin sayısı, nüfusun üçte birine yaklaşmaktaydı. İstanbul'da etkili olan söz konusu veba, aynı zaman diliminde Edirne, Bursa ve Selanik şehirlerine de uğramıştır.¹⁴⁷ 1778 yılına ait kayıtlarda İstanbul'da özellikle Galata'da veba salgını olmuş ve bu salgın deniz yoluyla yakın bölgelere taşınmıştır. Bu salgın neticesinde İstanbul nüfusun üçte biri oranında azalmıştır. 1779 yılında da İzmir, İstanbul ve civarında vuku bulan salgında Rum, Yunan, Türk mahallelerinde ölümler görülmüştür¹⁴⁸.

19. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'da veba etkisini devam ettirmiştir. 1801 yılında İstanbul'da veba salgını ortaya çıkmış ve bu salgında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁹ Hastalık 1811 yılının sonlarında tekrar belirmiş ve 1812 yılı boyunca devam etmiştir. Kaynaklara göre veba, İzmir'den İstanbul'a gelen bir ticaret gemisinde veba hastalığına yakalanmış tayfaların bulunduğu bir Rum gemisinin Galata rıhtımına yanaşmasıyla başlamıştır. Önce Galata, Pera (Beyoğlu) ve Tatavla (Kurtuluş) semtlerinde görülen hastalık ardından şiddetini arttırarak bütün kenti sarmıştır. Keçecizade İzzet Molla'nın da tespitiyle 1812'deki vebanın sonucu şu şekilde belirtilmiştir:

Târîh-i Sâl-i Vebâ

Havâyı eyledi tescmîm bir ufûnet ile

Bekâyâ bir nice mihmân savdı çarh-ı le'îm

Bu yıl ki sâl-i vebâdır gidip bi-emrillâh

Bu ismle nice âdem olur cinânda mukîm

Yazılsa her birine el verir şu târîhim

“Na'îm-i cenneti kıldı Makâm-ı İbrâhîm” (H.1277-M.1812)¹⁵⁰

¹⁴⁷ Panzac, a.g.e., s.22-23.

¹⁴⁸ Panzac, a.g.e., s.26-27.

¹⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., C.I, s.259.

¹⁵⁰ Veba Yılıının Tarihi: Alçak felek, havayı pis bir kokuyla zehirledi ve ebedî âleme bir nice misafir gönderdi. Bu yıl veba yılıdır; Allah'ın emri ile (vebadan ölen) birçok insan, (şehit olarak) cennet sakinlerine karışır. Şu tarihim, (mezar taşlarına) yazılsa her biri için yeter: (veba), Na'îm cennetini Makâm-ı İbrahim (Kâbe) kıldı. Ömür Ceylan, “Ölümün Unutulan Adı Veba”, Türkoloji Makaleleri, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana, s.6.

Eğer şairin arzusu yerine getirilebilse, İstanbul'da üzerine 1812 tarihli bu manzume yazılmış 200-300 bin mezarın olacağı tahmin edilmektedir. O yıl İzmir'de de durum farklı değildir. Her İzmirli, 4 yakınından birini vebaya kurban vermiştir. Her iki şehirde de ticaret durma noktasına gelmiştir.¹⁵¹

1820 yılında İstanbul'daki veba salgınında, sur kapıları dışına yerleştirilen görevliler yalnızca çıkan tabutları sayabilmişler ve yatsı ezanından sonra minarelerde “*sure-î ahkâf*”¹⁵² okutabilmişlerdir.¹⁵³ İstanbul'da etkili olan 1836-1837 yıllarındaki veba salgınında yaklaşık olarak 25 bin kişinin öldüğü tahmin edilmektedir¹⁵⁴. Bu salgın döneminde, Beyoğlu sokaklarında yabancıların siyah muşambalar giyerek dolaşmaya başladığına tanık olunmuştur. İnsanlar evlere ziyaretlerinde söz konusu evin yakınlarında kurulan bir kabinde tütsülenerek veba hastalığından kendilerini esirgemeye çalışmışlardır. Ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih etmişlerdir.¹⁵⁵ Halkın kendince aldıkları önlemlerle beraber Hükümet daha etkili kararlar alma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa 1838 yılında resmi olarak karantina kararı alınmıştır. Bu durumu kurumsallaştırmak üzere 1839 yılında Karantina Nazırlığı kurulmuştur. Bu uygulama ile 1840 ve 1844 yılları arasında sınırlı olarak birkaç yerde ortaya çıkan veba oldukça hafif zararlarla atlatılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı artık vebanın Osmanlı topraklarını terk ettiği dönemdir. Nitekim hastalık, Osmanlı topraklarını terk etmeye başlar gibi olduysa da 1894 yılında tekrar ortaya çıkar ve neredeyse yarım yüzyıl kadar daha etkisini sürdürmüştür.

¹⁵¹ İslam Ansiklopedisi, *İstanbul- Türk Devri Maddesi*, C.,XXIII, İstanbul, 2001, s.237.

¹⁵²Sure-i Ahkâf: Bu süre Mekke döneminde inmiştir. 35 ayetten oluşmaktadır. Sure, adını 21. ayette geçen “*Ahkâf* ” kelimesinden almıştır. Anlamı, uzun ve kıvrımlı kum yığınları demektir. Ahkâf, surede sözü edilen “*Âd*” kavminin yaşadığı Yemen’de bir bölgenin adıdır. Sure, hastalıklar ve yaşanan kötü olaylarda kurtulmak için okunmuştur. 19. yüzyılda Sultan II. Mahmud, vebanın yok olması için bu surenin okunmasını emretmiştir. Ahkâf suresi yatsı namazından sonra minarelerde yüksek sesle okutulmuştur. Ancak bu surenin okunması halkı korkuya sürüklediğinden bir süre sonra bu uygulama kaldırılmıştır. Bkz., Diyanet İşleri Başkanlığı (Çevirimiçi 15.04.2017), <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/46-ahkaf-suresi>

¹⁵³ Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları ,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.,V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1685, s.1320.

¹⁵⁴ İslam Ansiklopedisi, a.g.m., s.236- 237.

¹⁵⁵ Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul 2010 Kültür Bakanlığı Ajansı, İstanbul, 2010, s.58.

1.4.2.1.2. Anadolu

Veba, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra etkisini yitirse de bu sürece kadar 18. ve 19. yüzyıllar yoğun veba epidemileriyle mücadele etmiştir. Özellikle 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar vebaya karşı yoğun mücadeleler vermişlerdir. Anadolu’da ilk veba hastalığına Erzurum ve Doğu Beyazıt hudutlarında İran sınırına yakın yerlerde karşılaşılmaktadır. Diğer salgın yerleri; 1705, 1798, 1799, 1800, 1815, 1816 ve 1817 yıllarında Mardin, Diyarbakır ve Ankara’da yaşanmıştır. 1820 yılında Amasya ve Tokat, 1822 ve 1827’de Mardin’i etkisi altına alan veba, 1831 yılında İzmir ve Mardin, 1835’te Çanakkale, İzmir ve Trabzon, 1840 yılında da Trabzon ve Bursa’da görülmüştür. 19. yüzyılda vebanın en çok görüldüğü alanlar Anadolu’nun güneydoğusu ve kıyı şeritleridir. Bu salgınlarda pek çok insan hayatını kaybetmiş, ticaret durma noktasına gelmiş, halk evlerini terk etmiş, insanlar hastalıktan dolayı yükümlü oldukları vergileri verememiş, asker gönderememiş ve devletten vergi indirimi istemiştir. Bu sebeple devlet ve halk zor durumda kalmıştır. Bunun yanında veba hastalığının Allah’ın lütfu olarak görülmesi Müslüman ahalinin salgın karşısındaki tutumunu etkilemiştir. İnsanların kadercilik anlayışına paralel olarak salgın tedbirlerine uymamaları, salgının daha geniş coğrafyalara yayılmasına sebep olmuştur. Ancak vebanın, görüldüğü yerlerdeki etkisi farklı olmuştur. Anadolu’nun değişik bölge ve şehirlerinde ortaya çıkan vebanın şiddeti ve etkileri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, 1729’da veba Antalya’nın batısında bulunan Elmalı kasabasında rastlanmıştır. 1765 yılının kışına gelindiğinde Adana’nın kuzeyinde bulunan dağlarda vebanın ortaya çıktığı ve sonrasında hastalığın şehre girdiği söylenmiştir¹⁵⁶. 1784 yılına kadar da bu hastalık İzmir’de sık sık görülmüş ama hafif geçmiştir ve bazı Akdeniz limanlarında da rastlanmıştır. Bu yıl hastalığın Osmanlı Devleti’nde önemli ölçüde yayıldığı yıldır. 1778’den beri vebanın görüldüğü birçok kentin yanı sıra, o yıl, Doğu Akdeniz ve Ege denizinin birçok limanında vebaya rastlandığı bildirilmiştir. Venedik balyosu Martta Rodos Adası ve Temmuz’da Kandiye ve Ege adalarında veba olduğunu bildirmiştir.¹⁵⁷

Hindistan’dan Irak ve Anadolu’yla birleşen kara ve deniz ticaret yolları, özellikle Osmanlı-İran arasındaki savaşlarla birlikte hastalıkların yayılması açısından tehlikeli olmuştur. Bunlardan biri Basra Körfezi üzerinden Anadolu’ya ulaşan

¹⁵⁶ Panzac, a.g.e., s.57.

¹⁵⁷ Panzac, a.g.e., s.27-29.

baharat yoludur. Bu ticaret güzergâhında 1773-1774 yılları arasında feci bir veba salgını meydana gelmiştir. Baharat yolu çevresindeki birçok bölgeye nüfuz etmeye başlamıştır. Diğer bir güzergâh ise, Kızıldeniz'dir. Kızıldeniz bölgesinde hacılardan büyük kazanç sağlayan tacirler salgınlardan doğrudan etkilenmiştir. Çünkü veba, bulunduğu bölgelerin ticari faaliyetlerini olumsuz etkilemektedir.¹⁵⁸

Anadolu'da vebadan etkilenen diğer bir bölge ise Doğu Anadolu kesimidir. 1799-1800 yılları arasında Doğu Anadolu coğrafyasının en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır'da ortaya çıkan veba salgını ise hem demografik yapıyı hem de iktisadi faaliyetleri derinden etkilemiştir. Salgın neticesinde bazı kazalardan ve aşiret ağlarından asker göndermemiştir. Salgından ticaret ve zanaat olumsuz etkilenmiştir. Diyarbakır'da dericilik endüstrisinde çalışan esnaftan çok kişinin vefat etmesi üzerine sanat dalı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.¹⁵⁹

Doğu Anadolu'nun büyük şehirlerinden olan Erzurum'da vebanın yüzyılın sonunda oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Padişaha verilen bilgiye göre, veba salgınında şehrin valisi hastalığa yakalanmıştır. Bunun üzerine Erzurum'a gidenler hastalık sebebiyle şehre girememiştir. Hastalığın kısa sürede şehri terk etmesi beklenmediğinden, şehre girmek isteyenlerin Kars'a gidip orada beklemesi ihtimaller arasında tutulmuştur¹⁶⁰. Anadolu'nun güneydoğusunda Suriye çölleri ile Anadolu'nun geçiş bölgesinde bulunan Mardin 19. yüzyılda birçok defa veba salgını ile yüzleşmiştir. 18. yüzyılda Mardin'de, bilinen 1705 ve 1798 yıllarındaki iki veba salgınına karşın 19. yüzyılda 1800, 1815, 1816, 1822, 1827, 1831 ve 1848 yıllarında veba salgını bölge de etkili olmuştur.¹⁶¹

Karadeniz bölgesinde vebanın etkilerine baktığımızda, Rize'de 1811 yılında şiddetli bir veba ortaya çıkmıştır. Bu hastalık çok fazla ölümle sonuçlanmış ve halk ölümleri gömmeye yetişememiştir. Bu yüzden cesetler evlerde kalmıştır. Sağlıklı olanlar, hastalık bulaşır endişesiyle hastaları bırakıp kaçmışlar, ancak kaçtıkları

¹⁵⁸ Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in The Ottoman Empire During The 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.24, No.2, s.190.

¹⁵⁹ Erler, a.g.m., s.764.

¹⁶⁰ BOA, HAT., 118/8631, H. 13/Ra/ 1311.

¹⁶¹ İbrahim Özcoşar, "19. Yüzyılda Mardin Nüfusu", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed., İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s.795.

dağlarda açlıktan kimileri de veba virüsü kaptıkları için ölmüşlerdir.¹⁶² 1813 yılında Gümüşhane’de etkili olan veba salgını sırasında şiddetli bir kış yaşanmıştır. Hastalık ve kış şartları madendeki faaliyetlerin yürütülemez hale gelmesine sebep olmuştur. Bu yüzden yöre halkının devlete ait olan iki yıllık vergiyi tahsil edemeyeceği bildirilmiştir¹⁶³.

19. yüzyılda Doğu ticareti için önemli bir merkez durumuna gelen Trabzon’un yaşanan olumsuzluklardan etkilenmemesi mümkün değildir. Coğrafi hususiyeti gereği Trabzon 19. yüzyılda ticarete önemli bir merkez hâline gelmiştir. Güney bölge ürünlerinin Karadeniz kıyılarına ve İstanbul’a buradan ulaştırılması yanında, İran transit ticaretinin de merkezi haline gelmiştir. Bu durum aynı zamanda veba gibi salgın hastalıkları kendine çeken bir bölge konumu haline gelmesine neden olmuştur. 1812’de veba salgını Trabzon’a yakın köylerde devam edip yeniden şehir merkezinde ortaya çıkmıştır. 1814-1815’te hastalığın hala Trabzon hudutlarını terk etmediği görülmektedir. 1824 ve 1827’te birkaç yıl aradan sonra Gümüşhane’de ortaya çıkan hastalık, ertesi yıl Erzurum’a ve oradan da Kars’a kadar ulaşarak büyük kayıplara sebep olmuştur. 27 Eylül 1838’de Trabzon’da bulunan Fransız konsolosu veba konusunda şunları bildirmektedir: “*Son veba ihbarından sonra hastalığın pek ilerlememesine rağmen şehrimizde karantinalar düzenlemekle yükümlü Türk görevlisi Süleyman Efendi İstanbul’dan Trabzon’a geldi ve yanında yardımcı olarak Trabzonlu Osman Paşa’nın doktoru Bay J. Roggerri’ye bağlı Weinkauff isimli Prusyalı bir doktor getirdi*” diyerek devletin bölgedeki salgınlar için çarelere başvurduğunu ifade etmektedir. 19. yüzyıl boyunca özellikle ticaret merkezleri üzerinde kâbus gibi çöken salgın hastalıkların bütün ülkeleri yakından ilgilendirmesi sebebiyle uluslararası işbirliği sayesinde önlenmesi yoluna gidilmiştir.

Anadolu’nun iç kısımlarında vebadan etkilenen şehirlerden biri de Ankara’dır. Özellikle 19. yüzyılda veba salgınları başka felaketleri de beraberinde getirmiştir. Ankara kazasından gönderilen belgede; Ankara ve köylerinde veba salgını görüldüğü ve pek çok ölüme sebebiyet verdiği hatta tedavi olanlarında hayatını kaybettiğini ve bu yüzden de sefer için hazırlanan bin beş yüz askerin hastalığa yakalandığını ve bunların içinden bin askerin bile gönderilemeyeceği

¹⁶² Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, C.,II, İstanbul, Eylül 2008, s.220.

¹⁶³ BOA, C.ML., 280/16568, H. 22/1229.

bildirilmiştir¹⁶⁴. 1813 ve 1817 tarihleri arasında Ankara’da meydana gelen veba salgınının ardından kuraklık ve çekirge istilası da halkı ekonomik yönden zor durumda bırakmış, vergilerini ödeyemez hale getirmiştir.

1.4.2.2. Nüfus, Göçler ve Veba

Veba, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın ilk yarısında, Doğu Akdeniz’de sadece en sık karşılaşılan değil, aynı zamanda periyodik olarak ortaya çıkıp en fazla can alan afettir. Bu hastalık, Osmanlı halkının yaşama biçimini hatta ölüm şeklini geniş ölçüde değiştirmiştir. Bu sebeple demografik yapının sunmuş olduğu sayısal veriler vebanın belirtilen değişikliklere katkısı konusunda bizi daha net bilgilendirmektedir. “*Veba bir insanlık dramıdır, aynı zamanda bir demografik etkidir*¹⁶⁵.” Çünkü veba, şiddetli pandemiler ile milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur, kimi zaman büyük göçlerle halkı çeşitli bölgelere dağıtmıştır¹⁶⁶. Osmanlı Devleti’nde ise vebanın etkisi özellikle iki alanda çok önemlidir: Bunlar nüfus ve ekonomidir.

Nüfus; İstanbul’da 500 kişilik nüfusta, 1705 ve 1726 yılında nüfusun yüzde 12-16’sı (60-80 bin kişi), 1778’de nüfusun yüzde 20’si (100 bin kişi), 19. yüzyıla gelindiğinde 1812’de yüzde 20’si (100 bin kişi), 1836’da yüzde 5 veya 6’sı (25-30 bin kişi) salgın hastalıklardan dolayı ölmüştür. Veba salgınlarının neden olduğu ölümler konusunda 1746, 1751, 1765, 1770 ve 1803 yıllarına dair veriler ise eksiktir.¹⁶⁷ Aslında birçok farklı bölgede sayısız veba vakası yaşansa da bunların yoğun bir etkisi olmamıştır, ama birbirini izleyen veya bazen aynı zamanda İstanbul, Selanik, İzmir, Saraybosna, Edirne, Kahire veya Suriye kentlerini kırıp geçiren tehlikeli salgınlar için aynı şey söylenemez. Örneğin; 1778’de vebaya yakalanan İstanbul halkının üçte biri, 1781’de 80 bin nüfuslu Selanik halkından her gün 300 kişi, 1783’te Saraybosna’da 16 bin kişi, 1785’te Akka’da nüfusun yarısı, 1787’de Halep’te dört günde 1400 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu durum vebanın Osmanlı nüfusunun varlığını belirleyen bir faktör olduğunu göstermektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ BOA, C.AS., 34975, H. 20/Ca/1215.

¹⁶⁵ Panzac, a.g.e., s.119.

¹⁶⁶ Özdemir,a.g.e., s.21.

¹⁶⁷ Panzac, a.g.e., s.183.

¹⁶⁸ Panzac, a.g.e., s.37-38.

Anadolu'nun nüfusu hakkında mali kayıtlar çerçevesinde yapılan tahminler, 18. yüzyılda nüfusun Rumeli ile eşit olduğudur. 1784'te İzmir'de 100 bin kişilik nüfustan günde 300-400 kişi vebaya kurban gitmiştir. Bu yılda yaklaşık 16 ile 18 bin arası can kaybı yaşanmıştır. 1802 dolaylarında ise Bursa'nın ve Ankara'nın nüfusunun 60 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁹ 11 Ocak 1815 yılında veba Ankara'da ikinci defa ortaya çıkmış ve 1500'den fazla kişi hayatını kaybetmiştir¹⁷⁰. 1805 yılında doğu vilayetlerinde görülen bu hastalık 1807 ve 1809'da tekrar Erzurum, Bayburt ve Trabzon'da ortaya çıkmıştır. Trabzon bu hastalık neticesinde ciddi manada maddi ve manevi kayıplar ile karşı karşıya kalmıştır. Trabzon şehir merkezi 1811'de nüfusunun %10-12'sini bölgede süren veba hastalığı neticesinde kaybetmiştir. Bu oran yaklaşık 2500 kişiye tekabül etmekte olup, Trabzon şehri için o tarihlerde çok büyük bir nüfusu ifade etmektedir. Ayrıca vebanın olduğu bölgelerde nüfus üzerinde etkilerine bir başka örnek; konsoloslar ve elçiler buldukları bölgelerde salgının ortaya çıktığını ve salgının insanları ne dereceye kadar etkilediğini haber vermiştir. Bu konsolosluklardan biri Trabzon Fransız Konsolosludur. Bu konsolosluk, Trabzon'da Haziran 1835 yılında veba salgının kısa sürede etrafa yayıldığını ve 205 kişinin ölümüne neden olduğunu hem temsil ettikleri ülkeye hem de Osmanlı yetkililerine bildirmişlerdir. Şehirde bu salgından beş yıl sonra 1840 yılında ortaya çıkan veba, birçok yabancı hekimin buraya intikal etmesine rağmen çok sayıda ölüm yaşanmıştır.

1.4.2.2.1. İlk Nüfus Sayımı: 1831 Tahrir-i Nüfus

II. Mahmut zamanında ilk nüfus sayımı teşebbüsü *Vak'at-hayriye* yani yeniçeri ocağının kaldırılması ile Rusya'ya karşı savaşa girilen dönem arasında gerçekleşmiştir (1828-1829). Bu sayım daha sonra yapılacak olan genel nüfus sayımı için altyapı oluşturmuştur. Çünkü Modern anlamda yapılan ilk genel nüfus sayımı 1831 yılındadır. Sayım Anadolu ve Rumeli'de yapılmıştır. Sayımın uygulandığı bazı sancak ve kazalar şunlardır:

Rumeli tarafı: Çatalca, Tekfurdağ, Gelibolu, Edirne ve nahiyeleri, Filibe, Karadağ, Köstendil sancağı, Niş, Rusçuk, Plevne, Kırçova ve Silistre sancağıdır. Anadolu tarafı: Hüdavendigâr sancağı, Karesi Sancağı, Kocaeli sancağı, Eskişehir

¹⁶⁹ McGowan, a.g.m., s.778.

¹⁷⁰ BOA, C.ML., 149/6305, H. 29/M/1230.

sancağı, Karaman eyaleti, İçel sancağı, Alaiyye (Alanya) sancağı, Menteşe sancağı, Teke sancağı, Hamit sancağı, Aydın sancağı, Saruhan sancağı, Muğla sancağı, Bolu sancağı, Viranşehir sancağı, Ankara, Çankırı sancağı, Amasya, Akdeniz adaları, Trabzon'dur.¹⁷¹

Müslüman nüfusun sayımı *matluba muvafik*¹⁷² ve *matluba gayrı muvafik* diye iki kısma ayırarak yapılmıştır. Matluba gayrı muvafik kısmına çoğunlukla sakat, ihtiyar, sabi, *amelmande*¹⁷³ şeklinde işaretler kullanılmıştır. Hıristiyan tebaa nüfus sayımında *Reaya* diye gösterilmiştir¹⁷⁴. Bulgarlar, Ermeniler, Reayaya itibar etmiş olan Kıptilere, *Kıpti Reayası* denilmiş, Yahudiler de ayrıca belirtilmiştir.¹⁷⁵ Sayım, yalnız erkek nüfusun sayımı olarak yapıldığı için Rumeli ve Anadolu'nun nüfusunu göstermekten uzaktır. Ancak erkeklerin sayısına göre kadın mevcudu aşağı yukarı tahmin edilebilir. Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında Rumeli ve Anadolu'da yaşayan insanların miktarı hakkında doğruya yakın bir tahminde bulunmak mümkündür¹⁷⁶. Erkek nüfusunun sayımı dini inançları belirtilerek yapılmıştır. Bu bakımdan Rumeli ve Anadolu'nun İslam ve Hıristiyan olarak nüfusları tespit edilmiştir.¹⁷⁷ Sayımın denetlenmesi için İstanbul'da "*Ceride Nezareti*" kurulmuştur. Bu nezaret sayımla görevli memurların işe alınması, eğitilmesi ve ödemelerinin yapılmasıyla yükümlüdür. Bu görevliler, sayımdan sonra, kesin sonuçları içeren kayıtları temize çekip unvan ve adlarının yanına yazıp verilerini teslim etmekteydiler. Anadolu'daki memurların verilerini, genelde sancak seviyesindeki bir üst derecede görevli toplamakta ve kendi adıyla İstanbul'a göndermekteydi.¹⁷⁸

Ekonomi; Vebalı bölgelerden kaçış ve yüksek ölüm oranları kargaşa ortamı yaratmıştır. Bu kargaşa aynı zamanda ticaret akışında ciddi bir düzensizliğe ve yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öncelikle Hükümet yoğun vebanın yaşandığı önemli ticaret merkezlerinde ticarete kısıtlama getirmesi hem Devleti hem de tüccar ve halkı zor durumda bırakmıştır. Panik olan halk yağmalama ve eşkıyalık faaliyetleri göstermiştir. Bu sorunlar üzerinde 1778'de İstanbul'da, 1781'de Selanik,

¹⁷¹Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s.13-17.

¹⁷² Matluba Muvafik: Amaca hizmet eden demektir

¹⁷³ Amelmande: İş yapmaz hale gelmiş olan. Çok yaşlı, hasta veya sakat olup çalışamaz kişiler için kullanılan bir kelimedir.

¹⁷⁴ Bkz., Tablo 4, Ekler 1, s.152.

¹⁷⁵ Karal, a.g.e., s.18-19.

¹⁷⁶ Bkz., Tablo 5, Ekler 1, s.152.

¹⁷⁷ Karal, a.g.e., s.20.

¹⁷⁸ Panzac, a.g.e., s.128.

1784'te İzmir veya 1786-87'de Suriye'de yapılan gözlemler birbiriyle benzerlik göstermektedir. Vebanın ekonomiye etkisi hakkında ilerleyen konularda daha ayrıntılı bahsedilmiştir.

1.4.2.2.2. Göçler

Osmanlı Devleti'nde göç olgusu, 14. yüzyılda başlamış olup, 18. yüzyıla gelindiğinde artık önlenemez bir hale gelmiştir. Halk, alınan bütün önlemlere karşın yerini yurdunu terk etmeye başlamıştır. Bu yüzden taşranın durumu çok karışmış ve birçok şehir ve kasaba harabeye dönmüştür. Ancak yaşanan bu göçlerin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan en önemlisi ise salgın hastalıklardan kaçıştır. Bahsi geçen dönemin en etkili salgını olan veba kaynaklı göçler şehirlerde veba vakaları üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Örneğin, 1781'den itibaren İzmir'de veba tekrar görüldüğünde bu kez önceki yılların aksine, salgın çok çabuk ciddileşmiştir. Nitekim Ocak ayında başladığı bildirilen ve Nisan'da yeniden ortaya çıkan hastalık için yazılanlar durumu açıklar niteliktedir. Veba, İzmir'de neredeyse her gün görülmektedir. Ayrıca altı aydır vebanın etkisi altına aldığı Manisa ve yakınlarındaki yerleşim alanlarından İzmir'e yoğun göçler meydana gelmiştir. Bu durum İzmir'deki veba vakalarının daha da artmasına neden olmuştur.¹⁷⁹ 15 Mayıs'ta ölü sayısı günde 150'dir. 22 Haziran'da Fransa konsolosu, vebanın yarattığı tahribatı sürdürdüğünü ve etkisi önceki salgınlardan daha şiddetli olduğunu belirtmiştir. Günde 300-400 kişi hayatını kaybetmektedir. Bazen ise bu sayının daha da arttığı gözlemlenmiştir. Bu durumda vebanın İzmir'deki bilançosu, günde 3 bin can alan İstanbul ile kıyaslandığında İzmir'in çoğu zaman daha fazla ölüm oranına sahip olduğudur.¹⁸⁰

Göç olgusunun yoğun yaşandığı diğer bir şehir ise İstanbul'dur. 1811-1812 yılların İstanbul için vebanın en yoğun yaşandığı yıllardır. Buna karşın Anadoluhisarı, sıtma hastalığının çokça görüldüğü bir bölgedir. Bundan dolayı fazlaca meskûn olmayan bir mahaldir. Bu sebeple veba vakaları bu bölgede görülmemiştir. İnsanlar vebaya yakalanmaktansa sıtmaya razı olmuşlar ve Anadoluhisarı'na yerleşmek için hücum etmişlerdir. Halkın İstanbul'u terk etmesinden dolayı devlet hazinesinin ciddi anlamda etkilendiği anlaşılmaktadır. 6 Haziran 1812 tarihli bir ferman, "*hastalıktan dolayı İstanbul'u terk ederek Tekirdağ,*

¹⁷⁹ Panzac, a.g.e., s.2

¹⁸⁰ Panzac, a.g.e., s.29.

Malkara, Keşan, Enez, Şarköy ve Gelibolu'ya kaçan Ermeni, Rum ve Yahudilerin cizyelerinin toplanması için o yöre kadılarına emir gönderilmiştir."¹⁸¹ 24 Ekim 1812 yılında ölümler o kadar artmıştır ki, mahalle imamları ve mezarcılar, tekfin ve defin işinde yetersiz kalmışlar, esnaf, cenazelerden dolayı dükkânlarını açmaya fırsat bulamamıştır. Hatta mezarcılar, mezar kazmaya yetişemediklerinden, lağımıcı askerleri mezar kazma işinde görevlendirilmiştir.¹⁸²

Göçlerin, özellikle İstanbul'a olmasının nedeni bu şehir sakinlerinin vergiden muaf olması, yani İstanbul'un Osmanlı yaşamında özel bir yeri olmasından ileri gelmekteydi.¹⁸³ Ayrıca İstanbul hem kaçaklar hem de iş arayan göçmenler için en gözde hedeflerden birisiydi. Bu yüzden her ne kadar salgın hastalıklardan büyük bir kısım hastalığın olmadığı yerlere gitmeye çalışmış olsa da İstanbul'u göç edilen kent konumunu korumuştur. Bu yüzden İstanbul'da meydana gelen afetler sonucu büyük nüfus kayıpları yaşamıştır. Osmanlı topraklarında bulunan birçok bölge gibi nüfusunu doğal nüfus artışıyla dengelenmesi mümkün olmayacağından, İstanbul'un dengeyi dışarıdan gelen insan akışı yani göçlerle sağlandığı görüşü ön plandadır. Bu duruma örnek olarak, 16. yüzyıl sonlarında Bakanların nüfusu 8 milyona ulaşmış iken, 18. yüzyıl ortalarında 3 milyon alt nüfusuna kadar düştüğü gözlemlenmiştir. Bu nedenle Balkanlarda göçlerle nüfus çoğunluğunu sağlamaya çalışmıştır.

Göçlerin nüfus üzerindeki hızlı etkisine bir diğer örnek; 18. yüzyılda hızla büyüyen Sırbistan'ın nüfusu 60 bin civarındayken 1800'e kadar 200-230 bine kadar ulaşmıştır. Bu artış daha çok güneybatıdan gelen göçlere dayanmaktadır. Romanya'nın 1700'de bir milyon kadar olan nüfusu yüzyıl ortalarında yarı yarıya düştüğü görülmüştür. Bükreş'in nüfusu da onunla birlikte 60 binden yüzyıl ortasında 30 bin alt noktasına kadar inmiştir. Nüfustaki bu azalmalar büyük ölçüde topraklarını bırakıp kaçan, göçmenlerden kaynaklandığı bilinmektedir.¹⁸⁴

Özetle, Veba özellikle Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar insanları kırıp geçirmiştir. Veba salgınlarının yaklaşık olarak 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Avrupa'da etkisini kaybettiği söylenebilir. Avrupa topraklarını terk ettikten sonra veba, özellikle Osmanlı coğrafyasında yani Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap

¹⁸¹ BOA, H.H., 19242.

¹⁸² Beyhan, a.g.m., s.1033.

¹⁸³ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu*, Ankara DTCF Basımevi, Ankara, 1983, s.172.

¹⁸⁴ McGowan, a.g.m., s.776-777.

yarımadasında görülmeye başlanmıştır. Vebanın en çok etki ettiği 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin veba yüzyılı olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yüzyıl süresince 57 yıl Ege'de, 41 yıl Bosna'da, 44 yıl Mısır'da, 42 yıl Arnavutluk'ta, 33 yıl Suriye'de, 18 yıl Bulgaristan'da, 45 yıl Cezayir'de ve 19 yıl Tunus'ta veba salgını görülmüştür. Diğer yüzyılda ise (özellikle 19. Yüzyılın ilk yarısı) şiddetli veba salgınlarıyla sarsılmıştır. Daha sonra Avrupa'da olduğu gibi alınan etkili önlemler sonucunda Osmanlı topraklarında da etkisini kaybetmeye başlamıştır. 1820'lere doğru ise vebanın salgın hastalıklar arasındaki öncü yerini neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan yeni bir salgın, yani kolera almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU'NUN TİCARET BAŞKENTİ İZMİR VE VEBA

2.1. KOZMOPOLİT BİR TİCARET KENTİ: İZMİR

İzmir, yerleşim tarihi M.Ö. 7 bin yıllarına dayanan, zengin tarihi kültürel mirası ve doğal güzellikleriyle bezenmiş bir kenttir. Sahip olduğu coğrafi özelliklerinin sağladığı avantajlar sayesinde ortaya çıkan “liman kent” kimliği, kurulduğu günden itibaren farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. İzmir’in, Yeşilova Höyüğü’nden başlayan ve Arkaik dönemde “Bayraklı Smyrnası” ile devam eden uzun kültürel yolculuğu “Yeni Smyrna” olarak son bulmaktadır. Kent, Büyük İskender’in Doğu Seferi’nin hemen ardından Kadifekale ile Kemeraltı sınırında kurulmuştur. Bölge içerisinde, Helenistik ve Roma döneminden kalan Kadifekale Agora, Antik Tiyatro, Antik Stadyum gibi ören yerlerini barındırmaktadır. Antik limanın dolmasıyla Osmanlı döneminde gelişen Kemeraltı Çarşısı ve farklı kültürlere ait dini, kamusal ve sivil mimariden örnekler barındıran mahalleleri ile çok katmanlı bir açık hava müzesini andırmaktadır. Bu katmanlı yapı içinde farklı etnik grupların kesişim süreci ticari kimliğin en üst düzeye ulaştığı 17. yüzyılda başlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise doruk noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte farklılaşan ticari ve siyasi yapı neticesinde İzmir dünya ölçeğinde önemli göçler almış, bu çerçevede çok dilli, çok kültürlü, heterojen bir kentsel kimlik geliştirmiş ve Akdeniz bölgesinin en önemli ticari merkezlerinden biri haline gelmiştir.

2.1.1. İzmir’in Kentsel Gelişimi ve Ekonomik Yükselişi

Eski İzmir şimdikinden farklı bir yerde bugünkü Bayraklı’da kurulmuştur. İzmir adının bir amazon olan *Symirna*’dan geldiği, kelimenin aslının *Tismurna* olup bir ön ek olan *ti*’nin düşmesiyle *Smurna* veya *Smyrna* şeklini aldığı kabul edilir. Şehrin bulunduğu yerin bir yarımada üzerinde olduğu, zamanla Meles çayının getirdiği alüvyonlarla yüzey şekillerinin değişikliğe uğrayarak şehrin kıyıda içeride kaldığı belirtilir.¹⁸⁵ Burası günümüz İzmir kentinin bilinen en eski merkezidir. İzmir Körfezinin kuzeydoğu köşesinde kurulmuş olan kentin, zamanında geniş bir limanı bulunmaktadır. Bayraklı kazısının yapıldığı Tepekule, bu dönemde yarımada

¹⁸⁵ İslam Ansiklopedisi, *İzmir Maddesi*, C.,XXIII, s.515.

biçimindedir. İzmir ikinci kez, M.Ö. 333 yılında kente gelen Büyük İskender'in gördüğü rüya üzerine Pagus dağında (Kadifekale) tekrar kurulmuştur. Kadifekale, kentin bu yeniden kuruluşu sırasında inşa edilmiştir. Helenistik dönemde, kentin sınırları bir yanda, günümüzdeki Bahri Baba Parkı'na¹⁸⁶, diğer yanda ise Meles Çayı'na kadar uzanmaktadır. İzmir kenti diğer kentlerden farklı olarak, kurulduğu günden 14. yüzyıla kadar kentsel merkezi Smyrna, Kadifekale ve İç Liman olmak üzere sürekli kaydırılmıştır. Değişen kentsel merkez bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçtiği göze çarpmaktadır. Çünkü Osmanlılar Aydın ilini ve dolayısıyla İzmir'i ilk defa 1390'da ele geçirmişlerdir. Yıldırım Bayezid, tahta geçtikten sonra aleyhindeki diğer beyliklerle beraber Aydınogullarını da ülkesine katmış, ancak sahil İzmir'i Timur'un Aralık 1402'deki zaptına kadar Hıristiyanların elinde kalmıştır¹⁸⁷. İzmir, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra Anadolu eyaletinin Aydın sancağına bağlı bir kaza olarak teşkilatlandırılmıştır. 15. ve 16. yüzyıl mufassal tahrir defterlerinde nahiye ayrımı yapılmadan kaydı tutulan İzmir kazası için 1467, 1578 ve 1528 tarihlerinde tahrir yapılmıştır. Ayrıca 1528 tahririnde kazanın sınırlarının daraltıldığı göze çarpmaktadır. 1573'lerde Batı Anadolu'daki sancaklar arasında yeni düzenlemelere gidilmiş ve diğer üç kaza ile birlikte İzmir, Aydın sancağından ayrılarak kaptanpaşa sancağı olan Sığla sancağına bağlanmıştır.¹⁸⁸ 1811 yılında Aydın eyaleti oluşturulunca Sığla ismi korunmakla birlikte bu sancak bu kez Aydın eyaletine bağlanmıştır.1841 yılında İzmir, Aydın sancak ve eyaletinin başkenti haline getirilmiştir. 1851'de eski Aydın sancağının önemli bir bölümü ayrı bir sancak olarak ayrılmıştır.¹⁸⁹ 1912'de İzmir sancağı, Nif (Kemalpaşa), Karaburun, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş, Urla, Foça, Yenice,

¹⁸⁶ Bahri Baba Parkı: Osmanlı Devleti'nde gemi yapım ve bakımı işini yapan kalafathanelerde (gemi tamirhanesi) çalışan ustalar tarafından denizde bir erkek bulunması üzerine kimsesiz olduğu düşünülen ceset Yahudi mezarlığına defnedilmiştir. Bir süre sonra ustalar gömdükleri bu kişiyi rüyalarında gördüklerini belirtmiş ve bir türbe inşa etme kararı almışlardır. Türbe inşa edilmiş ve denizden çıkan bu kişiye Bahri Baba adı verilmiştir. 20. yüzyılın başlarında Bahri Baba türbesinin ünü İzmir'in dört bir yanına yayılmıştır. Ancak genişleyen ve gelişen şehir merkezinde yer kaplayan mezarlık ve türbelerin taşınması kararı alınmıştır. II. Meşrutiyetten sonra İzmir'e vali olarak atanan Rahmi Bey tarafından Bahri baba türbesinin de içinde bulunduğu bütün mezarlık ve türbeler kaldırılmıştır. Bahri Baba'nın mezarı Eşref Paşa'da bulunan Sarımsak Dede mezarlığına defnedilmiştir. Bahri Baba türbesinin ilk yeri olan Maşatlıkta büyük bir park yapılmış ve adı Bahri Baba Parkı konulmuştur. Günümüzde halen Bahri Baba parkı olarak bilinmektedir. Bkz. Alahattin Gürnrmak, *İzmir'in Efsane Zencisi, Bahri Baba*, (Çevirimiçi 06.02.2017), <http://www.kentyasam.com/izmirin-efsane-zencisibahri-baba-yhbrdty-3268.html>

¹⁸⁷ İslam Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.517.

¹⁸⁸ Mübahat Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2000, s.54-57.

¹⁸⁹ A. Mesud Küçükcalay, *Osmanlı İthalatı İzmir Günlüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.44.

Bayındır, Menemen, Seferihisar ve Bergama kazalarını içermektedir. Bu kazalarla birlikte günümüzdeki İzmir kenti oluşmaya başlamış ve ticari bir liman kenti olma özelliğiyle ön plana çıkmıştır. Ancak İzmir'in ticari hayat içerisinde gelişiminin daha iyi anlaşılması için Osmanlı'nın dünya ekonomisi karşısındaki tavrının belirtilmesi önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomisiyle bütünleşme süreci 16. yüzyılda başlamış ve Avrupa'yla yapılan ticaret geliştikçe Osmanlı kapalı ekonomisi çözülmüştür. Ne var ki her bölgenin Avrupa sistemine katılması aynı hızda gerçekleşmemiştir. Bu bütünleşmenin ve çözümlenin araçlarından birisi de buharlı gemilerdir. Buharlı gemiler hız, güven ve uzak mesafelere gidiş bakımından sahip oldukları üstünlükleriyle önce yerel ticari ağları ve usullerini değiştirmiştir. Arkasından bu bölgelerin Avrupa ekonomisine katılmasını kolaylaştıran bir etki yaratmıştır. Daha doğru bir ifadeyle imparatorluğun en uzak noktalarını bile zamanla Avrupa ekonomisinin bir uzantısı haline getirmiştir.¹⁹⁰

Bu uzantı sayesinde 16. yüzyılın sonlarına kadar, bazı Akdeniz ülkeleriyle kurulan ticari ilişkilerle birlikte, İzmir iç ticaret açısından daha aktif görünmüştür. Bu durumun başlıca nedeni Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ekonomik politikadır. Bu politikanın 'aişe' ilkesine göre, üretimin hedefi yurt içi gereksinimleri karşılamaktır. Bu nedenle devlet tarafından, hangi maldan ne kadar ihracat yapılacağı her seferinde özel bir izinle belirlenmekteydi. Ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınmaktaydı. Böylelikle ithalatın sınırlandırılmamış olduğunu ve hatta desteklendiğini gözlemlemekteyiz.¹⁹¹ Nitekim İzmir ticari kimliğini geç kazanmıştır. Bu durumun nedeni ise Osmanlı Devleti'nin, hem provizyonist¹⁹² politikalar takip etmesinden hem de kendine yetebilen ekonomik birimler oluşturma kaygısı taşımasından dolayı İzmir'in ticari potansiyelini ve bu potansiyelin getirilerini geç anlamasından

¹⁹⁰ İlhan Ekici, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.,XXI, S.2, Aralık-2006, s.39-40.

¹⁹¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 1989, s.20.

¹⁹² Provizyonizm: Kapitalizm öncesi dünyada var olan bir sistemdir. Bu sistemde tüccarın (üretici) değil, halkın (tüketicinin) refah ve huzuru ön plandadır. Bu sisteme göre tüketiciye ucuz fiyatla, bol üretilen ve geniş bir çeşitlilik yelpazesi olan ürünler pazarlanır. Tanzimatın ilanına kadar Osmanlıda uygulanan çağdaş iktisat sistemi bulunmamaktadır. Bu dönemde Osmanlıda uygulanan iktisat politikası şöyledir; Toprak rejimi, vergileme, sikke taşıması ve narh sistemidir. Daha sonra ise bu denge bozulmuştur. Bunun en büyük nedeni ise masrafların devamlı bir şekilde geliri aşması olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: İslam Ansiklopedisi, *Osmanlılar Maddesi - İktisadi ve Ticari Yapı*, C.,XXXIII., s.525.

kaynaklanmaktadır. İzmir'in önemi ilk kez merkez tarafından 17. yüzyılın ikinci yarısında hissedilmeye başlanmıştır. Çünkü bu yıllarda ticarete destek olacak bazı yatırımlar yapılmıştır. Örneğin, yapılış tarihi net olarak bilinmemekle birlikte, Sancakburnu kalesi inşa edilmiştir. Vergileri ile dış ticareti ve gemi trafiğini kontrol etmek için 1675 yılında iç limanın kuzeyine bir gümrük binası inşa edilirken yine aynı dönemde çarşı niteliğinde bir bedesten de yapılar arasına dâhil edilmiştir.¹⁹³ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, büyük bir liman kenti niteliğine kavuşan İzmir'deki ticaret akışını denetlemek için bir gümrük yapısı ve bedesten inşa edilmiştir. Kentin ticari merkezi, İç Liman etrafında toplanmıştır.

İç Liman'ın girişinde, savunma amaçlı Liman Kale bulunmaktadır. Artan ticarete bağlı olarak, 1670'de kentteki han sayısı 82'ye ulaşmıştır. İç Liman çevresinde inşa edilen Şadırvan Camii (1636-1637), Kestanepazarı Camii (1667-1668) ve Kemeraltı Camii (1673) ise günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kentte gayrimüslim nüfusu da arttığı için, var olan Rum mahallesinin dışında bir Yahudi, bir de Ermeni mahallesi oluşmuştur. Zamanla (17. yüzyılın ikinci yarısında), Kadifekale ve içindeki mahalle yerleşimi terk edilip, sakinleri kentin içine ininceye kadar İzmir kenti, iki odaklı kentsel karakteristiğini sürdürmüştür. Bu yüzyıldan sonra Kadifekale'nin içindeki küçük bir mahalle, kale terk edildikten sonra dağılıp, sakinleri şehir içine indiğinden, kentin ikili morfolojik yapısı sona ermiştir. Bu dönemde kentin ticari merkezi, iç liman etrafında şekillenmiştir. Kent, bugünkü Anafartalar Caddesi üzerinden Basmane'ye inen ve oradan tren yolunu takiben Kemer Köprüsünü asarak doğuya doğru ilerleyen bir yol ile Kemalpaşa'daki Belkahve Geçidi'ne¹⁹⁴ ulaşarak Anadolu'nun iç kısımlarına bağlanmaktadır. Bu yol, kentin ana aksını oluşturmaktadır. Bu nedenle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına gelen ve İzmir'i ziyaret eden yabancı seyyahlar ve diplomatlar, İzmir'i kara ve deniz ticareti açısından tüm Levant'ın en ünlü ve en önemli kenti olarak tarif etmektedir. Buna ek olarak İzmir'i, Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya giden bütün ticari mallar için en uygun liman olarak nitelemektedirler. Bazıları, İzmir'de ticaret açısından çeşitli kolaylıklar sağlandığından tüccarlar İzmir'i tercih etmiştir. Diğerleri ise kentin gemilerin demirlemesi için çok uygun bir limana sahip

¹⁹³ Necmi Ülker, "Batılı Gözlemcilerle Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticaret Sorunları", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, s.317-318.

¹⁹⁴ Belkahve Geçidi: İzmir'in Bornova ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. İzmir-Ankara karayolu üzerinde bulunan geçit aynı zamanda tarihi önem taşıyan bir mesire yeridir.

olmasından ve iç limanda Türk gemilerinin, limanın hemen dışında ise yabancı gemilerin demirlediğinden bahsetmektedir.

İzmir kenti, içsel ve dışsal koşulların kendisine sağladığı avantajlar nedeniyle merkezi yönetimin provizyonist, fiskalist¹⁹⁵ ve ekonomik bölgeselleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla aldığı önlemlere rağmen 17. ve 18. yüzyıllarda iki aşamalı bir şekilde ticari büyüme göstermiştir. Bu süreç içinde kısmen merkezin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Öncesine baktığımızda İstanbul, İzmir'e bir meyve sepeti olarak görmekteydi (15. ve 16. yüzyıllarda). Bu nedenle İzmir ve hinterlandından İstanbul'un iâşesini temin etme amacı güdülmekte, gönderilen emirler bölgeden gıda temini ve kentten gerçekleşen gıda kaçakçılığı üzerine yoğunlaşmaktaydı. Merkez, şehrin kültürel geçmişine karşı bir sorumluluk hissetmemekteydi.¹⁹⁶ Buna rağmen İzmir iki dönemde ekonomik bir sıçrama gerçekleştirmiştir. 16. ve 19. yüzyıllardaki bu ekonomik sıçramalar birbirinden nitel olarak farklılaşmaktaydı. Eski dönemlerde liman, Asya'dan transit geçen mallar ve ticari eşyalar için bir istasyon işlevi görürken, 19. yüzyılda İzmir limanından yüklenen malların çoğu yerli üretimdir. 19. yüzyılda İzmir limanından yüklenen başlıca ihraç malı olarak İran ipeğinin ve Ankara moherinin¹⁹⁷ yerini kesin olarak Bursa ipeği ve İzmir pamuğu almıştır.¹⁹⁸

Bu iki dönemde yaşanan farklılığın nedeni incelendiğinde, 18. yüzyılın başlarında İzmir'in artan nüfusuna bağlı olarak tarım alanında bu bölgede önemi bir sektör olması beklenirken; şehrin uluslararası ticaret ağına katılabilmesindeki uygunluğu ve hinterlandının¹⁹⁹ gıda talebini karşılayabilmesi artan nüfusu ticarete

¹⁹⁵ Fiskalizm (Gelircilik): Ekonomide devletin gelirlerini arttırmayı ve giderlerini daraltmayı amaç edinen bir mantık ile hazinenin gücünü sürekli arttırmaya çalışan ve güçlü kalmasını isteyen vergi kaçagını sıkı bir denetimle önlemeye çalışan sisteme denir. Başka bir tabirle her durumda devletin gelirlerinin ekonomi dışı amaçlarla yükseltilmeye çalışılmasıdır. Klasik dönem Osmanlı ekonomisinin temel ilkeleri iâşecilik, gelenekçilik ile birlikte fiskalizm, hazineye ait gelirlerinin ulaştığı düzeyin altına inmemesine dayanmaktadır. . Ayrıntılı bilgi için bkz: İslam Ansiklopedisi, *Osmanlılar Maddesi - İktisadi ve Ticari Yapı*, C.,XXXIII., s.525-526.

¹⁹⁶ Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine," *Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, Çev., S. Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.96-97.

¹⁹⁷ Moher: Ankara keçisinden elde edilen çok beyaz ve uzun yün, tiftik.

¹⁹⁸ Reşat Kasaba, "Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar 1840-1876", *Dünya İmparatorluk ve Toplum- Osmanlı Yazıları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.75-76.

¹⁹⁹ Hinterland (Art Bölge): İç bir sahil, okyanus, deniz veya bunlara açılan nehir kanallarının art kısmı olarak tanımlanır. Geniş bir anlamla ekonomik olarak limanı besleyen, limanla etkileşen alandır. Bir limanın art bölgesindeki sanayi tesisleri, ticari fonksiyonları, tarım alanları, enerji kaynaklarının yayıldığı alanı ne kadar genişse liman da o oranda gelişir. Örneğin, Trabzon Limanı'nın hinterlandı Doğu Karadeniz, Samsun Limanı'nın hinterlandı Orta Karadeniz, İzmir Limanı'nın hinterlandı Ege bölgesi ve Güney Marmara, İstanbul Limanı'nın hinterlandı ise bütün

yönlendirdiği göze çarpmaktadır. Gayrimüslim nüfusun çokluğu ve onların ticari yetenekleri sayesinde yeni organizasyonların kurulmasını ve ticari ağların gelişmesini sağlamıştır. Bu ticari ağlardan; deniz ticareti taşımacılığı ticaretin en önemli ve en çok gelir sağlayan alanlarından birisidir. Özellikle taşımacılık maliyetlerinin düşürülmesiyle sağlanan avantajlar bu gelir artışını belirgin hale getirmiştir. Taşımacılık, bir yandan ulusal endüstrilere canlılık sağlarken diğer yandan ülke ekonomisine hatırı sayılır bir gelir temin etmiştir. Bu duruma bağlı olarak da İzmir'in özellikle 1818-1839 yılları arasında ticari yükselişinde deniz ticareti önemli katkılar sağlamıştır.

İzmir'i tarihi süreç içinde verimli hinterlandı ve uzun mesafeli kervan yollarını denizle bütünleştiren coğrafi konumu nedeniyle canlı bir ticaret yaşantısına sahip olmasını sağlamıştır. Bu canlılığı, Anadolu içlerinden genel kervanlarla Akdeniz ülkeleri arasındaki yoğun ticaret oluşturmaktaydı. Öte yandan bölgede yetiştirilen ürünlerin önemli bir bölümünün deniz yoluyla İstanbul'a nakli İzmir ticaretini canlı kılan bir başka etkidir.²⁰⁰ Eski çağlardan beri bir liman ve ticaret merkezi olan İzmir'e Avrupa ve Akdeniz'in değişik limanlarından gemilerle getirilen mallar, bu şehirden kervanlarla Anadolu'ya ve Ortadoğu'nun diğer limanlarına gönderilmekteydi. Buna karşılık doğunun birçok malı, özellikle iplikleri buradan batıya ulaşmaktaydı. İzmir'de 18. yüzyılın sonlarına gelene dek ipek ticareti yapılmaktaydı. Özellikle Bursa'nın ticari olarak gerilemesinden sonra Halep, Trablusşam, Sayda (Sidon) ve İran'dan gelen ipekliler bu şehirden piyasaya sunulmaktaydı.

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise, İzmir'in nüfusu 100 bine erişerek, Levant ticaretinin bu kentte odaklanmasına neden olmuştur. 18. yüzyıl sonunda İç Liman'ın dolarak, gemilerin girişine olanak tanımaması üzerine, yeni ticaret bölgesine yerleşen tüccarlar tarafından liman aktivitesini dolmakta olan İç Liman'ın dışına taşınmıştır. İç Liman'ın zamanla doldurulmasıyla, işleme ve depolamaya yönelik büyük taş hanlar inşa edilmeye başlanmıştır. 18. yüzyıl'ın sonlarında, Kemeraltı'nda yer bulamayan Sakız adasından gelen tüccarların, Hisar Camii'nden daha kuzeye yerleşmeye başlamalarıyla, İzmir'in yeni ticari alanı, Kemeraltı'ndan

Türkiye'dir. Türkiye'nin hinterland bakımından en geniş limanları sırasıyla; İstanbul, İzmir ve Mersin Limanlarıdır.

²⁰⁰ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.67.

farklı bir alana kaymaya başlamıştır. Kentin ticari hinterlandı da bu yoğunluktan etkilenmiştir. Buca, Bornova, Seydiköy (Gaziemir) ve Karşıyaka gibi yerleşmeler kentin varlıklı kesimlerinin sayfiye taleplerine ya da kentte çıkabilecek salgın hastalıklarda sığınma ihtiyacına cevap veren yerleşimler olarak gelişmiştir. Bornova, Buca ve Seydiköy gibi köyler sayfiye yerleşmesi niteliğinden banliyölere dönüşmeye başlamıştır. İzmir daha bu dönemden itibaren, merkezi bir yerleşme özelliği taşımayan, çevresindeki banliyö yerleşmeleri nedeniyle metropoliten bir yapıya sahip olmuştur. Bu metropolit şehir gezginlerin gözlemleriyle değerlendirildiğinde; “İzmir, bir başka özelliği de kervanlar şehri olduğu kadar demiryolları şehridir de. İzmir, bir yandan Doğu'nun geri kalmışlığını ve bakımsızlığını apaçık gözler önüne sererken, diğer yandan da Batı kültürünün Doğu'daki onurlu ve seçkin temsilciliğini de yapıyor. Başka hiçbir Türk şehri, İzmir'in Frenk Mahallesi'nin marinası kadar güzel Avrupalı bir sahil yoluna sahip değildir. İzmir'in Marinasıyla, İstanbul'un, Avrupalılarıyla ünlü Perası'nı - ki nüfusun Avrupa'daki büyük bir şehre eşittir-karşılaştıracak olursak, o ünlü 'Grande reu de Pera'nın saklanacak yer araması gerekir. İzmir'in Marinasında bütün gerçekliğiyle Batı'nın şık ve zarif yaşam biçimi akıp gidiyor. Fakat birkaç adım ilerleyip köşeyi döndüğünüzde, tozlu, yumuşak ve pitoresk²⁰¹ görünümüyle Doğu'nun ortasında buluveriyorsunuz kendinizi. Biraz önce en son Paris modasına hayran bakarken; şimdi önümüzde ağır yükleriyle vakur develerden oluşan bir kervan geçip gitmektedir.”²⁰²”

Yukarıda bahsedildiği üzere İzmir'i yalnızca ticari ve ekonomik faaliyetlerine indirgememek gerekir. Gerçekte tarih boyunca İzmir, sanatsal, kültürel, kısacası entelektüel ışıltısıyla da kendini göstermiştir. Genellikle Akdeniz ticaret içindeki rolünün gölgesinde kalmış bu yan, İzmir portresinin üçüncü yönünü oluşturmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın daha ilk yarısında İzmir Akdeniz'de önemli bir kültürel ve entelektüel merkez olarak kendini göstermiştir.²⁰³ Ayrıca gezginlerin İzmir hakkındaki görüşleri de bu kentin bulunduğu coğrafyada ne kadar özgün olduğunu kanıtlamaktadır. Gezgin Lamartine'in 1833'deki ziyaretinden anekdotlarında

²⁰¹ Pitoresk: Durumu, görünüşü bir tablo konusu olmaya degecek güzellikte olan, göz alıcı demektir.

²⁰² Paul Von Lindau, “İzmir (1899)”, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Derleyen: İlhan Pınar, Akademi Kitapevi, İzmir, 1998, s.194-195.

²⁰³ Marie-Carmen Smyrnelis, “Tarihini Arayan Şehir”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Çev., Işık Erdüngen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.20.

İzmir'in Avrupa'da dahi az bulunan bir Avrupai yapıya sahip bir kent olduğunu belirten Lamartine, İzmir'de geçirdikleri günlerde, çöle yakınlıklarını bile unuttuklarından bahsetmektedir²⁰⁴.

İzmir'deki bu Avrupai yapı 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla ticaretinde en önemli liman ve imparatorluğun ikinci banka merkezi olmaya devam etmiştir. Bir yandan ihracatçı ve geniş bir iç pazara yeniden dağıtım merkezi olarak rolünü korumuş ve genişletmiştir. Hâkim olduğu yoğun ticaret yolları ve ticari ağlar sistemi sayesinde bu rolleri üstlenmiştir. Dünya ekonomisinin ve Osmanlı mallarına olan talebin değişimlerine etkin bir şekilde karşı koyma yeteneğini sürdürmüştür.²⁰⁵ Avrupa'daki sanayi üretiminin 19. yüzyılın başında biriktirdiği kapitalin, direkt kapital ihracı olarak İzmir'e yönelmesi ve İzmir'in dünya ekonomisine eklenme süreci de 19. yüzyılın ilk yarısında, şehrin ticari sektörü, yeni ekonomik koşullara başarıyla uyum sağlaması amacıyla köklü değişimler geçirmiştir. Batı'da sanayi devriminin ve serbest mübadelenin gelişmesiyle birlikte, imparatorluk ile Avrupa arasında 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması imzalanmıştır ve böylece Anadolu'nun iç bölgeleri Batılılara açılmıştır.²⁰⁶ İngilizlerin 1843'te kurduğu İzmir Ticaret Bankası, 1860'lı yıllarda ise önce Crédit Lyonnais (Fransız Ticaret Bankaları), sonra 1863'de Osmanlı Bankası ve benzeri bankaların şubeleri yoluyla İzmir'e kapital ithali başlamıştır. Dünya ekonomisine eklenme için gerekli haberleşme ve ulaşım kanalları da kurulmaya başlanmıştır. 1837'de açılan Fransız Postası'nı, 1843'te açılan Osmanlı Postası izler. İzmir'in ise Avrupa ile telgraf haberleşmesi 1859'da başlamış ve 1865'te de yerel düzeyde kurulmuştur.

Haberleşmenin de kullanılmaya başlanması ile 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde İzmir, 17 ülkenin konsoloslğunun bulunduğu, zengin ve kozmopolit bir ticaret kenti olmuştur. Altyapılar ve emperyalizmin karşısında İzmir'in ekonomik gelişimi 19. yüzyıl ortasında, bir İzmir'i Aydın'a diğeri de İzmir'i Kasabaya (Turgutlu) bağlayan iki demiryolu hattının inşasıyla birlikte yeni bir evreye girmiştir. Bölgedeki tarımsal ürün taşımacılığı geçmiştekinden daha karlı ve daha hızlı kılan

²⁰⁴ Olaf Yaranga, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2000, s.34.

²⁰⁵ Elena Frangakis-Syrett, "Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Çev., Işık Erdügen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.44-45.

²⁰⁶ Frangakis-Syrett., a.g.m., s.46.

demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezini uluslararası pazara yakınlaştırmıştır ve tarım sektörünün daha büyük oranda ticarileşmesine katkıda bulunmuştur.²⁰⁷ Bu durumu daha ayrıntılı açıklayacak olursak; 19. yüzyılın sonlarına doğru, İzmir'in Osmanlı dış ticaretindeki payı, ihracatta % 45, ithalatta ise % 20 seviyelerindeydi. Nitekim hammadde ihtiyacının artışına bağlı olarak, malların daha hızlı bir şekilde taşınması tartışılmaya başlanmıştır. Denizyolları ve karayolları ilişkisinde, deve kervanları ile taşınan mallar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolu aracılığıyla nakledilmeye başlanmıştır. Bu durum bir dönüm noktası olmuştur. Böylece İzmir'de, İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hatlarının yapımı ile yeni liman projesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında aynı dönemde inşa edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk demiryollarının İzmir merkezli olarak yapılmıştır. Bunun nedeni, Ege Bölgesinin verimli topraklarına sahip bir üretim merkezi olan İzmir'in, gerek o dönemde gerekse günümüzde Anadolu'nun en büyük ihracat limanı olmasıdır. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hatları, İzmir'in hinterlandını limana bağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Belirtmek gerek ki İzmir ve çevresinde ilk demiryolu hatlarının yapımına İngilizler ve Fransızlar öncülük etmiştir. İzmir-Aydın arasındaki hattın yapımını sağlayan İngiliz firması, hattın 45 kilometre çevresindeki madenlerin işletilmesi gibi önemli ayrıcalıklar elde ederek hattın yapımına başlamıştır. Çünkü Aydın'da bulunan kömür yatakları gerek lokomotiflerin hareket ettirilmesi gerekse Avrupa sanayisinin enerji ihtiyacının karşılanması açısından önemlidir. İzmir-Aydın arasındaki 130 kilometrelik demiryolu, 1866 yılında işletmeye açılmıştır. 19. yüzyılın sonuna doğru ise ana hat eklemelerle birlikte 609 kilometre uzunluğa ulaşmıştır. İmtiyazı öncelikle bir İngiliz'e verilen ve daha sonra bir Fransız sendikasına geçen İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hattı ise 1865 yılında işletmeye açılmış ve zaman içerisinde yapılan diğer hatlar ile toplam uzunluğu 702 kilometreye ulaşmıştır. Böylece İzmir'in ihracattaki etkin rolü perçinlenmiştir.²⁰⁸

19. yüzyılda, İzmir'deki ulaşım sisteminde dört değişim yaşanmıştır: Uzun mesafe kervan ticaretinin yerini bölgesel kervan taşımacılığı almaya başlaması ve demiryolu, karayolu ile denizyolu alt yapılarının kurulmaya başlanmasıdır. Demiryollarının yapım imtiyazını devralan İzmir-Aydın demiryolu şirketi, 1857

²⁰⁷ Frangakis-Syrett, a.g.m., s.50.

²⁰⁸ Ümit Çiçek, "İzmir Limanı'nın Tarihsel Gelişimi", *AR&GE BÜLTEN*, İzmir Ticaret Odası, Haziran 2006, s.29-30.

yılında demiryolu inşaatına başlar. Demiryolu hattı, 1860 yılında Torbalı'ya, 1866'da ise Aydın'a ulaşır. 1863 yılında bir başka İngiliz grubuna verilen İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu imtiyazı ile 1865'te Manisa'ya, 1866'da ise Kasaba'ya ulaşılır. 19. yüzyıl ile birlikte kentin giriş kapısı rolünü üstlenen, 1859'da temeli atılan Punta Garı ile 1876'da açılan Basmane Garı, İzmir'in modern kent imgesi ve morfolojisinin oluşmasında başa rol oynamaktadırlar. Bu dönüştürücü gücün diğer aktörleri, karayolu ve deniz yollarındaki gelişmelerdir. 1866 yılında yol yapma izninin verilmesinden itibaren yolcu ve posta taşımacılığı yaygınlaşmıştır. Ancak taşımacılıkta esas ağırlığı denizyolları karşılamaktadır. Bu taşıma biçiminin kalıcı bir sisteme dönüşmesi, 1867'de İngilizlerin aldığı ve 1869'da Fransız M. & M. Dussaud kardeşlere devrettikleri liman ve rıhtım yapma imtiyazı sonucu denizin doldurulmaya başlanması ve Kordon boyu ile rıhtımın inşa edilmesiyle gerçekleşmiştir. Rıhtımın inşası, kıyı kesimini hızla dönüştürmeye başlamıştır. Levantenler, tüccarlar ve onlara aracılık yapan Osmanlı tebaasından Musevi, Rum ve Ermeniler, Kemeraltı'ndaki işyerlerini boşaltarak kıyı kesiminde yer almaya başlamışlardır. Mahallelerin cemaatlere göre organize olan yapısı da yerini, oluşmakta olan burjuvazinin belirlediği bu prestijli yeni semtlere bırakmıştır. Kıyı kesiminde yoğunlaşan yeni burjuvazinin talepleri doğrultusunda, kentin sosyal ve kültürel hayatını biçimlendiren, kulüpler, tiyatrolar ve sinema gibi modern kamusal mekânlar oluşmaya başlamıştır. Böylece, 1876'da tamamlanan Kordon, özellikle gayrimüslim tebaanın kent içinde görünürlük ve prestij kazandıkları, kentin en önemli kamusal mekanına dönüşmüştür.

Sonuç olarak İzmir'in kentsel yükselişi, birkaç yüzyıl içinde doruk noktasına ulaşmıştır. İzmir'in bu rakipsiz yükselişinde özellikle Levantenlerin ticaret merkezi olarak parlamasını sağlayan bir diğer önemli nedenden bahsetmek gerekir. Bu sıçrayışın nedeni Halep, İskenderun ve Bağdat gibi bölgelerden yapılan ticaret ürünlerindeki darlıktır. Bu ürünlere baktığımızda, ipek, pamuk ve tahılgiller ön plana çıkmaktadır. Yani İzmir coğrafyasında da ticaretin merkezini oluşturan ürünlerdir. O bölgelerdeki ürün darlığının yanı sıra sık sık çıkan iç çatışmalar ve hatta savaşlar nedeniyle de bölge her geçen gün daha emniyetsiz bir hal almıştır. Bu bölgelerde ticari darlık nedeniyle vergi oranlarında da inanılmaz artışlara gidilmiştir. Ayrıca taşımacılık güvenliği her geçen gün azalmıştır. Çünkü korsanlar ve çeteler büyük ekonomik kayıplara neden olmuştur. Bu durum karşısında çaresiz kalan Avrupalı

tüccarlar, daha güvenli ve daha ucuz olan İzmir'e yönelmeye başlamışlardır.²⁰⁹ Bu durumu 19. yüzyılın başlarında İzmir Fransız Konsolosu Felix de Beaujour: İzmir, bütün Asya Türkiye'sinin bir antreposu²¹⁰ olduğundan büyük bir ticari önem taşımıştır. İzmir Limanı'na bütün devletlerin gemilerinin gelmesine ek olarak hemen her gün Asya'nın bütün mahsullerini taşıyan deve kervanlarının ulaştığı da görülmüştür. Hint muslin²¹¹ ve şallarını; Mısır, pirinç, seker ve hurmalarını; Ege adaları yağ ve şaraplarını; Makedonya ve Trakya yün ve tütünlerini; İstanbul ise Karadeniz'in bütün ürünlerini; Avrupa da kendi sömürge ve fabrika ürünlerini hep buraya göndermiştir. Yılda 100 milyon Frank gelir sağladığı tahmin edilen bu ticaret, İzmir'i Türkiye'nin en kalabalık ve zengin şehirlerinden biri yapmaktadır. Bu nedenle İzmir, adeta Avrupa, Asya ve Afrika'nın bir pazarı konumundadır. Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen yüzyıllarda dünya ticaretinin kilit noktası haline gelmiş olan İzmir'de, dünyanın herhangi bir yerinde üretilip ticareti yapılan herhangi bir ürünü bulamamak mümkün değildir.²¹² Tarih içerisinde limanları, ticaret hacminin gelişmesine bağlı olarak taşınmış olan İzmir, özellikle 17. yüzyılın başından 19. yüzyıl sonlarına kadar, Avrupalı sanayici ve yatırımcıların gözdesi olmuştur.

2.1.2. İzmir ve Levantenler

Levanten kelimesi Fransızcada "Doğuya yerleşmiş" anlamına gelmektedir. Ancak Türkler ticaret yapan yabancı kökenli topluluklar için de bu kelimeyi kullanmışlardır. Levantenler, 17. yüzyıldan itibaren Hollanda, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya'dan gelip "*batının en doğusu, doğunun en batısı*" olarak ifade edilen İzmir'e yerleşen kültürlerini koruyarak yerli halkla bütünleşen ailelerdir. Bu ailelerden en önemlileri; Whittaller'lar, Lafonten'ler, Giraud'lar, Aliotti'ler, Micalfeff'ler, Dutih'ler, Pennetti'ler, Aliberti'ler, Arkas'lar, Mainetti'ler, Solari'ler, Korini'lerdir.

²⁰⁹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.44.

²¹⁰ Antrepo: Gümrüklere gelen ticari eşyanın konulduğu ve korunduğu yerdir.

²¹¹ Muslin: İnce ve sık dokunmuş pamuklu kumaştır. İpekten dokunmuş olanına şifon, kalın olanına ise ipek muslin, diğer adıyla mermerşahi denir. Genelde düz renktir.

²¹² Ümit Çiçek, "İzmir'in Tarihçesi", *İzmir Ticaret Odası Dergisi*, İzmir, Eylül 2006, s.3.

Bu aileler, İzmir'e ülkelerinde olan kültür, yaşam tarzı ve medeniyeti getirmişlerdir. Özellikle de mimari alanda okul, hastane, postane gibi hizmetlerin yapılaşmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca İzmir'de kültürün, sanatın ve edebiyatın gelişmesinin öncüleri konumundadırlar. Sosyal hayatlarında büyük ölçüde Avrupaî yaşantısını sürdüren Levantenler, Osmanlı cemiyeti içerisinde “*alafranga*” (Frenk Usulü) denilen bir hayat tarzı ve modanın ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Yerli gayrimüslimler, hatta bazı Müslümanlar da bu Avrupaî hayata ayak uydurdukları gözlemlenmiştir. Yerli Ermeni, Rum, hatta Yahudilerden, Levantenler gibi yaşayanlar; bunların imtiyazlı statüsüne kavuşmak için, ecnebi tabiiyetine girenler olmuştur. Müslümanlar tarafından, tatlı su balığı ile deniz balığı arasındaki farka atıf yaparak, biraz alaycı bir şekilde, onlara “*Tatlı Su Frengi*” denilmiştir. Frenk, Osmanlıların Batı Avrupalılara öteden beri vermiş olduğu isimdir. Levantenler, Garplılara göre Şarklı; Şarklılara göre Garplı olarak görülmüştür.

18. ve 19. yüzyılda başta İzmir olmak üzere belli başlı Osmanlı şehirlerinde yaşayan Levantenlerin sayısı daha da artmıştır. Yeni ticaret yollarının keşfi bile Levant ticaretinin ehemmiyetini azaltamamıştır. Çünkü Levantenler vasıtasıyla Avrupa'nın, Osmanlı topraklarında ticarî ve ekonomik hâkimiyet kurmasında önemli bir köprü görevini görmüştür. Bu nedenle Levantenler, Osmanlı diplomasisinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Yaşamlarında ve işlerinde kaliteyi her zaman ön planda tutan Levantenler Ege bölgesinin ürünlerinin dış pazarlara ulaşmasında katkıları göz ardı edilemez. Liman kenti olarak parlayan İzmir'de denizciliğin, bankacılığın, ticaretin gelişmesine ve günümüzdeki İzmir Ticaret orsası ve İzmir Ticaret Odası'nın kuruluşuna öncülük etmişlerdir.

2.1.2.1. Levant veya Levanten Kelimesi Üzerine Yapılan Tanımlamalar

Levanten kelimesi; Fransızca Güneş'in doğması anlamında da kullanılan “Lever” kelimesinden türemiştir. Kelime olarak ise, doğulu, doğuya ilişkin veya doğuda yaşayan manalarına gelmektedir. Günlük dilde bu adın yaygınlaşması, Venedikliler ve öteki Avrupalı tüccarlar aracılığıyla, Haçlı seferleri sonunda Sur ve Sayda gibi kentlerle ticaretin geliştiği döneme rastlar.²¹³ Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye kıyılarını kapsayan Levant, bazen Yunanistan ve Mısır'ı da içine alacak

²¹³ Bülent Şenocak, *Levant'ın Yıldızı İzmir*, Yakın Kitabevi, İzmir, 2008, s.12-13.

biçimde geniş tutulmuş, bazen de Anadolu anlamında ya da Orta Doğu ve Yakındoğu ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.²¹⁴ Coğrafi olarak Doğudan maksat, Orta Doğu veya Yakın Doğu tabirleriyle paralellik arz eden ve Akdeniz'in doğu kısmı olarak tanımlanabilen bir konumu ifade etmektedir. Bu anlamda, Fransızcada ki Levant kelimesi çoğu zaman Osmanlı topraklarını kapsayan bir bölgeyi nitelemektedir.

Levanten sözcüğünün birçok kaynaktan tanımı mevcuttur. Bunlardan bazıları, Memalik-i Osmaniye'de doğmuş Frenklilerdir. Diğer bir deyişle, herhangi bir Avrupa milletine mensup insan, tatlı su Frenki demektir. Yani; Frenklik taslayan ve Garp adetlerini taklit eden Şarklı Hıristiyanlar hakkında kullanılan tabirdir.²¹⁵ Levanten; Avrupa asıllı olup Yakın Doğu ülkelerinde yerleşmiş kimselerdir diyebiliriz. Uzun yıllar Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Yakın Doğu Ülkelerine, özellikle kapitülasyonların kabulünden sonra çeşitli sebeplerle gelip yerleşmiş olan Avrupalılar, zamanla kendi aralarında başka ırktan olanlarla evlenerek hayli çoğalmışlardır. İçinde buldukları şartların neticesi olarak, şive vb. yönlerden değişik bir biçim almışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında daha ziyade deniz ticaretinin yoğun olduğu İstanbul, İzmir, Antalya, Beyrut, İskenderiye gibi merkezlerde toplanmışlardır. Halen de buralarda Levantenler varlığı bilinmektedir. İlber Ortaylı bir makalesinde, Levantenleri esasen Katolik ve Batı Avrupa ile Akdeniz kökenli olup Osmanlı topraklarında yerleşen topluluklara verilen bir tanımlama olarak belirtmektedir. Bir başka tanımda ise; Levantenler Yakın Doğu ülkelerinde yerleşmiş Avrupalı ailelerin soyundan olup, bu ülkelerde doğup büyümüş, bu yüzden buldukları yerin kültürünün az çok tesirinde kalmış, bununla birlikte Avrupalılık iddiasında olan kimse, Doğu ülkelerinde doğmuş Latin, Tatlı su frengi, Levantenlik ise Levanten olma hâli, Levanten'e uygun davranış, olarak tanımlanmıştır.²¹⁶

2.1.2.2. Levantenlerin Ait Oldukları Kimlik Yapısı

Levanten kavramı üzerine tam bir net tanım yapılamaması, Levantenlerin kimlikleri konusunda da net bir bilgiye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Yine de bilinen bir gerçek vardır ki, o da Levantenlerin yabancı olduklarıdır. Zira Levantenlerin

²¹⁴ Ana Britannica, C.,XIV, s.427.

²¹⁵ Mehmet Ziya Pakalın, *Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.,III, İstanbul, 1946, s.422.

²¹⁶ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 2005, s.83.

neredeyse tamamı İtalya, Fransa, İngiltere, Hollanda, Avusturya, Avusturya-Macaristan vb. devletlerin tebaasındaydılar. Bu devletlere Venediklileri, Cenevizlileri ve Ermenileri de eklemek daha doğru bir sonuç ortaya koyacaktır.

Norveç kökenli İzmirli Bonaventure Slaas'ın 1893 yılında Levantenlerin kökenleri hakkında şu bilgileri vermiştir: Levantenler, İzmir'de tek bir ırk değillerdir. Onlar birçok ırkın karışımı sonucu oluşmuşlardır. Fransız, Hollandalı, İngiliz, İtalyan, Alman, Yunan, İsveçli vb. ırka mensup bekârlar ülkelerin çeşitli bölgelerinden İzmir'e gelmiş ve bir kısmı buradaki yerli kızlarla, bir kısmı ise Avrupalıların, yerli kızlarla evlenmesi sonucu doğan çocuklarıyla (kızlarıyla) evlenmişlerdir. Yaşanan bu evlilikler bu çeşitlilikle devam etmiştir. Bu durum çok sayıda ülkeyi barındıran Levantenlerin tanımlanmasını zorlaştırmıştır²¹⁷.

Levantenler için Muharrem Yıldız, yaşadıkları coğrafya içerisinde birçok kültürü bir arada yaşattıklarını ve bu durumun kültürlerarası bir uzlaşma ile sağlandığını belirtmiştir. Ayrıca sosyo-ekonomik, kültürel, siyasal vb. alanda birçok kimlik tehdidi ile yüzleşmelerine rağmen yok olmamışlar, bu duruma uzlaşma yoluyla cevap vererek biryandan kültürlerine sahip çıkmışlar diğer yandan hayat pratiklerine yeni öğeleri de eklemeyi başarmışlardır. Bu sayede Levantenlerin tam manasıyla asimile olmaları önlemiştir. Buldukları bölge de farklı kültürden insanlarla her türlü iletişimi kuran Levantenler, kültürel faaliyetlere de katılmışlar ve kız alıp vermişlerdir. Böylece kimliklerine sahip çıkan melez bir yapının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.²¹⁸

Tarihin belirli dönemlerinde bu kimlik onlara ayrıcalık kazandırmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan sonra Batılılara karşı takınmak zorunda olduğu avantajlı durum, Levantenleri daha açık kimlikli hale getirmiştir. Levantenler, Osmanlı döneminde özellikle Tanzimat sonrasında İzmir, İstanbul gibi büyük liman kentlerinde yoğunlaşan ve ticaretle uğraşan, Müslüman olmayan azınlıklardır. Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli uyruklara mensup yabancılar, devletin sağladığı özel koruma sayesinde önemli bir ekonomik gücü ellerine geçirmişlerdir. Bu yabancılar, farklı uyrukları ve ayrı kiliselerine rağmen çıkar

²¹⁷ Oliver Jens Scmitt, "Levantenler, Avrupalılar ve Kimlik Oyunları", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Çev., Işık Erdügen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.123.

²¹⁸ Muharrem Yıldız, "İzmir Levantenleri Üzerine Bir İnceleme", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.,IV, S.13, İzmir, 2012, s.39.

ortaklığına, azınlık psikolojisine ve akrabalık ilişkilerine dayanan ortak bir yaşama düzeni oluşturmuşlardır. Bu şekilde, İstanbul, İzmir, İskenderun gibi önemli liman kentlerinde ve ticaret merkezlerinde özgün bir topluluk ortaya çıkmıştır. Popüler oldukları dönemlerde iki farklı Levanten kesim bulunmaktaydı. Birincisi Levant'a gelip, iş tutan ve yerleşen İngiliz, Fransız, Hollandalı, İtalyanlardır. İkincisi ise diğer Batı milletlerine mensup ailelerden meydana gelen topluluktur.

Levantenlerin kimlik oluşumları üzerine yapılan diğer tanımlamalar da öncekilerini neredeyse destekler niteliktedir. Süreç içerisinde kökenleri batıda olan ancak hayatlarını doğuda devam ettiren bu melez toplumu, batıda tekrar şekil değiştirmiştir. Doğuda olanlar kökenlerinin batıda olduğunu hissettirirken, batıya göç edenler buradaki kültürü yabancılayarak kendilerini doğu kökenli olarak hissettiren tam tersi bir duygu yaşamışlardır. Levantenlerin özellikle İstanbul, İzmir gibi büyük liman şehirlerinde yaşayan ve bir zamanlar bu topraklara yerleşen Venedikli ve Cenevizlilerin soyuna mensup olduğu sanılmaktadır. En temel özellikleri ise akıllı ve yetenekli olmalarının dışında geneli birden fazla dil konuşmalarıdır. Bununla beraber dünyayı bir doğulu olarak algılasalar da kendilerini Avrupalı olarak tanıtmışlardır.²¹⁹ Başka bir kaynağa göre Levantenler yine aynı kökenlere bağlanarak açıklanmıştır. Levantenler, kökeni Ortaçağ kadar gerilere gidildiğinde Haçlı, Cenevizli, Venedikli, Katalan vb. Latin ırka mensup olan ya da Yakınçağlara gelindiğinde Batı Avrupa, Katolik veya Akdeniz kökenli olup Osmanlı topraklarına yerleşen topluluklardır²²⁰.

Bu özgün topluluğun Osmanlı topraklarında özellikle de İzmir'de bu kadar hâkim bir yapıda olmalarının en önemli nedeni onlara verilen kapitülasyonlardır. Ancak bu sayede Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerini kolaylıkla genişletebilmişlerdir. Çünkü Levantenler İzmir'e 200 yıl önce gelmeye başlamışlardır. Gelen ailelerin çoğunu da İngiliz, Fransız ve Hollandalı, İtalyan vb. oluşturmaktadır. Bunlar halı, incir, üzüm ve pamuk ticareti için gelmişlerdir. Sonradan sanayiye geliştirdiler. Levantenlerin mensup oldukları ülkeler onlara her zaman özellikle Türklere karşı bir üstünlük anlayışı oluşturmuştur. Levantenler tabiiyetinde buldukları bu ülkelerin dünya üzerindeki (söz sahibi olma) konumları nedeniyle üstün oldukları duygusunu hissettirmekten geri durmamışlardır.

²¹⁹ İlhan Pınar, "Levant, Levanten, Levantenlik", *İzmir Kent Kültür Dergisi*, İzmir, S.3, Mart 2001, s.125.

²²⁰ Yıldız, a.g.m., s.40.

Muharrem Yıldız makalesinde, İzmir birçok medeniyete kucak açmasının yanında Levantenlere özellikle 17. ve 19. yüzyıllarda aktif olarak ev sahipliği yaptığını belirtmiştir. Bu sayede Levantenler 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İzmir'in önemli bir ticaret merkezi olmasında ve ticaret hayatının gelişmesindeki rollerini gerçekleştirme imkânı bulmuşlardır. Levanten etkisi bahsedilen yıllar arasında yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Buna örnek olarak İlhan Pınar, 18. yüzyılda İzmir'i anlatan eserinde ünlü bir gezgin olan Tournefort İzmir ve İzmir Limanını, dünyanın en büyük donanmasını içine alabilecek büyüklükte körfezi olan en güzel liman olarak tanımlamıştır. Ayrıca İzmir, Asya kıtasında bulunan yedi kiliseye sahip en ünlü, Levant'ın en büyük ve en zengin şehirlerinden birisi olduğunu belirtmiştir²²¹. Diğer bir deyişle, bu büyük ve zengin şehir, açık denizin etkilerine karşı uzak olması ve deniz derinliğinin kıyıya yakın yerden başlaması nedeniyle gemilerin giriş çıkışları için elverişli bir ortam sağlamıştır. Bu özellik İzmir'in Anadolu'nun batıya açılan rakipsiz kapısı olmasına olanak vermiştir.²²² Yukarıdaki bilgi destekleyen bir çok çalışma İzmir'in, 17. yüzyıldan sonra öteki Levant şehirlerinden çok daha hızla gelişmiş olduğunu ve özellikle 17-19. yüzyıllar arasında en parlak dönemini yaşadığını öne sürmektedir. Bu nedenle de İzmir'e gelen birçok gezgin, gezi notlarında İzmir'den; "Levant'ın başşehri", "Levant'ın en parlak ticaret şehri", "Levant'ın en önemli ticaret merkezi", "Levant'ın incisi", Anadolu kıyılarının Marsilya'sı", "Küçük Asya'nın kıyısında bir Marsilya" diye bahsetmişlerdir.²²³

Sonuç olarak, Levantenler için Osmanlı devleti toprakları üzerinde yaşayan batılılar diyebiliriz. Levantenler, İzmir'de ikamet ettikleri süre boyunca her türlü kültürel etkileşimde bulunmuşlar ve uyum sürecini başarıyla sürdürmüşlerdir. Bu nedenle ekonomi, eğitim, sağlık, spor gibi birçok alanda İzmir'in gelişimine katkıda bulunmuşlardır. İzmir'i kısa zamanda bir Levanten şehri yapan önemli unsurlardan birisi de farklı dil, din ve millete sahip olan Rum, Ermeni, Yahudi ve Levantenlerin Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü anlayışının kendi kültürlerini ve inançlarını özgürce yaşayabilmelerini sağlamasından kaynaklanmaktadır. Muhtelif yerlerde açılmış olan ve adeta iç içe geçmiş olan ibadethane, hastane, tiyatro vb. kurumların varlığı bu durumu kanıtlar niteliktedir. Günümüzde Levanten kesimin sayıları oldukça azalmıştır. Levanten araştırmacıları Giraud, Micaleff, Arkas, Dutilh, Baltazzi,

²²¹ İlhan Pınar, *Gezgincilerin Gözüyle İzmir, 18. Yüzyıl*, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 1998, s.9-10.

²²² Mübahat Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 2000, s.285

²²³ Yıldız, a.g.m., s.41.

Buttigieg ailelerinin İzmir’de bulunan Levantenlerin son temsilcileri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Forbes, Aliberti, Arkas, Battalgazi ailelerinin İzmir’de hala büyük ekonomik etkinliğe sahip olduğu da bilinmektedir. Sadece sosyo-kültürel yapıda etkinliği olmayan Levantenlerin İzmir ekonomisine katkılarını genelleyecek olursak; bankacılığı, sigortacılığı, gemiciliği geliştirmelerinin yanında pamuk, zeytinyağı, tütün, kuru incir ve kuru üzüm gibi ürünlerin işlenmesi ve ihracatına öncülük etmişlerdir. Kısaca İzmir ürünlerini “İzmir” markası ile beraber Avrupa pazarlarına taşımışlardır.

2.2. İZMİR’DE VEBA SALGINLARI

Ege Bölgesi coğrafyası, dağların denize dik uzanmasından dolayı, Anadolu’nun içlerinden develerle gelen İzmirli, Avrupalı ve Doğulu tüccarların buluşma noktası ve dünya ticaretinin bir kavşak noktası haline gelmiştir. Bu bölgenin ön plana çıkan şehri ise İzmir’dir. Çünkü İzmir, kervanların kıyıya ulaşması açısından uygun geçitlere sahiptir. En uygun geçitlerden biri, halen günümüzde de kullanılan, Kemalpaşa’daki Belkahve Geçididir. Bu geçitler sayesinde özellikle 17. yüzyılda şehrin ticareti oldukça ileri seviyededir. Ancak ticari anlamdaki bu ilerleme aynı zamanda hastalıkların yayılmasını sağlamıştır. Bu nedenle İzmir dönemin öldürücü hastalığı veba için köprü görevi görmüştür. Yukarıda da bahsedilen kentin ana aksını oluşturan güzergâh ise vebanın hızla ilerleyip başka bölgelere yayılmasında önemli bir görev de üstlenmiştir. Anlaşılan o ki İzmir’in 17. yüzyılda başlayan durdurulamaz yükselişi onu Ege’nin incisi konumuna yükseltirken aynı zamanda Ege bölgesinin geçici veba odağı olmasına engel olamamıştır.

2.2.1. Salgının Gelişimi

Ege bölgesi vebanın sık görüldüğü bir bölgedir. Kronolojik olarak hemen hemen hiçbir eksiği olmayan zengin bir belge birikimine sahip olan İzmir şehrinde bir buçuk yüzyılın 80 yılında veba görülmüştür. 1340’larda, Akdeniz dünyasında farelerdeki pireler veba salgınını taşımışlar ve sonraki beş yüzyıl boyunca veba, örnek olarak öteki Akdeniz şehirlerini olduğu gibi Ege bölgesine de sıçrayarak İzmir’i de o tarihten sonra belirli aralıklarla ziyaret etmiştir. Böylece İzmir’de vebayla tanışması artık onun sıkça salgınlarla karşı karşıya kalacağının göstergesi

olmuştur. 1688 depremini izleyen yıllarda, İzmir’de bir salgın hastalığın ortaya çıktığı bilinmektedir. Kirli su birikintilerinin bulunduğu alçak bir düzlüğe kadar uzanan İzmir şehri, yaz aylarında salgın hastalıklar için uygun bir ortam yaratmıştır. Bir Fransız gezgini olan Tavernier bu durumu şu şekilde açıklamıştır: Veba, Hıristiyan dünyasında olduğu gibi İzmir’de de çok şiddetli derecede olmakla birlikte salgının yaşanmadığı bir yıl hemen hemen olmadığını belirtti ve ekler Türk nüfusunun kaderci yaklaşımları sayesinde vebadan korkmamış ve kaçmamışlardır. Ancak kış mevsiminde oluşan kirli su gölcüklerinin kurutulması için uğraşılsa salgının bu kadar şiddetli etkisinin olmayacaktır. Buna ek olarak veba İzmir’de en çok Mayıs, Haziran ve Temmuz ayında görülmüştür. Özellikle Eylül ve Ekim ayında vebaya eşlik eden humma (yüksek ateş) öldürücü gücünü daha da arttırmıştır²²⁴.

Veba hastalığı uzak mesafelerden ya gemi, ya da kervanlar ile İzmir’e taşınmıştır. Ne yazık ki şehirdeki yöneticiler, devlet otoriteleri veya halkın kendisi bu öldürücü hastalığa karşı önlemler almayı bilmedikleri gibi, salgın hastalığın hangi yolla ve nasıl durdurulabileceği konusunda yeterli bir bilgiye sahip görünmüyorlardır. İzmir’in Frenk sakinleri, salgın hastalıklardan kaçmak için dağlara ve şehir dışındaki köylere çıkıyor ve bir eve kapanarak dört ay kadar kendilerini dış dünya’dan sıkıca soyutluyorlardı. Limandaki gemiler şehirden güvence içinde olabileceği bir uzaklıkta demir atıyor, tayfalar ve gemideki ticari mallar salgın hastalık etkisi geçinceye kadar bekledikten sonra şehre girebiliyorlardı.²²⁵

Vebalı yılların çok oluşu göz önünde bulundurulduğunda İstanbul gibi İzmir’in de vebanın kentsel odağı olduğu düşüncesi oluşmaktadır. Uzun bir dönem boyunca peş peşe her yıl vebanın ortaya çıkması da İzmir hakkında bu düşüncüyü kanıtlar niteliktedir. Bu yıllar; 1716’dan 1720’ye, 1734’ten 1743’e, 1757’den 1763’e, 1765’ten 1772’ye, 1783’ten 1795’e ve 1812’den 1817’ye, 1804’ten 1831’e kadarki dönemler veba salgınlarıyla geçmiştir. Anadolu’nun bu büyük liman şehrinde çoğunlukla sınırlı, ama bazen çok ciddi boyutlarda, art arda, altı, yedi, hatta on, on iki yıl boyunca veba salgınları görülmüştür.²²⁶ Bu bağlamda 18. yüzyılda (özellikle 1707-1800 yılları arasında) İzmir’de sekizi çok şiddetli olmak üzere; 1709, 1728, 1735, 1741, 1759, 1762 ve 1788 yıllarında ve beşi çok şiddetli; 1740, 1758, 1760,

²²⁴Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi: I Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akdeniz Kitabevi, İzmir, 1994, s.30-31.

²²⁵ Ülker, a.g.e., s.31-32.

²²⁶ Panzac, a.g.e., s.58-59.

1765 ve 1784 yıllarında olmak üzere farklı boyutlarda elli dört veba salgını yaşanmıştır. Aynı dönem içerisinde yaşanan veba salgınlarının sebepleri arasında açlık ve veba ilişkisi değerlendirildiğinde; 6 önemli yıl göze çarpmaktadır. Bu yıllarda yaşanan gıda eksikliği sebebiyle vebanın görüldüğü belirtilmiştir. Bölgede hasadın kötü olması sebebiyle 1713, 1729, 1763 ve 1771’de ve Sarıbeyoğlu²²⁷ isyanının sonucu olarak 1738’de geçici bir süre kıtlık yaşanmıştır. 1763’teki gıda eksikliğine gelince, bu sorun Ağustos başında hasattan sonra ürünü mahveden çok büyük bir yangından kaynaklanmıştır. Bu altı yılın dördü; 1713, 1729, 1763 ve 1771 veba salgınına denk gelmiştir. Fakat salgınlardan üçü hafif geçmiştir ve 1763’teki kıtlıktan önce yaşanmıştır. Buradan çıkacak sonuçta vebanın yaşanan açlıklardan daha etkili olduğu ve yaşanan açlıkların, bütün veba salgınlarından daha az rastlanıldığıdır. Bu sebeple vebanın açlık ile bağlantısı, yeterli beslenen bölge halkının *yersinia pestis*’e karşı daha dirençli olduğudur.²²⁸

Genel olarak 18. yüzyılı değerlendirdiğimizde vebanın İzmir şehrini en feci ziyareti 1757 ile 1772 yılları arasında yaşanmıştır. “Veba, şehri bir kefen gibi sarmıştır” ifadesi de yaşananları açıklar niteliktedir. Neticede veba çok değişik şekillerde kendini göstermiştir: 1780 ve 1781’de İzmir’de kimi zaman sonuçları çok önemli olmayan birkaç veba vakası şeklinde belirmiştir. Ancak 1784 Nisan’ında bir Fransız gemisi İskenderiye’den kalkıp Tunus’a gelmiştir. Taşdığı 150 Müslüman hacıdan bazıları bu yolculuk sırasında vebadan ölmüştür. Sağ kalıp inenler ise şiddetle seyreden hastalığı bütün ülkede yaymıştır. Vebanın bu yayılımı 1785’te hızlanmıştır. İlkbaharda ve yazın Selanik ve İstanbul’da birkaç veba vakası bildirilmiştir. Aynı olaylar İzmir’de de görülür; ama önceki yılın aksine, birkaç

²²⁷ Sarıbeyoğlu İsyanı: 16. ve 19. yüzyıllarda Anadolu’nun diğer yerlerinde olduğu gibi İzmir çevresinde de sosyal huzursuzluktan doğan levent ve suhte olaylarına (medrese öğrencilerinin isyanları) rastlandıysa da bunlar daha ziyade Urla ve Buca taraflarında görüldüğünden şehri fazla etkilememiştir. 1735-1739 arasında Denizli civarında başlayıp Balıkesir’e kadar uzanan sahaya dehşet saçan Sarıbeyoğlu Mustafa, İzmir kapılarına kadar dayanmıştır. Sarıbeyoğlu İzmir’e altı saat mesafeye kadar ulaşmıştır. Bu nedenle şehri korumak için Karakapı’daki surlar inşa edilmiştir. 1738’de Sarıbeyoğlu İzmir kapılarında görüldüğünde Avrupalılar şehri terk etmiş ve gemilere sığınmak zorunda kalmışlar. Bu duruma son vermek adına İzmir’deki idarecilerin Sarıbeyoğlu’nun adamlarıyla yaptıkları görüşmeler sonunda 30.000 kese karşılığında asinin şehirden uzaklaştırılması sağlanmıştır. Ancak Sarıbeyoğlu ve adamları şehre girmemekle beraber civar köylerdeki Avrupalıların evlerini yağmalamaktan geri kalmamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İslam Ansiklopedisi, *İzmir Maddesi*, s. 517, Necmi Ülker, “Sarıbeyoğlu’nun İzmir’e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, 1989, S.4, s.43-51.

²²⁸ Panzac, a.g.e., s.14-15.

hastanın hepsi kent sakinidir ve hastalık kent çevresine bulaşmadığı bildirilmiştir. Bununla birlikte 1784 sonrası İskenderiye’de bu hastalık bir daha görünmemek üzere kaybolurken 1780’den sonra İstanbul’da olduğu gibi, 1786 ve 1787’de İzmir’de bir yıllık aradan sonra yeniden ortaya çıkmıştır. Öldürücü salgınların çehresi her yerde aynıdır: Önceleri az görülen veba vakaları hızla çoğalarak üç ile altı hafta sürecekten yüksek yoğunluk noktasına ulaşır; sonra değişken bir hızla azalır. Ancak İzmir’de en şiddetli olduğu dönem Haziran ayındadır.²²⁹

Veba, 1791, 1792 ve 1793 yıllarında da gelişimini gözler önüne sermiştir. Bu yıllarda İzmir’de çok büyük veba salgınlarının yaşandığını, bu yüzden hastanelerin dolduğu belirtilir ve limandaki hastalık taşıyan gemilerin boşaltılarak hastaların hastanelere yatırılmasının büyük bir sorun yaşandığını aktarmaktadır.²³⁰

2.2.2. Salgının Yayılımı

Hastalığın çıkış yerleri 18. yüzyılda özellikle Avrupalılar tarafından araştırılmıştır. Onlara göre veba deniz yoluyla sekiz kez gelmiştir. Bir geminin mürettebatı ve yolcuları arasında bulunan veba büyük bir olasılıkla mahzende fareler arasında da bulunmaktadır. Geminin boşaltılmasından sonra, insanlar arasında yaşanan salgının yanında, gemideki hastalıklı türdeşlerinden bulaşıcıyı alan şehir fareleri arasında da salgın çıkma ihtimalini bir kat daha arttırmıştır. Buna ek olarak veba karadan kervan ve demir yollarını kullanarak da yayılımını arttırmıştır. Kentsel odağın yeniden canlanması bu şekilde meydana gelmiştir. Kökeni karadan olan bazı salgınlar şunlardır: 1783’teki veba Anadolu’dan gelmiş olduğu düşünülmektedir. 27 Mayıs 1831’e Fransız konsolosunun, vebanın karayolu ile Karaman’dan geldiği düşünüldüğünü belirtmesi daha önce geçici veba odağı olduğu saptanan eyalet hakkında konuya kesinlik getirmiştir. Başka örnekler verilecek olursa; 1767’de İzmir’in 130 km kuzeybatısında Kırkağaç, 1834’te ise İzmir’e 70 km uzaklıktaki Bergama’da yaşanan veba salgınlarıdır. Bu örnekler, haber kaynakları vebanın önce bu yerlerde, sonra İzmir’de görüldüğünü belirtmiştir. Çoğu zaman kaynaklarda hastalığın izlediği güzergâh belirtilmemektedir. Ancak vebanın önce iç bölgelerdeki yerleşim yerlerinde, sonra İzmir’in içinde bildirildiği saptanmıştır. Böylece vebanın izlemiş olduğu muhtemel yol gözlemlenmiş olur. Bu duruma İzmir’in

²²⁹ Panzac, a.g.e., s.30-36.

²³⁰ Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, 1978, s.65.

kuzeydoğusundaki Manisa karakteristik bir örnektir.²³¹ 18. ve 19. yüzyıllarda İzmir ve Manisa’da bulunan veba örnekleri;

1709: İzmir ve Manisa’da veba olduğu aynı anda bildirilmiştir.

1729: Veba, Mayıs’ta Manisa’da Haziranda İzmir’dedir.

1745 (26 Mayıs): İzmir hariç Manisa, Kırkağaç ve diğer köylerde veba vardır.

1754 (11 Haziran): Veba İzmir’de görülmüştür.

1765: Manisa’da ortaya çıkan veba üç ay sonra İzmir’de görülmüştür.

1812: Veba Nisan’da İzmir civarında (Manisa, aydın, vb.) görülmüştür. 21 Mayıs’tan itibaren İzmir’in içlerinde görülmeye başlanmıştır.

1835: Veba Mayıs ayından beri Manisa’dadır. Ancak veba İzmir’de 1 Haziran’dan sonra görülmüştür. Hastalığın iç kısımlardan geldiği hemen hemen kesindir. Ancak veba bir süredir Balıkesir, Bergama, Menemen, Ovacık vb. bölgelerde hüküm sürmekteydi. Hastalığın şüpheli gemilerin gözetimi ve karantina nedeniyle denizden çok uzak, bu yerlerin birinden taşınmış olması olasıdır.

1836: Veba İzmir’e Manisa’dan gelmiştir.²³²

İngiliz gezgin Chandler’ın veba konusundaki gözlemleri çerçevesinde; hastalık diğer şehirlere ulaşmadan önce vebanın üç ay boyunca İzmir’de hüküm sürdüğünü kesin olarak belirttiği 1765 dışında diğer vakaların hepsi vebanın iç kısımdan İzmir’e geldiğini göstermektedir. Hastalığın bu şekilde kapanın yalnız İzmir olmadığını da belirtmek gerekmektedir. İzmir’e komşu olan limanlar; Edremit, Çeşme, Kuşadası da hastalığı iç kesimlerden kapmıştır.²³³

İzmir ve kıyılardan önce Manisa’dan dışında veba olduğu bildirilen diğer bazı iç kısım şehir ve kasabaları arasında Balıkesir, Alaşehir, Kırkağaç, Kasaba, Ödemiş, Bergama, Aydın en sık rastlanılan isimlerdir. Zira hastalığın iç kesimden kıyıya yayılması düzenli değildir. 1773’te, veba “*pamuğun geldiği Kasaba’dadır.*” Buna rağmen İzmir’de sağlık durumu iyidir ve öylede kalmıştır. Bütün bu adı geçen yerler İzmir’e 200 km’den yakın bir alan içindedir. Bu yüzden bu şehirler, kökeni daha uzakta olan hastalığın ilerleyişinde önemli bir etap görevi görmüşlerdir. Hastalığın

²³¹ Panzac, a.g.e.,s.59.

²³² Panzac, a.g.e.,s.59.

²³³ Panzac, a.g.e.,s.60.

istasyon görevini yapmasını sağlayan nedenlerden en göze çarpanı ise; bazı şehirlerin önemli kervan yolları üzerinde olmasıdır. Örneğin, Doğu Anadolu'da Ankara üzerinden gelen yol ile İstanbul'dan gelen yolun buluştuğu Bursa yolu üzerindeki Balıkesir ve Manisa; Afyon'dan geçen bir diğer Ankara yolu üzerindeki Kasaba; kuzeyde Bergama ve güneyde Aydın ise, kervan ve yolcu sayısının çok az olduğu ikinci derece yollar üzerindedir. Dolayısıyla hastalığın uzakta gelme riski epeyce azdır. Alaşehir, Ödemiş ve Kırkağaç ise diğer vilayetlerle çok az ilişkisi olan, izole kasaba ve yerel pazarlardır.²³⁴

İzmir'deki Fransız konsolosunun 15 Mayıs 1778 tarihli mektubunda; İzmir'de halk, Nisan başlarından itibaren görülen ve 20 binden fazla Rum, Yahudi ve Ermeni'nin adalara ve diğer yakın yerlere kaçmasına rağmen ortalığı kırıp geçiren veba yüzünden acı çekmiştir. Salgın genel olarak bu şehrin (İzmir) tüm mahallelerine yayılmıştır. Bu durum Frenkleri bu hastalıktan korumak için güçlü önlemler almaya zorlamıştır. İnançları gereği vebayı bir kader olarak kabul eden ve etkilerinden kaçamayan Türkler ise günde 150 kurban verdiklerini belirtmiştir.²³⁵

19. yüzyılda İzmir'i de kötü etkileyen veba, 1812'de Aydın vilayetinde şehir ve kasaba halkını zor durumda bırakmıştır. Mesela, Güzelhisar naibi Hafız Osman'ın imzalamış olduğu belgede, Aydın sancağının kazalarında kuraklık ve vebadan dolayı halkın perişan olduğu, Piyade ve Süvari olarak vermeleri gereken yüz nefer askeri de şimdilik veremeyeceklerini, ancak aynı hizmetleri veba uzaklaştırıldıktan sonra verebileceklerini bildirmişlerdir.²³⁶ 1831'de Bergama'da ortaya çıkan veba sonrasında Manisa, Edremit, Balıkesir'e, yani İzmir'in kuzeyine yayılarak 1837'ye kadar devam etmiştir. 1833'ten itibaren İzmir'e ulaşmış ve burada yıllarca kalmıştır. Özellikle 1837 yılındaki salgın çok şiddetli geçmiştir.²³⁷

Çoğunlukla İskenderiye'den gelen gemilerle iletilen ve İzmir'de, yayılmak için elverişli bir zemin bulan vebaya karşı korunaklı olmayan yerlerden birisi de Frenk mahalleleridir. Gezginlerin yorumları doğrultusunda diğer mahalleler kadar kirli olan Frenk mahalleleri de vebayı yoğun yaşayan yerlerdir. Çünkü veba yaşama olanağı bulunduğu her yerde ayırım yapmaksızın öldürmektedir. Kuşkusuz Türk mahalleleri daha fazla etkilenmektedir. Bunun sebebi kirli çevre değil, inançları çok

²³⁴ Panzac, a.g.e.,s.60.

²³⁵ Panzac, a.g.e.,s.147.

²³⁶ BOA, C. AS, 512/21354, H. 22/Ca/1227.

²³⁷ Panzac, a.g.e.,s.61.

güçlü olan halkın göstermiş olduğu kadercilik anlayışıdır. 1837’de, Türk mahallesinde, 5000 veba olayı görülmüştür. Fransızlar ise kendilerini tehdit eden tehlikenin bilincinde olduklarından korunmaya çalışmışlardır. Gezginlerin bu konudaki gözlemleri; veba (İskenderiye’den gelen), İzmir’de varlığı resmi olarak ilan edildiğinde, Türkler işlerini bırakmadan normal hayatlarına devam etmişlerdir. Nitekim Frenkler Mahallesi’nde, herkes kendini en iyi biçimde korumuşlardır. Bunun için kalabalıktan ayrılmışlar, evlerine kapanmış ve kimse dışarı çıkmamıştır.²³⁸

2.3. İZMİR’DE VEBANIN ETKİLERİ

Veba, etkili çözüm yolları bulunana kadar İzmir’i her açıdan yüksek oranlarda zarara uğratmıştır. Bunlardan en önemlisi demografik yapıdaki değişimlerdir. Yüksek ölüm oranına ek olarak hastalıktan kaçmak için yapılan hızlı göçler de İzmir’de nüfus açısında dalgalanmalara neden olmuştur. Bu dalgalanmalar halkın psikolojisini derinden etkilemiştir. Özellikle hastalığın yarattığı korku, toplumu sürekli tedirgin hale getirmiştir. Böylece sosyal etkileşimin azalmasına sebep olan veba, etkilerini diğer bir seçeneği olan ticarete bulaştırmaktan kaçınmamıştır. İzmir’in ticari faaliyetlerinin en iyi seviyeye ulaştığı dönemler vebanın bu yükselişi sekteye uğratmasıyla ekonomik açıdan bir sarsıntıyı da beraberinde getirmiştir. Hükümetin, vebanın yayılmasını önlemek için hastalık olan bölgelerdeki ticarete sınırlama getirmesi bu durum için önemli bir örnektir. Çünkü bu sınırlama tüccarların mali açıdan sıkıntıya girmelerine sebep olmakla birlikte gerekli ürünlerin halka ulaşımını da zorlaştırmıştır.

Vebanın ekonomik açıdan yaratmış olduğu sıkıntı devlet işlerinin de sekteye uğramasıyla devam eden bir süreci meydana getirmiştir. Çünkü hastalığın yayılma eğilimi gösterdiği Frenk mahallelerinin yanında devlet daireleri ve belediyelerde izdiham yaşanmasına neden olmuştur. İzdiham nedeniyle buralarda hastalığın oluşmasını engellemek için ise çok acil işler dışında halkın buralara giriş çıkışlarına yasaklama getirilmiştir. Buda birçok resmi işlerin aksamasına neden olmuştur.

²³⁸ Yaranga, a.g.e., s.78-79.

2.3.1. Demografik Etki ve Sonuçları

İzmir'in demografik önemi ve liman faaliyetleri, enfeksiyonun varlığını bölgede devam ettirebilen fare nüfusunun bulunmasına elverişlidir. Farelerin enfekte olmuş parazitleri bu iklimde bir yıldan fazla yaşayamaz. Nitekim hastalığın bu kemirgenler arasında sık sık ortadan kalktığı da bilinmektedir. Bu nedenle hastalığın insanlar arasında, bazen uzun süreler boyunca rastlanmadığı dönemlerde olmuştur. Bu yıllar; Ağustos 1713'ten Ekim 1716'ya üç yıldan fazla; 1744'ten 1748'e dört yıl, Temmuz 1772'den Nisan 1780'e sekiz yıla yakın, 1804'ten 1809'a beş yıl, nihayet Ekim 1821'den Mayıs 1831'e on yıldan fazladır.²³⁹ Bu duruma rağmen hassas ve istikrarsız fare odağı sıkça yeniden enfekte olmaktadır. Enfekte olduğu dönemler de yüksek ölüm oranlarıyla nüfusu derinden etkilemiştir. Nüfusta meydana gelen bu şiddetli düşüş sadece ölümlerden kaynaklanmamaktadır. Hastalığın yarattığı korku ortamı kimi zaman küçük kimi zamanda büyük çapta göçlere neden olmuştur. Bu da İzmir'de bölgeler arası dengesiz bir nüfus dağılımı meydana getirmiştir. Vebanın Demografik yapıda meydana getirdiği değişimlerin sonuçlarını daha iyi anlayabilmek için bu konu aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2.3.1.1. İzmir'de Nüfus ve Veba

İzmir 1528 yılında, 175 hanede yaşayan yaklaşık 940 kişilik nüfusuyla küçük bir kasaba görünümündeydi. Nüfusun yüzde 18'lik kısmının oturduğu, Basmane ile Alsancak arasındaki Rum mahallesi dışında, Kadifekale ile Liman arasında yer alan Selahattinzade, Han Bey ve Liman mahalleleri Müslüman nüfusundan oluşmaktaydı. Bu dönemden itibaren kent, morfolojik bütünleşme eğilimine karşıt olarak, etnik ve dini cemaatler bazında mahallelere bölünmeye başlamıştır. Bu bölünmelere ek olarak ele geçirilen yeni topraklar da ticari birleşmenin kapısını aralamıştır.

Sakız Adası'nın 1566'da ve Kıbrıs Adası'nın 1571'de Osmanlıların eline geçmesi, İzmir'in dış ticaret limanına dönüşerek, dünya ekonomisine eklemlenmesinde ve nüfusunun artmasında doğrudan etkili olur. Bunun sonucu olarak kentte Ali Çavuş, Yazıcı ve Şeyhler adında üç yeni mahalle kurulmuştur. 16.yy sonlarından günümüze ulaşan, Kemeraltı'nın en eski camisi Hisar Camii,

²³⁹ Panzac, a.g.e., s.58.

günümüzde Kemeraltı Caddesinin izini taşıdığı İç Liman kıyısında, 1597-1598 yıllarında inşa edilmiştir. Bu ilerleyiş aynı zamanda hastalıklarında İzmir'e akın etmesinde önemli bir yeri vardır.

İzmir'deki nüfus hakkında Fikret Yılmaz; İzmir'in 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl sonu arasında çok güçlü bir nüfus artışı yaşadığını belirtmiştir. Ancak bu artış özellikle Ege takımadalarından, Peloponez'den, İç Anadolu'dan, İmparatorluğun geri kalanından ve İmparatorluk dışından gelenlerden kaynaklanmaktadır. Bu olgu şehirdeki tüm cemaatleri ilgilendirmiştir. Çünkü diğer bir deyişle İzmir, orada yaşayanlar ve daha uzak bölgeler için bir çekim merkezi halini almıştır.²⁴⁰

Türkler: Osmanlı topraklarında olduğu gibi İzmir'de de hâkim olan ırk Türklerdir. 19. yüzyıl'da yapılan sayımda 45 bin nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Ancak savaş için askere alınan erkeklerin çoğu yoksul olan kesimden seçilmesi bu kesimin sayısında azalma meydana getirmiştir. Ayrıca yoksul kadınların "ıskat-ı cenin"²⁴¹ uygulamasına başvurduklarından Türk nüfusundaki azalışı tetiklemiştir. Ancak zengin Türkler tüm halkın çok küçük bir oranını teşkil etmektedir. Bunun nedeni varlıklarının sınırlı olmasıdır. Çünkü zenginler genellikle devlet memuru ya da arazi sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak zengin ya da fakir olsun dinsel yaşantılar gereği Türk halkı vebadan aynı oranda etkilenmiş ve salgının yoğun yaşandığı dönemlerde büyük kayıplar verilmiştir. Bu da İzmir'de yaşanan Türk nüfusunun diğer topluluklara göre sayılarının büyük oranda düşmesine sebep olmuştur.

Rumlar: İzmir'de bulunan halkın en az üçte birini Rumlar oluşturmaktaydı. Sayılarının 50 bine ulaştığı ve çoğu zaman Türk nüfusunu biraz geçtikleri tahmin edilmektedir. Bu durum özellikle vebanın etkisinin azaldığı 19. yüzyılda nüfus açısından gelişme yaşadıkları döneme denk gelmektedir. Çünkü Rumlar 19. yüzyılın

²⁴⁰ Christoph Neumann, Işık Tamdoğan, "Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar Fikret Yılmaz'la Söyleşi" *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Çev., Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.61-63.

²⁴¹ İskat-ı Cenin: Çocuk düşürme. İslam hukukuna göre insan hayatı doğumla değil, insanın cenin olarak ana rahmine düştüğü anda başlamaktadır. Bu nedenle günümüz hukukunda olduğu gibi İslam hukukunda da ceninin hayatını korumak amacıyla birçok hüküm bulunmaktadır. İslam ceza hukukunda cenine karşı gerçekleştirilecek haksız fiiller suç olarak ele alınmış ve cezalandırılmıştır. Ceninin ana rahminden ayrılmasına sebep olan harekete "cenin aleyhine cürüm" adı da verilir. Ayrıca Osmanlı Devletinde özellikle azalan nüfus karşısında yasalar gereği almış olduğu bir önlemdir. Düşüğe sebep olacak her türlü tıbbi ilaç ve müdahalenin yasaklanıp bu durum kontrol altına alınmıştır. Bkz. Fatma Şimşek, Haldun Erdoğan, Güven Dinç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)", *The Journal of International Social Research*, Volume 2/6, Winter 2009, s.593-609.

başlarında gelmişler ve sayıları yüzyılın ikinci yarısında hayli artmıştır. Rumların bağlı oldu dinsel yapı incelendiğinde, büyük bir kısmının Katolik olduğu görülmüştür. Ancak çok az bir kısmı ise Protestan kilisesine bağlı halde yaşamışlardır. Vebadan yoğun etkilenen kesimlerden biridir. Özellikle vebanın yarattığı korku sebebiyle göç ve ölümler nüfuslarında hızlı düşüşler yaşamalarına neden olmuştur.

Yahudiler: İzmir'deki Yahudiler, daha çok 16. yüzyılda İspanya'dan gelmişlerdir. Ayrıca kaynaklar, kesin olmamakla birlikte İzmir'de, 17 bin kişilik bir Yahudi kolonisi bulunduğu belirtmektedir. Zaman içinde de özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfuslarında hızlıca bir artış görülmüştür. Bunun en önemli sebebi özgür ve baskıdan uzak bir yaşam sürmeleridir. Bu kesim kendi aralarında Türkçe ile İspanyolca bir dil konuşmaktadır. Bununla birlikte, İzmir limanına giren İngiliz gemilerine simsarlık yapanların pek çoğunun İngilizceyi Levant'daki herhangi bir ırktan daha düzgün bir aksanla konuştukları öne sürülmüştür. İzmir'in vebanın etkisini en korkunç düzeyde hissedildiği dönemlerde yoğun kayıplar verseler de çeşitli önlemler alarak vebadan korunmaya çalışmışlardır.

Ermeniler: İzmir'e 250 yıl kadar önce yerleşen bu millet o dönemlerde 10 bin kadar bir nüfusu temsil etmekteydi. İran ile ticaretin İzmir'e getirdiği bu yeni unsur, özellikle 18. yüzyıldan sonra kalabalıklaşmıştır. Ayrıca çok az sayıda yoksul Ermeni olduğu belirtilmiştir. Çünkü kaynaklar bu ırkın iyi eğitilmiş ve yetenekli bir yapıya sahip olduklarını belirtmiştir. Burada bulunan Ermeniler kendi ulusal kiliselerine bağlı bir yaşam sürmüşlerdir. Bununla birlikte gözlemler çerçevesinde Katolik ve Protestan misyonerler tarafından en çok başarıya ulaşılan ırk oldukları tespit edilmiştir. Salgın dönemlerinde yaşadıkları kayıplara rağmen göç ederek ya da eve kapanarak vebanın etkisinden kurtulmaya çalışmışlardır.

Frenkler: 17. yüzyıldan itibaren İzmir'in ticaret kenti olarak gelişmesi çok sayıda yabancıların özellikle Avrupalının gelmesine sebep olmuştur. Bu yabancılardan bir diğeri de Frenklerdir. Sayıları 200 civarındadır. Frenklerin sayısı çok olmamakla birlikte kendi gazinolarını ve kiliselerini kurmuşlardır. Ayrıca İzmir'de etkili bir role sahiplerdir. İçerlerinde Cizvitler, Kapusenler²⁴², İngilizler, Fransız, İtalyan ve

²⁴² Kapusen (Fratres Minores Capucinatorum): Hristiyanlıkta Katolik kilisesine bağlı Fransiskan tarikatının bir koludur. Fransiskanlar, 13. yüzyıl başlarında Assisli Aziz Francesco tarafından kurulmuş Hristiyan tarikatıdır. Tarikatın üç bağımsız kolu bulunmaktadır. Bunlar: Fratres Minores, Fratres Minores Conventuales ve Fratres Minores capucinatorumdur (Kapsenlerdir).

Hollandalı vb. topluluklar yer almıştır. Yaşadıkları mahallelerin hijyenik olmaması vebanın yayılımını kolaylaştırmıştır. Böylece Frenk mahallelerinde korku ve panik ortamının yaşanmasına ve önemli kayıplara neden olmuştur.

Katolikler: İzmir’de 19. yüzyılda 7-8 bin arasında Katolik kesimin olduğu saptanmıştır. Ancak bunların bir kısmı reayadır. Ama çoğunluğu Avrupalı konsolosların korumasından yararlanmışlardır. İzmir’deki belli başlı ticari müesseselerin çoğu bu sınıfın üyelerine ait olduğu görülmüştür. Örneğin, Levanten gazinosu, Rumlarınkine benzer türden bir kulüp olduğu ve üyelerinin esas olarak Katoliklerden oluştuğu belirtilmiştir. Veba zamanlarında kilisede toplu ayinlerin düzenlenmesi Katolikler arasında vebanın hızla yayılmasına neden olurken bu zamanlarda din adamlarını bazıları tarafından Katolik halkın maddi açıdan sömürüldüğü de göze çarpmaktadır.

Protestanlar: Protestanların İzmir’deki sayıları 2 bin civarındadır. Bunların çoğunu İngilizler, bir kısmını da Hollandalı ve Amerikalılar oluşturmaktadır. İzmir’deki en zengin ticari müesseselere sahip olan kesimdir. Büyük bir kısmı Avrupa doğumludur ve tümü İngiliz, Hollanda ve Amerika konsolosluklarının koruması altında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Katolikler gibi Protestan ırkların da değişik konsolosluklarla bağlantılı şapel ve hastaneleri bulunmaktadır. Ancak bu kesimde yoksul nüfus az olduğundan hastaneler esas itibariyle değişik ulusların filolarına hizmet edecek şekilde kullanılmıştır.²⁴³ Ayrıca salgın zamanlarında hastanelerin kullanılması ve salgına hemen önlem almaları (geçici göç, izolasyon uygulamaları vb.) hastalığın yıkıcı etkilerini azaltmakta etkili olmuştur.

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde İzmir’de 18. ve 19. yüzyılda gezginlerin gözlemleriyle belirtilmiş nüfus bilgileri yer almaktadır²⁴⁴. Bu bilgiler aynı zamanda İzmir’de veba ile ilgili daha net sonuçlara ulaşmada önemlidir.

Eski İzmir’in tarihinde salgın hastalıklar büyük yer tutmuştur. Hemen her yaz şehirde veba salgınları yaşanmıştır. Bu hastalık yüzlerce, bazı yıllarda ise, binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur. Bilhassa 17. yüzyılda vebanın İzmir’de sık sık

Kapusenler 16. yüzyıla gelindiğinde Keşiş Biraderler (Fratres Minores) olarak adlandırılmışlardır. Giydikleri sivri başlıklı keşiş kıyafeti yüzünden Capucinorum (Kapusen) ismi de eklenmiştir. Matteo Aziz Fransis’in uyguladığı gibi inzivaya ve günahların affı için acı çekerek olabildiğince ilkel bir yaşam sürmeyi seçmişlerdir.

²⁴³ George Rolleston, *İzmir 1856*, İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir, 2010, s.31-48.

²⁴⁴ 18.-19. yüzyılda İzmir’in nüfus tahminleri için lütfen bkz. Tablo 6-7, Ekler 1, s.153-154.

ölümlere neden olduğunu belgeler belirtmektedir. Ancak belgelerde Müslüman Türklerin bu hastalık karşısında dikkatsiz tavırları dikkat çekmektedir. Hastaları hasta olmayanlardan ayırmayı bir gaddarlık, insaniyetsizlik saymaları hastalığın daha fazla yayılmasına sebep olmuştur. Bu da hastalığın daha çok can almasında önemli bir nedendir.

Veba, İzmir'e genellikle doğudan İran ve Hindistan'dan gelen kervanlar tarafından geldiği belirtilmiştir. Hastalık ekseriya Mayıs ve Haziran aylarında görülmüştür. Bazı belgelerde 1676 yılında İzmir ve Manisa yöresinde vebadan 30 bin kişinin öldüğü görülmüştür. 1809 yılında veba hastalığı yine salgın halindeydi. 1812-1814 yıllarında üç yıl arka arkaya süren veba salgını İzmir'de 40 binin üzerinde ölüme neden olmuştur. 1837 yılında veba hastalığı tekrar görülmüş ve İzmir'de çoğu Türklerden olmak üzere 7 bin insan hayatını kaybetmiştir.²⁴⁵

Vebanın İzmir şehrini en çok etkilediği yıllar olan 1757-1772 arasında nüfusun yüzde 15 veya 20'si yok olmuştur. İzmir'de veba salgınları 19. yüzyılın ilk yarısında da etkili olmuştur. 1809'daki şiddetli salgından sonra, 1812'den 1816 yılına kadar süren ve 45 bin kişinin ölümüne neden olan büyük bir salgın baş göstermiştir. Yine 1826'da ve 1837'de 5 bin kişinin ölümüyle sonuçlanan salgınlar yaşanmıştır. Veba salgınları, 19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'deki etkinliğini sürdürmeye devam etmiştir. 1809'da yaşanan ve oldukça şiddetli geçen veba salgınından sonra, 1812'de başlayıp 1816 yılına kadar süren ve 45 bin kişinin ölümüne sebep olan, ardından da 1826'da ve 1837'de 5 bin kişinin ölümüyle sonuçlanan salgınlar görülmüştür. Bu salgınlardan sonra hastalığın yavaş yavaş İzmir'de etkinliğini yitirdiği düşünülmektedir.²⁴⁶

1814 yılında İzmir'de veba ikinci defa ortaya çıktığında, günde yaklaşık olarak 500 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgında ticari işlemler tamamen durmuş, liman boş kalmış ve kentin neredeyse tamamı boşalmıştır. Gayri Müslimlerden bu salgında 10 bin civarında insan hayatını kaybederken, Türklerden yaklaşık 20 bin kişi vefat etmiştir. Bu yılın Temmuz ayının ortalarına doğru günlük ölüm oranının

²⁴⁵ Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.43.

²⁴⁶Sabri Yetkin, "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs-Ağustos 1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.,I, S.3, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1993, s.372.

200'e ve Temmuz ayının ortalarına doğru gündelik ölü sayısı 30-40'lara düşerek toplam ölü sayısı ise 30 bine gerilemiştir.

Sonuç olarak Osmanlı'nın önemli bir liman kenti olan İzmir, karantina kurumunun sistemli bir hale gelmesine kadar salgınlara karşı savunmasız kalmıştır. Bu doğrultuda 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan salgınlar İzmir nüfusu üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır.²⁴⁷ Buna en güzel örnek, 1812 yılının başında İzmir limanına gelen yabancı gemilerden veba hastalığı tüm şehre bulaşmış ve salgında şehir nüfusunun yaklaşık beşte biri yok olmuştur. Bu örnek gibi birçok veba vakalarının yaşandığı İzmir'de nüfusu hakkında tutulan mali kayıtlar için yapılan tahminlerde, vebadan ölen kişi sayısının 65 bin ile 102 bin arasında değişmektedir²⁴⁸.

2.3.1.2. İzmir'de Göç ve Veba

Göç olgusu özellikle vebanın yaşandığı dönemlerde artış göstermiştir. Ancak kişinin hastalığa yakalandığı ve bulunduğu yeri terk edemediği zamanlarda ise bilinmez bir bekleyiş içerisinde olduğu görülmektedir. Çünkü hasta, çoğunlukla durumu ağırlaştıktan sonra hastaneye yatırılmıştır. Hastaneye yatırılan hastalara, hastalıktan kurtulması için din adamları tarafından bir yandan da dua edilmiştir. Bazı durumlarda, gayrimüslim tebaanın başında bulunan din adamları, tehlikenin bilincinde olarak veba belirir belirmez cemaatlerini korumaya çalışmışlardır. 1732'de İzmir'in Rum piskoposu İstanbul'dan gelen kendisi gibi üst makamdaki ki vebalı din adamını kimseye sormadan hastaneye yatırmıştır. Bir başka örnekte 1761'de, Ödemiş'in Rum metropoliti, dini toplantıları yasaklamayı denmiştir. Aslında İzmir piskoposlarının aldıkları önlemleri düzenledikleri tören ve yönettikleri ayinler kadar başarılı değildir. Ege adaları sık sık bu hastalıkla mücadele vermiştir. Veba karşısındaki bu güçsüzlük iki nedenle meydana gelmektedir. İlki, alınan önlemlerin geçici ve tek tük, parça parça olmasıdır. Üstelik bu önlemlere herkesin uymamış olması da önemli bir etkendir. İkincisi, örgütlenmeden, Osmanlı imparatorluğunda belediye örgütlenmesi bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Her cemaat kendi lideri tarafından yönetilmekte ve uygulamalar sadece kendi üyeleri için geçerli olmaktadır.²⁴⁹ Eğer bir Yahudi mahallesinde vebanın önüne gelmeyi denediklerinde

²⁴⁷ Bkz., Tablo 8, Ekler 1, s.154.

²⁴⁸ McGowan, a.g.m., s.778.

²⁴⁹ Panzac, a.g.e., s.164-165.

Rum piskoposları ve Müslüman teba bir şey yapmıyorsa o şehir vebaya teslim olması kaçınılmaz olmaktadır. Ortak ve gerçek önemlerin yokluğu karşısında, reyanın tepkisi bireysel olmuştur. Bu durum karşısında buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu zorunlu göç etme durumu özellikle İzmir için önem teşkil etmiştir. Çünkü İzmir reaya sayısının önemli olduğu büyük bir kenttir. İzmir’de halkın göç olguları incelendiğinde durum daha da netlik kazanacaktır. Bu nedenle vebanın İzmir’de kronolojik sürekliliği konusunda örnek verirsek;

1735, 16 Mayıs: Veba yeniden Türkler arasında yıkıcı etkisini göstermiştir. Bu nedenle kimileri kırsal alanlara göç etmişlerdir. Bazı tüccarlarda korkularından Ege adalarına ve yakın kasabalara kaçmışlardır.

6 Ağustos: Salgın 10 gündür etkisini tamamen yitirmiştir. Bu nedenle Çevre bölgelere kaçan tüccarların tekrar kente döndükleri görülmüştür.

1758, 23 Haziran: Vebanın en yıkıcı olduğu zamandır. Salgınların gitgide yayıldığı bildirilmiştir. Salgınların en şiddetli zamanlarını yaşaması halk arasında korkunun artmasına ve halkın dörtte üçünün kenti terk etmesine neden olmuştur.

1760, 4 Haziran: Vebanın etkisi her geçen gün daha da artmıştır. Bu durum yaşayanları başka yerlere kaçmasına neden olmuştur.

1765, 3 Haziran: Salgın hastalık buralarda birkaç gündür artmıştır. Nitekim Hıristiyanlar arasında ölüm oranı fazla yüksek değildir. Çünkü bunların büyük bölümü kaçıp gitmiştir.

1784, 15 Mayıs: Burada yaşayan Rum, Yahudi ve Ermeni halkın 20 binden fazlasının yakın çevreye ve adalara kaçmasına rağmen Nisan başından beri görülen ve kenti mahveden vebadan çok kişi zarar görmüştür.

1812, 27 Haziran: Veba, her gün, hala büyük bir kıyımla ilerlemiştir. Ölümler kaçan ve kendini koruyan Hıristiyanlardan çok Türklerde yaşanmıştır.²⁵⁰

Korkunun, İzmir halkının bir kısmını, özellikle, Rum Yahudi, Ermeni veya Hıristiyanları kurtardığı yıllar, şiddetli salgınların, vebanın ortalığı kırıp geçirdiği yıllardır. Ancak insanlar, hastalığın şiddeti belli bir eşiği geçtiğinde kaçmaktadırlar. Yani, vebanın şiddetini değerlendirmek için elimizde başka bir unsur olmadığı zaman, kaçış, hastalığın şiddetini gösteren bir belirti, bir ipucudur. Bu toptan göç

²⁵⁰ Panzac, a.g.e., s.165.

İzmir’de salgının doruk noktasını bulduğu Mayıs ve Haziran’da gerçekleşmiştir. Kentin bu şekilde terk edilmesi hastalığın ortadan kalkmasına kadar aylarca sürmüştür. Nitekim kaynaklar, 1735’te, Mayıs’ta kenti terk eden tüccarların ancak Ağustos ayında geri döndüklerini belirtmiştir.²⁵¹

18. yüzyılda etkisini devam ettiren veba 19. yüzyılda da aynı hızla ilerlemiştir. 19. yüzyılda yaşanan birçok veba salgınının nüfus üzerindeki etkisi şöyledir; özellikle 1814’deki salgının ardından, İzmir’in iç bölgelerindeki gerekli iş gücünün olmayışı veya yetersizliği nedeniyle tarlada ürünler kalmış, birçok köy ve kasaba terk edilmiştir. İzmir’de ailenin tüm bireylerinin salgından vefat etmesi üzerine devlet bu şahısların mallarının varisi olmuş ve 800 kadar evin anahtarları valiye verilmiştir.

İzmir’de 1831 yılında tekrar veba salgını ile karşılaşmıştır. Kaçma imkânı olan kişiler şehri terk etmiştir. Şehri terk edemeyenler ise evden dışarı çıkamamışlardır. Dışarı çıktıkları zaman da komşularını tanımamazlıktan gelmişler ve temastan kaçınmışlardır.²⁵² 1835 Haziranında deniz yoluyla İzmir’e gelen Alman gezgin Kontes Pauline Nostitz’in gözlemleri; vebadan etkilenmemek için her türlü önlemlerin alınmasına ve bu konuda hassasiyet gösterilmesine rağmen şehirdeki zengin aileler de vebadan korunamamışlar. Sonunda hastalığın kendilerine bulaşmaması için, insanlar evlerini ve ailelerini terk ederek kaçmış olmaları şeklindedir.²⁵³

Salgınların etkisini daha iyi gözlemleyebilmek için İzmir’deki nüfusun nasıl bir dağılıma sahip olduğunu belirtmek yararlı olacaktır. Her topluluğun oturduğu mahalle birbirinden ayrıdır. Rumlar şehrin kuzeyinde, Yahudiler Frenk mahallesinin güneyi ile Ermeni mahallesi arasında yerleşmişlerdir. Türkler ise, şehrin en güzel güney bölgesinde yaşamaktaydılar. Kapitülasyonların himaye ettiği Fransız, İngiliz, İtalyan, Felemenk, vs. tüccar ailelerinin oluşturduğu Levanten topluluk yerleşmek amacıyla genellikle şehrin en gözde yeri olan Frenk mahallesi olarak isim alan

²⁵¹ Panzac, a.g.e., s.166.

²⁵² Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Mart 2005, s.23.

²⁵³ Pınar, a.g.e., s.38-39.

Alsancak ve çevresini ayrıca Buca, Bornova, Seydiköy ve Karşıyaka'yı tercih etmişlerdir.²⁵⁴

Bu bilgiler ışığında, İzmir'deki nüfusun azlığı konusunda özellikle Hıristiyan azlığı üzerinde bir parça durulabilir. Ermeni kesim çoğu gezginler tarafından yabancı sayılmıştır. İzmir'e sadece kazanç umutlarıyla geldikleri belirtilmiştir. İzmir nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Rumlar sanılanın aksine az sayıda bir kesimi oluşturmuştur. Diğer yandan Türkler de çok kalabalık değillerdir ve nüfuslarını arttırma eğilimi içinde bulunmadıkları hatta gün geçtikçe azaldığı belirtilmiştir. Bu önemli liman kentindeki çok çeşitli olan nüfustaki bu azlığın sebebi dana önceden belirttiğimiz durumların dışında çok sayıda ölüme sebep olan veba hastalığı olmuştur. Ayrıca vebanın yaşandığı bölgeden göç edilmesi de İzmir'deki demografik yapının gerilemesinde önemli bir unsurdur.

Belirtmek gerekir ki göç sadece vebadan kaynaklı İzmir'den kaçış şeklinde olmamıştır. Örneğin, 18. yüzyıl sonunda İzmir'in (tüm Aydın vilayeti de dâhil olmak üzere) Müslüman nüfusta bir artış gözlenmiştir. Kesin rakam vermek zor olsa da büyük dalgalar halinde İzmir nüfusu çeşitlilik kazanmıştır. Özellikle de ilk dalgayı, Karadeniz'in kuzey ve doğusundan gelenler oluşturmaktaydı. Ancak bu yüzyıllar arasında göze çarpan bir diğer durum ise vebanın 18. ve 19. yüzyılda yıkıcı etkilerine rağmen fazla olan Türk-Müslüman nüfus dengesinin değişmeye başlamasıdır. Çünkü daha önceden de belirttiğimiz gibi 18. yüzyılın sonunda Yunanlıların nüfusunda az sayıda da olsa meydana gelen artış bu ilişkinin hızla değiştiğini göstermektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde de bu yüzyıl başında Müslümanların gayrimüslimlerden daha az sayıda olduğudur. Bu durum bir yüzyıl kadar daha devam etmiştir. Bu Türk-Müslüman nüfustaki ani azalışı daha önceden de sözü geçen "kadercilik" inancı gereği vebanın nüfusta yarattığı büyük kıyımdır. Ancak gayrimüslim tebanın vebayı yoğun yaşayan bu şehre bu kadar nüfuz etmelerinin en önemli sebebi olarak İzmir'in değerli liman kenti çekiciliğine sahip olmasına bağlamaktayız.

²⁵⁴ Şerife Yorulmaz, "XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, C.,I, S.3, İzmir, 1993, s.137.

2.3.2. Ekonomik Etki ve Sonuçları

İzmir, 17. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu için en canlı limanı olarak görülmüştür. Bunun en önemli etkeni ise, Anadolu'nun Akdeniz ve özellikle Ege kıyı kentlerinde, adalarda çeşitli ülkelerin tüccarları tarafından oluşturulan kolonilere tanınan ayrıcalıklar olmuştur. Zaman içerisinde İzmir ile ticaret yapan ülkelerin paylarında bazı değişimler meydana gelmiştir. İlk olarak İtalyanların İzmir'de imtiyazlı bir grup olduğu göze çarpmaktadır. Ancak zamanla İzmir ticaretindeki etkileri azalmaya başlamıştır. Ayrıca 17. yüzyılın başından itibaren Hollandalıların özellikle İzmir limanı ile olan ticaretinde ise büyük bir artış gözlemlenmiştir. Daha sonra İzmir limanında İngiliz ticaret kolonilerinin etkin olmaya başladığını görmekteyiz. 18. yüzyıla gelindiğinde aslında 17. yüzyılda başlayan gelişmelerin kentsel mekândaki karşılıklarının oluşmaya başladığı görülmektedir. Öncelikle kentin artan ticaret hacminde iç ticaret ve Osmanlı tacirleri çok az yer tutmuştur. Bunun temel nedenleri Osmanlı'nın dış politikası, Avrupa'daki gelişmeler ve kentin demografik durumudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan başlayarak Avrupalılara verdiği ticari imtiyazlar (kapitülasyonlar) 18. yüzyıla gelindiğinde en azından İzmir ölçeğinde, Osmanlı tacirleri ticarete yabancılarla rekabet edemez hale gelmiştir.²⁵⁵ Buna bağlı olarak 19. yüzyılın başında Hollandalıların İzmir'deki ticaret etkinlikleri gerilemiştir. Bun karşılık Rumların nüfusu artmaya başlamıştır. 19. yüzyıl başından itibaren de Batı ve Orta Avrupa ticareti Osmanlı İmparatorluğunda yoğunluk kazanmıştır.²⁵⁶

2.3.2.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi

1838 Osmanlı İngiliz Ticaret antlaşmasının aslı 1805 yılında İngiltere ile imzalanmış olan gümrük sözleşmesinin yenilenmesinde yaşanan sıkıntılar sebebiyle oluşturulan bir antlaşmadır. Ancak İngilizler bu anlaşmayı imzalamak için istediklerini elde etmek üzere Osmanlı Devleti'nin zayıf bir anını kollamışlardır. Bu sebeple İngiliz diplomatları, Mısır sorununun acil bir durum olması sebebiyle bu durumu fırsat bilmişlerdir. 25 Mayıs 1838'de Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını

²⁵⁵ H. İbrahim Alparslan, "Osmanlı Dönemi İzmir'inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, İzmir, Şubat 2013, s.29.

²⁵⁶ Yorulmaz, a.g.m., s.134-136.

ilan edeceğini açıklamıştır. Osmanlı Devleti yalnız kendi askeri gücüyle bu durumla baş edemeyeceği düşüncesiyle İngilizler çıkarlarının doğrultusunda Osmanlı devletine Mısır sorununda destek vermişlerdir.

16 Ağustos 1838 “İslahat hareketlerinin babası ve 19. yüzyıl Osmanlı siyaset adamlarının fikir ustası” olarak tanınan Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa İle İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi John Ponsonby tarafından Balta Limanında antlaşma imzalanmıştır. Bu sebeple de “Balta Limanı Antlaşması” olarak adlandırılmıştır. Antlaşma 3 ay sonra da Sultan II. Mahmud tarafından tasdik edilmiştir. bu iki ana kısımdan oluşan bir antlaşmadır. Bazı maddeleri özetlenecek olursa;

1. Önceki antlaşmalarda var olan ihraç yasakları, tarımsal ürünler vb. üzerine konan her türlü *yed-i vahid sistemi*²⁵⁷ ve satın alınan malların nakli için tezkire zorunluluğu kaldırılmıştır.

2. İngiliz tüccarları, Osmanlı topraklarında her türlü ticarete, yerli tüccarlarla eşit haklara sahip olmuştur.

3. İngiliz tüccarları diğer ülkelerden ithal ettiği malların Osmanlı toprakları içinde serbest ticaretini yapabilme ayrıcalığını elde etmiştir.

İngilizlerden sonra 25 Kasım 1838'de Fransızlar aynı şartları içeren bir ticaret antlaşması imzaladılar. Bunu 1839'da Hansa şehirleri, Sardunya; 1840'ta İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Zollverein (Alman Gümrük Birliği) hükümetleri; 1841'de Danimarka ve 1843'te Portekiz takip etmiştir. Osmanlı Devleti, ilki 1838'de yapılan Balta Limanı sözleşmesinin şartlarını ancak 30 Nisan 1846'da yapılan Rus anlaşmasında kısmen hafifletebilmiştir.²⁵⁸ Bu anlaşma İlber Ortaylıya göre, 17. yüzyılın sonundan beri Osmanlı-Avrupa ticaretini hukuki belgeler ya da anlaşmalarla düzelmesi değil kaçakçılığın düzeliyor olmasıdır. 1838 Anlaşması da kaçak yapılan ticaretin belgelenmesi anlamını taşımaktadır.²⁵⁹ Ancak dışa karşı korunma tedbirleri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması ülkeyi Avrupa'nın açık pazarı haline sokmuştur. Böylece Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığı süreci başlamıştır.

²⁵⁷ Yed-i Vahid Sistemi: Osmanlı maliyesinde tekel uygulamasını ifade eden terimdir.

²⁵⁸ İslam Ansiklopedisi, *Balta Limanı Muahedesi Maddesi*, (16 Ağustos 1838 tarihinde yapılan Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlaşması), s.38-40.

²⁵⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları, 1983, s.75.

1838 ve diğer ticaret anlaşmalarının Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi 19. yüzyılın ortalarından itibaren açıkça görülmeye başlanmıştır. Başta İngiliz malları olmak üzere yabancı mallar Osmanlı pazarını istila etmiştir. Yabancı rekabeti karşısında Osmanlı sanayi üretimi de gerilemiştir. Bu sebeple de Osmanlı, hammadde ve ara mallarını daha fazla para veren Avrupalı tüccarlara sattığından bu maddelerin fiyatları artırmıştır. Ancak bu durum Osmanlı esnafı işleyecek hammadde bulmakta sıkıntı çekmesine, hatta bazı maddeleri hiç bulamamasına neden olmuştur.²⁶⁰ Bütün bunların yanında emperyalist ülkelerin kendi gereksinimlerini karşılamak için bazı ürünlerin üretilmesini teşvik etmeleri sonucu Osmanlı yalnız üretim sericinde değil, bu ürünlerin pazarlanması içinde Avrupa'ya bağımlı olmuştur.

Bu antlaşma, kapitülasyonların yabancılara tanınmış olan ayrıcalıklar genişletilerek onları yerli tüccarlarla eşit duruma getirmiştir. Böylece yabancı tüccarlara ülke içinde de ticaret yapma olanağı vermiştir.

Avrupa kökenli kişilerin oluşturduğu grup başta olmak üzere Rumlar, Ermeniler ve Musevilerin, Avrupa ülkelerinin İzmir'deki ticari, dini ve kültürel faaliyetlerinde zaman zaman önemli birer amaç ve araç olarak kullanıldığı, bunların ilk kısmının bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politik baskılarını yürütmede gerekçe oluşturdukları bilinmektedir.²⁶¹

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde vebanın ekonomik etkisi değerlendirildiğinde; vebanın diğer salgın hastalıklar gibi meydana getirdiği en önemli etkisi bulunduğu kenti iflas ettirirken bir yandan da o kentin yenilenmesine sağlamasıdır. Özellikle İzmir gibi çok uluslu bir şehirde muazzam değişiklikler meydana getirmiştir. Hem kentin yeniden yapılanmasına hem de içinde yaşayanlara hayatlarına yeni bakış açılarıyla devam etmelerini sağlamıştır. Çünkü vebanın en önemli sonucu arkasında bıraktığı ölümlerdir. Mali sistemini oluşturan toplumlarda olduğu gibi Osmanlı'da da ölen her insan vergi gelirinde azalmayı ifade etmektedir. Ayrıca salgınlar kimi zaman kıtlıklar da meydana gelmiştir. Bu kıtlıkların sonucu olarak da karaborsacılık kendini göstermiştir.

Veba salgınlarının ekonomik hayata önemli etkilerinden bir diğeri, iç ve dış ticaretin zaman zaman durma noktasına gelmesidir. Çünkü salgın dönemlerinde

²⁶⁰ Rifat Önsoy, *Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara, 1999, s.11-12.

²⁶¹ Yorulmaz, a.g.m., s.137.

hastalıklı bir yerden gelme ihtimali olan hiçbir mal sınırlardan içeri sokulmamıştır.²⁶² Buna örnek olarak da Kontes Pauline Nostitz'in 1835'de İzmir ziyareti sırasında veba hakkındaki izlenimlerinde İzmir Körfezine doğru yol aldıkları sırada limana doğru yaklaştıkça limandaki bütün gemilerin direklerine sarı bayrak çekilmiştir. Sarı bayrak, İzmir'de veba olduğunu göstermektedir. Bu yüzden limandaki kalabalığa rağmen tam bir ölüm sessizliğinin hâkim olduğu İzmir'de, sarı bayrağı gören birçok geminin umutsuzca geri döndüğünü belirtmiştir.²⁶³

Vebanın ekonomik açıdan etkilediği diğer durumlardan biri ise; salgının çıktığı bölgelerde insanların bazı yükümlülüklerini yerine getirmede yaşanan zorluklarla Osmanlı hükümetinin sürekli mücadele etmiş olmasıdır. Çünkü İzmir'de özellikle Türkler dışındaki tebanın hastalıktan korunmak için öncelikli davranışları buldukları bölgeden göç etmektir. Göçler sonucunda azalan iş gücü; tarım, sanayi veya diğer alanlarda üretimin de azalmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu durum arz-talep dengesini bozduğundan fiyat artışlarını meydana getirmiştir.

Vebadan dolayı çok zor koşullar altında hayatını idame ettirmek zorunda kalan halk, zaman zaman devletten vergilerde indirim, af veya yardım talebinde bulunduğu daha önceden bahsetmiştik. Reayanın, başta avarız²⁶⁴ ve bedel-i nüzûl²⁶⁵ olmak üzere, sürsat²⁶⁶ ve beldâr bedeli²⁶⁷, cizye²⁶⁸, celeb-keşan ağnamı²⁶⁹ vb. vergilerden indirim ve af talebinde buldukları görülmektedir. Bu gibi durumlarda halk taleplerini meclis-i şer' e gelerek kadıya iletmiştir. Kadı da durumu araştırarak doğruluğunu tespit ettikten sonra halkın isteğini devlet merkezindeki ilgili makamlara bir arz yazarak bildirmiş ve oradan gelecek emre göre hareket etmiştir. Osmanlı Devleti, bu gibi durumlarda gerekli araştırma ve soruşturmayı yaparak halkın taleplerini ya kabul etmeme yoluna gitmiş ya da reayanın vergilerinde,

²⁶² Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2004, s.107-109.

²⁶³ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, 19. Yüzyıl*, İzmir, 1998, s. 29-30.

²⁶⁴ Avarız: Osmanlılarda ilk zamanlar sadece olağanüstü durumlarda, sonraları ise sürekli olarak halktan toplanan vergidir.

²⁶⁵ Bedel-i Nüzûl: Osmanlı İmparatorluğu devrinde askerlerin bir yere konaklamasında yapılacak olan masraflar için alınan vergidir.

²⁶⁶ Sürsat: Savaşa giden ordunun geçeceği yollar çevresindeki köylülerden savaş araç ve gereçlerini temin etmesi ve rayiç değeri üzerinden yiyecek satın almasıdır.

²⁶⁷ Beldâr Bedeli: Osmanlı ordusunda geçit yerlerini belli bir ödenek karşılığı koruyan askerlere beldâr denilmektedir. Bu ödenekleri karşılamak adına toplanan paraya beldâr bedeli denir.

²⁶⁸ Cizye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayanlardan askeri hizmet karşılığı olarak alınan bir tür baş vergisidir.

²⁶⁹ Celeb-keşan Ağnamı: Osmanlı döneminde, İstanbul'a kasaplık koyun getirmekle görevli kimselere celeb-keşan adı verilmiştir. Bu kimselere ait hayvanlardan alınan vergilere celeb-keşan ağnamı denir.

duruma göre, kısmi de olsa bir indirim yapmıştır. Osmanlı'nın özellikle, vebaya uğrayan yerleşim birimlerinin avarızhane sayılarını düşürerek vergilerde indirim yapmak suretiyle halka bir takım kolaylıklar sağladığı görülmüştür.²⁷⁰

Sonuç olarak, veba salgınları, çıktıkları veya geçtikleri ülkelerin, ticari düzenini sekteye uğratmış, iktisadi hayatını da büyük ölçüde etkilemiştir. Hastalığın sebep olduğu insan kayıpları ve göçler dolayısıyla iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeterli düzeyde yapılamamıştır. Bu sebeple belli mallarda temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu durumda ortaya çıkan enflasyon²⁷¹ İzmir de yaşayan kişi ve toplulukları etkilediği kadar, devletin ekonomisi üzerinden olumsuz neticeler doğurmasına sebep olmuştur. Vebanın temelde iktisadi etkileri dolayısıyla, daha kalıcı değişiklikler, gelir ve statü ilişkilerinde meydana geldiği görülmüştür.

2.3.3. Sosyo-Kültürel Etki ve Sonuçları

Osmanlı topraklarında yaşayan etnik grupların ve onları destekleyen yabancıların İzmir üzerindeki çıkar mücadeleleri, doğal olarak şehrin sosyal ve fiziki durumunu etkilemiştir. Rum, Ermeni, Yahudi toplulukları ve Avrupa uluslarının temsilcileri tarafından oluşturulan ticaret kolonileri ile İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra en kozmopolit şehri halini almıştır.

Seyyah George Rolleston'un 1856 yılına ait İzmir'in sağlık durumu hakkındaki görüşleri; İzmir'in sağlıklı bir yer olup olmadığı ile ilgili önyargılar için, Avrupalı göçmenin ve onun neslinden olanların akıl ve beden dinçliğini koruyabileceği; aynı büyüklükteki diğer kentler gibi, uzun yaşama ve fiziki gelişme açısından iyi koşullarda bulunan yerli bir nüfus barındıran bir şehir olduğunu söylemiştir. Veba hakkında ise 1836-1837 yılından bu yana burada veba görülmediğini belirtmiştir. İzmir'de veba salgınının her zaman Nisan ayında başlayıp Haziran ayında istisnai durumlar dışında belirli bir günde sona erdiği ve böylelikle belirli yükseklikteki devamlı bir sıcaklığın, insandan insana geçen hastalıklarla bağdaşmadığı yolundaki genel kuralı teyit etmiştir.²⁷² Bu bilgiler, vebanın ne kadar

²⁷⁰ A. Latif Armağan, a.g.m., s.912-913.

²⁷¹ Enflasyon: Dolanımda bulunan para miktarıyla, malların ve satın alınabilir hizmetlerin toplamı arasındaki açığın büyümesi nedeniyle ortaya çıkan ve fiyatların toptan yükselişi, para değerinin düşmesi biçiminde kendini gösteren ekonomik ve parasal süreç, yaşam pahalılığıdır.

²⁷² George Rolleston, a.g.e.,s.59.

yıkıcı etkisi olursa olsun İzmir'in kendini çabuk toparlayan bir yapısının olduğunu ortaya koymaktadır.

Vebanın sosyal yaşama etkileri arasında önemli bir örnek, İzmir'de Ermenilerin, bu hastalık aralarında yayıldığı zaman; fakirlere büyük bir sadaka dağıtma düzenlemesine gitmişlerdir. Ayrıca sahip oldukları buğday, koyun ve diğer şeyleri fakirlere kilisenin önünde dağıtmışlardır. İmanı kuvvetli kişilerin görüşlerine göre; bu cömert davranış ne zaman yapılırsa salgın çok büyük tahribat göstermeden gelip geçmiştir.²⁷³

2.3.3.1. Toplumun Düzeninin ve Asayişinin Bozulması

Vebadan korunak isteyen halkın ilk tepkisi hastalık yerini terk etmektir. Bu da geçici veya daimi göçlere anlamına gelmektedir. Herhangi bir yerde çıkan salgından korunmak amacıyla, kimi zaman bireysel kimi zamanda toplu olarak yer değiştirmek söz konusu olmuştur. Çünkü bir doğal afete maruz kalan insanların, bu doğal afetin sık sık tekrarlanması veya bu afeti bir daha yaşamaktan çekindikleri için yerlerini değiştirip İzmir'den başka yerlere gittiklerine rastlanılmıştır. Bu insanların gittikleri yerlere tam olarak uyum sağlamaları, uzun bir süre alması çeşitli sosyal huzursuzlukların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden İzmir'den farklı bölgelere göçmek zorunda kalan bu insanlar dolayısıyla zaman zaman toplumsal kargaşa ve düzensizliklere yol açmışlardır. Ayrıca salgından dolayı üretim ve ticaretin azalması sonucu ortaya çıkan kıtlık, pahalılık, karaborsa ve buna bağlı olarak artan işsizlik halkı zor duruma sokmuştur. Bu yüzden alt ve orta gelir düzeyine sahip halk kesiminin geçim sıkıntısı çekerek perişan olmasına sebep olmuştur. Bu da halkı, huzursuz bireyler haline getirmiştir.

Salgınların yarattığı toplu ölümler insanların toplum ve hukuk kurallarını çoğu kez hiçe sayarak eşkıyalık, talan, tecavüz vb. uygunsuz davranışlar sergilemelerine de temel oluşturmuştur.²⁷⁴ Salgının başından itibaren, günlük olarak İzmir'e gidip gelmeye mecbur olan çevre kasaba ve köylerde yaşayanlar ise kordonlar ve karantinadan dolayı zaruri ihtiyaçların karşılayamaz hale geldikleri görülmüştür. Sonuç olarak Devamlı olarak belirli periyotlarla İzmir'i ziyaret eden ve

²⁷³ Frederic Bauden, *İzmir Gezisi : Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, Ç., Erol Üyepazarcı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2003, s.102.

²⁷⁴ Kılıç, a.g.e., s. 110.

birkaç gün içerisinde yakaladığı insanları öldüren bu hastalık toplum psikolojisinde olumsuz bir travma yaratmıştır.

2.3.3.2. Kültürel Değerlerin Yok Olması

İzmir çok çeşitli etnik kökenleri olduğu bir ırk cenneti olması vebanın yaşandığı dönemlerde kişilerin hayatta kalmak için çoğu zaman kendi kültürel değerlerinden hatta geleneklerinden uzaklaşmak zorunda bırakmıştır. Bazı durumlarda kültürleri bir araya getiren veba yoğun yıkıcı etkisi karşısında çoğu zaman akrabalık, komşuluk ilişkilerinin yok olmasına, yardımlaşma gibi bazı değer yargılarının ortadan kalkıp sadece insanları hayatta kalmaya odaklanmıştır. Nitekim veba İzmir’de hem yardımlaşmanın artmasına hem de bir kadar azalmasının yaşandığı bir tezatlık barındırmaktadır. Bir yandan vicdani duyguların yardımlaşma isteğini tetiklemesi bir yandan vebanın yarattığı korku ortamı kişiler arasındaki iletişimde dengesizlik yaratmıştır. Ayrıca komşuluk ilişkilerini zedeleyen veba festival, düğün, bayram gibi sosyal etkinliklerin yapılmasına olanak vermemiştir.

2.3.3.3. Dini Hayata Etkiler

Katolik, Protestan, Müslüman gibi birçok dini yapıyı barındıran İzmir’de vebanın dini hayat üzerine etkiler de kaçınılmaz olmuştur. Öncelikle kilise cemaatlerindeki insanların din ayrımı gözetmeden vebanın yaşandığı yerde birlik ve yardımlaşma düşüncesiyle hareket etmiş olmalarıdır. Ancak kilise görevlilerinin aldığı kararlar vebaya karşı olumlu etki yaratmadığında bazı kilise toplantılarının cemaat buluşmalarının önüne geçmiştir. Müslüman halk ise kadercilik anlayışı İslamiyet’teki ölü gömme geleneği uzun bir süre devam ettirilmesiyle birlikte artık önüne geçilemeyecek sayıda ölümlerin yaşanması bu geleneği uygulanamaz hale getirmiştir. Hastalığın bulaşıcılığı göz önüne alındığında artık ölü gömme geleneği yerini toplu mezarlara bırakmıştır. Toplu mezarlar Öncelikle ölümleri en aza indirmek için özellikle 19. yüzyılda bakış açısını değiştiren Müslüman halkı vebadan korunmak için gayrimüslim halk gibi çeşitli önlemler almaya itmiştir. Ayrıca din görevlileri de vebayı daha çok yaydığı ve korku ve panik ortamı oluşturduğundan yeterli cemaati sayısına ulaşamamıştır. Korkunun ortaya çıkardığı bir diğer önemli sonuç ise vebalı ölümlerin defnetme işlemi için gerekli din adamı bulma konusunda sıkıntılar

yaşanmasıdır. Bu durumda hangi dine mensup olunursa olunsun veba dini hayatın rahat bir şekilde yaşanmasını da engellemiştir. Sonuç olarak veba 18. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyılın ilk yarısında da İzmir’de etkinliğini sürdürmüştür. Ancak 1826 ve 1835’de 5 bin kişinin ölümü ile sonuçlanan salgınların ardından, Ege bölgesi için Kasım 1839’da İzmir’de kaybolduğunu belirtmektedir. Yinede 1850’lere kadar görüldüğünü söyleyen kaynaklar da mevcuttur. Lakin alınan önlemler eski yıkıcılığını yitirmesini sağlamıştır.

Genel olarak İzmir bahsi geçen 18. ve 19. yüzyıllarda her açıdan kendini tarihin önemli bir parçası haline getirmiştir. Ancak süreç içerisinde çok milletli ve çeşitli inanç sistemlerini barındırması bu şehri için hem eşsiz kılmış hem de vebanın yaşandığı dönemlerde farklı tepkilerin oluşmasıyla yaşam kalitesinde dengesizlikler meydana getirmiştir. Veba zamanında İstanbul’un meyve bahçesi konumundan her toplum kapısını açan bir medeniyet konumunu alsa da vebanın yıkıcı etkileri nedeniyle İzmir’i korkulan bir liman şehri olma konumundan kurtaramamıştır. Buna rağmen kendini kısa süre de toparlayan bir yapıya sahip olması tercih edilen ve yaşanabilir bir şehir olarak yükselişine engel olamamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VEBAYI ÖNLEMENİN İÇİN ALINAN TEDBİRLER - TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE SONUÇLARI

İnsan en çok, tanımadığı tehlikelerden korkar, zira onları gözünde büyütür²⁷⁵. Bu yüzden veba hastalığı ilk zamanlardan buyana en çok dehşete düşüren afet olarak konumunu korumuştur. Panik ve korku, insanları hastalık yüzünden meydana gelen ölümlerin önüne geçebilmek için neler yapılması gerektiğini düşünmeye teşvik etmiştir. Salgın hastalıkların ortaya çıkmasını önlemek için ilk başlarda alınan tedbirler, tedavi yöntemleri, genellikle doğal usuller ve inanç sistemine dayalı olarak geliştirilen bir takım psikolojik tedbirlerden ibarettir. Alınan bu önlemlerin ise birbirini destekler nitelikte olduğunu görmekteyiz. Çünkü bu tedbirlerin birlikteliği, fizik ve metafizik dünyanın parçası olan insanın hem madden hem de manen daha dirençli bir hale getirmiştir. Osmanlı Devleti de İnanç sistemin çerçevesinde hem manevi hem maddi zararları en aza indirmeyi amaç edinmiştir.

Osmanlı yönetimi, döneminin halk sağlığı anlayışına uygun olarak salgın hastalıkların olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için mücadeleye başlamıştır. Bu nedenle ilk olarak koruyucu sağlık önlemlerine girişilmiştir. Gerekli yasal düzenlemeler yapılmış, aşı ve serum üretim merkezleri kurulmuş, bazı bulaşıcı hastalıklar için tedavi merkezleri açılmıştır. Öncelikle veba olmak üzere salgın hastalıklara karşı ücretsiz ilaç dağıtımı yapılmıştır. Tüm bunlar miktar bakımından fazla anlam ifade etmemektedir. Fakat Osmanlı hükümetinin bu konuya ilke olarak olumlu bir yaklaşım içinde olduğunu gösteren önemli bir adımdır.²⁷⁶ Osmanlı hükümeti, tüm imparatorluk sınırları içerisinde vebaya karşı takındığı tavır hastalıkla mücadelede önemli gelişmeler yaşanmasını sağlamıştır. Bu çerçevede önemli liman kenti olan İzmir’de yapılan uygulamalarla bu hastalığın üstesinden gelinmiştir. Alınan bu önlemler ve tedavi yöntemleri ele alındığında; öncelikle karantina uygulamasıyla birçok ulusun ticari durağı merkezi olan İzmir’de başka topraklardan gelen veba mikrobuna karşı korunmuştur. Birçok ulusal kimliği barındırması sebebiyle halkın ortak bir bilinçlendirme politikasının izlenmesi İzmir’de oluşan panik havasını bastırmıştır. Ayrıca bu, hastalığın yayılmasının da önüne geçen bir

²⁷⁵ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995, s.108.

²⁷⁶ Erdem Aydın, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 18-20 Eylül 1996, TTK, s.447.

uygulama niteliğindedir. 18. yüzyılda İzmir’i etkisi altına alan vebaya karşı özellikle 19. yüzyılda mikrobiyolojinin gelişmesiyle birlikte vebaya karşı uygulanacak tedavi yönteminin de bulunmasıyla hastalık ilerlemeden hastaların iyileşmesi sağlanmıştır. Böylece 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde veba önlenabilir bir hastalık konumunu yükselmiştir. Aşağıda veba hastalığına karşı uygulanan karantina sistemi, tedavi ve bilinçlendirme yöntemleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

3.1. OSMANLI HÜKÜMETİNİN VEBA SALGINLARINDAKİ SAĞLIK VE SOSYAL POLİTİKALARI

Bir ülkenin topraklarında yaşayan insanların hastalık-sakatlık durumlarında gerekli tedavi ve bakımının sağlanmasının yanı sıra koruyucu sağlık önlemlerinin de alınması yöneticilerin idari, politik görevlerinden biridir. Her ne kadar tarihte bu uygulamada, birçok devlet mükemmelleşmiş bir hizmet sunumu gözlemlenemese de ilkel olarak devletler halkın sağlık sorunlarına çözüm getirebilmek amacıyla kaynak ayırmışlar, hizmet teşkilatlanmasına gidilmiş ve bu alanda çeşitli hizmet politikaları ortaya koymuşlardır. Tüm bunların yaşama geçirilmesi her bir ülkenin kendi benimsediği sosyo-ekonomik mekanizmalar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle sağlık hizmetinin üretim ve sunumu ülkeden ülkeye kendine özgü nitelikler göstermiştir. Aslına bakıldığında devletlerin halkın sağlık sorunlarını sahiplenmesi olgusunun geçmişi çok eskilere dayanmamaktadır. 19. yüzyıl ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısına kadar devlet yönetimlerinin sağlık alanında ciddi, sistemli, günümüzde anlaşıldığı şekildeki bir hizmet politikası ve uygulamalarına sahip olduklarından fazla söz edilemez. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonradır ki, başta Batı ülkelerinde ardından Osmanlı Devleti’nde sistemli sağlık politikaları ve hizmet uygulamalarından söz edebilmekteyiz.²⁷⁷

Bilimsel, teknolojik vb. birçok alanda çağdaş Batı dünyasıyla arasında derin uçurumlar bulunan Osmanlı Devleti’nin Tanzimat döneminde, sağlık alanında bu uçurumun kapanmasına gayret eden bir girişim içinde olduğu ileri sürülebilir²⁷⁸. Osmanlı Devleti’nin sağlık kuruluşları köklü ıslahat teşebbüslerinin başladığı III. Selim dönemine kadar gerek uygulama gerekse de görünüm açısından Selçuklu

²⁷⁷ Erdem Aydın, “19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.15, Ankara, 1990, s.187.

²⁷⁸ Erdem Aydın, *Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri*, s.447.

döneminin bir tekrarı niteliğindeydi. Dârüşşifâ, Bimarhâne ve Timarhâne gibi çeşitli isimlerle karşımıza çıkan bu sağlık kurumları devlet tarafından açılan resmi kurumlar değil genellikle devlet adamları ve şahısların vakıf sistemi içerisinde toplum hizmetine sundukları sosyal yardım kuruluşlarıdır.²⁷⁹ Yukarıdan anlaşıldığı üzere 18. yüzyıl ile temelleri atılan ve 19. yüzyılda ise Osmanlı döneminin sağlık alanında yaptığı önemli ıslahatlara sahne olmuştur. Ayrıca Sultan II. Mahmut'un sağlık alanındaki reformları dikkat çekici özelliktedir. Öncelikle yoğun savaşların yaşandığı ve Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemini yaşadığı 19. yüzyılda ordunun hekim ihtiyacının karşılanması için İstanbul Şehzadebaşı'nda *Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure*²⁸⁰ açılmıştır. 1812'den beri aralıklarla devam eden veba ve kolera salgını için 1838'de Avusturya'dan uzmanlar getirtilmiştir.

Osmanlı yöneticileri Avrupa'da vebayı ortadan kaldıran karantina ve dezenfekte usullerini oldukça geç bir tarihte uygulamaya başlamışlardır. 18. yüzyılda vebaya karşı hezimetini ortadan kaldırmak için 19. yüzyıla gelindiğinde veba ile daha profesyonel bir mücadele yöntemi geliştirilmiştir. Osmanlı Devleti salgınlara karşı Avrupalıların almış olduğu tedbirleri kullanmıştır. O vakitler hastalığın yayılmasını önlemekle ilgili başlıca iki tedbir uygulanmıştır: Vakaların ortaya çıktığı yerler, geçiş güzergâhlarının kordonlarla denetim altına alınmıştır. Sonrasında veba olan evlerin yıkılıp, sirke, su veya çeşitli kimyasallarla dezenfekte edilmiştir. Tahaffuzhanelerde ise yolcular ve gemiler karantinaya alınmış, tespit edilen karantina sürelerini doldurmakta olan yolcuların sağlık muayeneleri yapılmış, mal ve eşyalarının yüksek sıcaklıktaki buhardan geçirilmesi vasıtasıyla da sıkı bir sıhhi

²⁷⁹ Necati Çavdar, Erol Karcı, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması'na Dair Bibliyografik Bir Deneme", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4, Ankara, Spring 2014, s.256.

²⁸⁰ Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure: III. Selim'in saltanatının son günlerinde (Ocak,1807) çıkarılan bir nizamname ile İstanbul tersanesi içerisinde bir tıp mektebi kurulmuştur. Öğretim ilk olarak İtalyanca yapılmıştır. Ardından zaman içerisinde Fransızcaya geçilmiştir. Yetiştirilen tabipler donanma ile sefere çıkartılacaktır. Ancak bu teşebbüs Mayıs 1807'de Kabakçı isyanı ile son bulmuştur. 14 Mart 1827 yılına gelindiğinde Sultan II. Mahmut tarafından Tıp ve Cerrahlik öğretimi yapan Müslümanlardan tabip ve cerrah yetiştirmeyi amaçlayan bir askeri okul açılmıştır. Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure denen bu okul süresi 4 yıldır. Uygulanan program; Arapça, Türkçe, Fransızca, İmla, kitabet, ilaçların, bitkilerin ve hastalıkların Arapça ve Türkçe adları öğretilmiştir. Boş zamanlarda din dersleri verilmiştir. Cerrahlik uygulaması, Fransızca olarak şekillerle anatomi ve tıp bilimine giriş dersleri verilmiştir. Son olarak yeteneklerin seçilip hastanede cerrahlik uygulaması yapılmıştır. Tıbhane-i Amire'de öğretim Fransızca, Cerrahane-i Mamure'de ise Türkçe verilmekteydi. Bkz. İslam Ansiklopedisi, *Tıp Maddesi -Osmanlı Dönemi*,C.,XLI, 2012, ss.101-111.

temizlik gerçekleştirilerek hastalık olan yerler asker kordonuyla soyutlandırılmıştır.²⁸¹

Osmanlı Devleti veba salgınına karşı almış olduğu tedbirlerden biri de hekim tayinleridir. Genelde hekimler vilayetlerden gelen talepler doğrultusunda tayin edilmekteydi. Bazen devletin salgın durumunda hekimleri talep olmaksızın merkezden doğrudan atadığı durumlarda olmuştur. Ayrıca vebanın görüldüğü bölgelere yakın vilayetlerde yeterli hekimin bulunması durumunda ise bu hekimlerin belli bir kısmı hastalığın olduğu yerlere kaydırılmıştır. Sağlık hizmeti konusunda 19. yüzyılda Batı dünyasında gelişmeye başlayan anlayış devlet yöneticilerini sağlık hizmetlerinden sorumlu tutma ve bu alanda gerekli önlem ve hizmetlerin yerine getirilmesini onlardan bekleme anlayışı biçimindedir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mikrobiyoloji alanındaki gelişmeler sonucu koruyucu sağlık hizmetlerinin önemi anlaşılmış ve Batı'daki devletler sağlık teşkilatları kurmaya başlamışlardır.²⁸² Bu durum Osmanlı yönetiminde sağlık alanında yeni politikalar ve uygulamalara yönlendirmiştir. Çünkü veba, görüldüğü yerlerde birçok demografik ve sosyo-ekonomik sorunlara sebep olmuştur. Uygulanan yöntemler bu sorunların önüne geçmekte yeterince etkili olamaması yeni politikaların önünü açmıştır. “Sağlıklı toplum, güçlü toplumdur” ilkesi çerçevesinde özellikle salgın hastalıklar için yeni düzenlemelere gidilmiştir. Alınacak tedbirlerin en önemlisi hastalığın yayılmasını önlemektir. Ardından da hastalığa maruz kalan bireylerin zaman kaybedilmeden tedavi edilmeleridir. Hastalığın yayılmasını engellemek için alınacak tedbirlerin başında karantina uygulaması gelmektedir.

Karantina, veba, kolera, çiçek gibi bulaşıcı hastalıklardan birine maruz kalan kişi veya eşyaların girmek istenilen ülke halkı arasına karışmadan önce hastalığı alıp almadığını kontrol etmek amacıyla belirli bir süre gözetim altında bulundurulmak üzere izole edilmesidir.²⁸³ Karantina kelimesi, ilk zamanlarda karantina süresi 40 gün olduğu için bu kelime Fransızca'daki *Quarante* yani 40 sayısından gelmektedir.²⁸⁴

²⁸¹ Panzac, a.g.e., s.197.

²⁸² Erdem Aydın, 19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması, s.187.

²⁸³ İzolasyon ve karantina arasında pek fark yoktur. Ancak karantina denizcilere ait olan Britanya gemilerinin ilgası için kullanılan eski bir terimdir. Osmanlı Devleti'nde karantina kelimesi usul-ü tahaffuz olarak kullanılmıştır. Ayrıca Lazaret, Lazaretto olarak da bilinen karantinahane için ise tahaffuzhane terimi kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Sevim Yumuturuğ, *Toplum Hastalıklarında Epidemiyolojik Genel Prensipler*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976, ss.151-154.

²⁸⁴ A. Demirhan Erdemir, Esin Kâhya, *Bilimsel Çalışmaların Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s.250.

Karantina uygulamasıyla, hastalık taşıyan insanların ve diğer tüm canlıların salgın alanından çıkmasını önleyerek vebanın yayılma ihtimalini en aza indirgenmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle karantina, hastalığın bulaşma tehlikesinin başladığı andan itibaren başlatılmalıdır. Bu tehlikenin devam ettiği süre boyunca ve tehlikenin son bulduğu ana kadar da devam ettirilmelidir. Bu nedenle vebanın inkubasyon süresi²⁸⁵ çerçevesinde izolasyon yani karantina süresi şifanın gerçekleştiği ana kadar devam etmektedir. Bu uygulamalar ışığında Yeni Çağlarda veba ile ilgili mücadele, vebalı bölgelerin kordon altına almak, hastalığın görüldüğü yerlerde sokaklarda ateş yakmak, evlerin duvarlarını absent veya sirke ile yıkamak ve karantina tesisinden ibarettir.²⁸⁶

Veba ile mücadele konusunda yapılan önemli uygulamalara örnekler; 1781 senesinde yaşanan veba salgınında hem Osmanlı hükümetinin uygulamaları hem de hastalığı Tanrı vergisi olarak gören halkın şaşırtıcı biçimde aldığı önlemler sonucunda Fransız bir tüccarın gözlemleri bu durumun sonucuna ışık tutmaktadır; 31 Temmuz tarihli bu bilgide, vebanın insanlara, özellikle de ticarete çok büyük zararlar verdiğini ancak Temmuz ayı sonunda tamamen durduğundan bahsetmektedir²⁸⁷. Diğer bir örnek ise; 1791, 1792 ve 1793 yıllarında İzmir’de büyük veba salgınları yaşandığı, bu yüzden hastanelerin dolduğu ve limandaki gemilerin boşaltılarak hastaların buralara yatırıldığı kaydedilmiştir.²⁸⁸

Nitekim kaynaklar vebaya karşı daha sistemli bir uygulamanın Osmanlı merkez hükümeti değil 18. yüzyıldan itibaren, adalarda ve eyaletlerde görevli Osmanlı paşalarının almış olduğundan bahsetmektedir. Örneğin, 1812’de İstanbul’u kasıp kavuran veba Balkanlara da yayılmıştır. Ama bu durum en azından Epir’de, Yanya’daki, Tepedelenli Ali Paşa’nın girişimleriyle önlenmiştir. Ali Paşa, İstanbul’dan gelen her evrakın tütsülenmesini emretmiştir. Ali Paşa, vebalı bölgelerden gelen kişileri karantinaya almak için Epir ve Teselya’yı ayıran Pindus Dağı’nın değişik geçitlerine derbentçiler²⁸⁹ yerleştirmiştir. Ali Paşa’nın bu çabaları

²⁸⁵ Inkubasyon Süresi: Bir mikroorganizmanın gelişmesini tamamlaması için belirli sıcaklık ve belirli atmosfer ortamında tutulma süresi, kuluçka dönemidir.

²⁸⁶ Orhan Kılıç, a.g.e., s.72.

²⁸⁷ Panzac, a.g.e., s.30.

²⁸⁸ Nuran Yıldırım, a.g.e., s.1320.

²⁸⁹ Derbentçi: Derbentçi, Tanzimat’tan önce geçit yerlerini korumakla görevli olan kimse için kullanılan bir tabirdir. Derbent, Selçuklu ve Osmanlı Devleti’nde koruma ve iskân için yapılan karakol ve üslerdir. Derbentçiler yaptıkları hizmet karşılığı belli bir toprağı kullanma hakkı elde etmişlerdir. Tanzimat’ın 1839 ‘da ilanı ile birlikte devletin aslı görevleri arasına alınmıştır.

yönettiği eyaletlerde vebayı engelleyemese de geciktirmiştir.1805'ten itibaren Mısır Paşası olan, Kavalalı Mehmet Ali Paşa da, Mısır'ı vebadan korumak için büyük gayret sarf etmiştir. İskenderiye'yi bir asker kordonuyla tecrit ettirerek Şubra, Gize ve Kahire'de Reşid'de karantina kurdu muştur. İstanbul ve diğer vebalı yerlerden gelen gemiler için 25, Doğu Akdeniz'den gelen diğer gemilerin hepsi için 11 gün sürecek bir karantina uygulaması için emirler vermiştir. Bir karantina binası inşa ettirerek, gelen malların temizlenmesi için bir yer, bir müfettiş ve bir doktor tayin etmiştir. Fakat bu iddialı proje ve önlemler hastalığın gecikmesini sağlamaktan başka bir sonuç vermez ve 1815'ten itibaren program ortadan kaldırılmıştır. Bu girişimlerden istenilen sonuç elde edilemese de Osmanlı yöneticilerinin vebaya karşı mücadeleye bakışını değiştirmiş ve yeni düzenlemelere gidilmiştir.

Yeni düzenlemeler içerisinde uygulanan bir diğer idari pratik şehirdeki gündelik yaşantıyı kontrol altına almak amacıyla oluşturulan belediyeçilik sistemidir. Bu bağlamda hükümet bu uygulamaları daha da sistematik haline getirmek için şehrin temizliği ve teftişi konusunda yetkili bir kurumsal yapı oluşturma yoluna gitmiştir. İlk kurumsal yapı İstanbul'da 1854 yılında kurulmuş olan *şehremaneti*'dir. Ancak zamanla bu kurumsal yapı ve yetkileri arttırılmış ve bu uygulama ülke geneline yayılmıştır. İzmir'de vebaya yakalananların sayısının artması üzerine bu sistemin uygulandığı şehirlerden biri olmuştur. Uygulama çerçevesinde İzmir'de, ilk olarak okulların tatil edilmesi ve bu yerlerin dezenfekte edilmesi sağlanmıştır. Ardından hastalığın çıktığı semtlerde yaşayanların bir kısmı çadırlara yerleştirilmiş ve burada halk dezenfekte edilmiştir. Ayrıca Sıhhiye komisyonunca hastalığa sebep olan farelerin yakalanarak yakılmak suretiyle itlaf edilmesi kararı alınmıştır. Hastalığın yoğun olduğu bölgelerde yaşayanlar, hem kendi hem de İzmir kentinin sağlığı için muayene olmaya çağırılmıştır. Hastalığa yakalanan kişilerin gizlenmesini engellemek amacıyla hasta kişileri ihbar edenler hükümet tarafından Osmanlı lirası ile ödüllendirilmiştir. Verilen bu ödül, şehirde bulunan özellikle tüccar kesimin ilk günden beri hastalığa inanmaması ve bu sebeple de karantinanın kaldırılması için olayı saklamaya çalışmalarıdır. Çünkü karantina ticareti ve o şehirde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılamalarında zorluklar yaşatmıştır. Bunun en önemli örneği, devletin hastalık olan yörelerde yapılacak ithalata sınırlama getirilmesidir. Ayrıca büyük depo ve mağazalardaki malların ve burada çalışan işçilerin temizlenmesi şart koşulmuş bu

da ticareti yavaşlatmıştır. Sonuç olarak alınan önemler Osmanlı hükümeti tarafından hastalık konusunda kesinlikle müsamaha gösterilmediğini ortaya koymaktadır.²⁹⁰

Belirtmek gerekir ki İslam tarihinde hastalıklarla (veba, kolera, tifüs, çiçek vb.) mücadele konusunda olumlu ya da olumsuz anlamda bütüncül yaklaşımlar sergilemek mümkün değildir. Batı dünyasında bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda ne türden tedbirlerin alındığı konusunda bilgi sahibi olan bir hekim olarak Şânizâde Atâullah Efendi, 1810'da İstanbul'da baş gösteren veba salgını sırasında ailesiyle birlikte evine kapanmayı tercih etmiştir. Hastalığa karşı tedbir alınması ve bu doğrultuda özellikle “*tecriid*” uygulanmasına gidilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunduğu halde, bu konudaki görüşleri umursanmayarak alaya alındığı konusunda bilgilere ulaşılmaktadır.²⁹¹ 1811 ve 1812 yıllarında İstanbul'a hâkim olan veba salgınında ise, hastalığın tedavisinde bazı merhemlerin kullanıldığı bilinmekteyse de genel olarak nasıl ilaçların kullanıldığı konusunda fazla bilgiye ulaşmak mümkün değildir.²⁹² Diğer taraftan ise, yine aynı yüzyılda veba hastalığıyla mücadele etmek üzere pozitif birtakım çalışmaların yapıldığı, örneğin 1834 yılında söz konusu hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere başarılı sonuçlar sağlayan bir “yaki”nın II. Mahmud'un başhekimisi Ahmed Necib Efendi tarafından geliştirildiği bilinmektedir. Önleyici tedbirler büyük ölçüde İbni Sina'nın suyu²⁹³ teorisi temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Önlemlerde miyasmayı (mikroplu hava) ortadan kaldıracak hoş kokulu tütsüler oldukça fazla kullanılmıştır. İnsan bedenindeki ahlât-ı erbaa²⁹⁴ dengesinin değişmesiyle oluşan hastalığı engellemek içinde kişinin sessiz,

²⁹⁰ Yetkin, a.g.m., s.374-376.

²⁹¹ Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s.57.

²⁹² II. Mahmud dönemindeki sağlık politikaları ve kurulan hastaneler için bkz. Ayten Altıntaş, “II. Mahmud ve Sağlık,” içinde II Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul, 2010, s.297-309, Nalan Turna, “İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C.,I, S.1, Ağustos 2011, s.20.

²⁹³ Suyuk: Organizmanın kan, lenf gibi sıvı olan bölümüdür.

²⁹⁴ Ahlât-ı Erbaa: (4 Humor ve Beden Sıvısı) Antikçağ ve Ortaçağ'da insanın biyolojik, ahlaki ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı maddedir. Tıp tarihinde ahlât-ı erbaa anlayışı eski Mısır'a kadar gitmektedir. Mısırlı hekimler, hastalık sebebi olarak bünyedeki kan, balgam, kara safra ve sarı safradan ibaret dört sıvının kirlenmesini gösterirlerdi. Bundan dolayı tedavide kirli sıvıların boşaltılması (kan almak, müşhil vermek vb.) yoluna gidilirdi. Eski Yunan'da Hipokrat (M.Ö. 5. yüzyıl) ahlât nazariyesini geliştirmiş ve bu anlayış 19. yüzyıla kadar tesirini sürdürmüştür. Tabiat âlemindeki oluşma ve bozulmayı meydana getiren dört unsurun insan bedenindeki karşılığı olarak düşünülen dört sıvı, Hipokrat'ın hümorale patolojisinin temelini teşkil etmiştir. Bu anlayışa göre sağlık vücuttaki bu sıvıların dengede oluşuna, hastalık ise bu dengenin bozulmasına bağlıdır. Ahlât-ı erbaa fikri İslâm dünyasında da benimsenmiş ve Müslüman hekimlerin kendi klinik tecrübelerine dayanarak getirdikleri açıklamalarla Ortaçağ'daki son ve gelişmiş şeklini kazanmıştır. Nitekim Ebu Bekir, Er-Razi ve İbni Sina, Ortaçağ hümorale

sakin bir tutum içinde olmasına panik, öfke, korku gibi ani duygusal değişimlerden uzak durulması uygun görülmüştür.²⁹⁵

3.1.1. Osmanlı Devleti'nde Karantina Uygulanmaları

Bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak tedbirlerin başında karantina gelmektedir. Daha önceden de tanımladığımız karantina, bulaşıcı bir hastalığa maruz kalmış veya kalınmasından şüphe edilen insan ya da evcil hayvanların, hastalığın en uzun kuluçka dönemi boyunca, sağlıklı kişilere temasını engellemek için hareket serbestliğinin sınırlandırılmasıdır.²⁹⁶ Birçok kaynak Emrâz-ı sâriye²⁹⁷ ve müstevliye²⁹⁸ önleme konusunda alınan tedbirlerden en önemlisi ve hastalığın yayılmasını önleme konusunda belki de en gerçekçi olanı karantina uygulaması olduğunu belirtmektedir. Karantina tedbirleri, salgın hastalıkların toplu ölümlere yol açtığı ilk dönemlerde özellikle liman şehirlerinde modern şekilde olmasa da hastalık olduğu bilinen gemileri ateş topları atarak limana sokmak şeklinde uygulanmıştır. Bu nedenle karantina sistemi, vebanın tedavisi ile ilgili bir fonksiyon üstlenmemiştir. Modern karantina sistemleri kuruluncaya kadar bu uygulama, kara ve deniz yoluyla bir başka ülke veya şehre gidecekler için hastalığın cinsine göre belirtinin görülebileceği makul bir süre bekletilmesinden ibarettir.²⁹⁹ Özellikle 16. yüzyılda Avrupa'da büyük kıyımaya sebep olan veba, Osmanlı topraklarından geldiği düşüncesiyle sınırlarda geniş bir karantina ağı oluşturulmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'ni de harekete geçirmiş ve karantina usulleri uygulanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde vebaya karşı tahaffuz usulünün ilk uygulamaları oldukça eskidir³⁰⁰.

Dünya üzerinde karantina sistemi, 14. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da Doğudan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında uygulanmaya

patolojisinin en gözde Müslüman temsilcileridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, *Ahlât-ı Erbaa Maddesi*, C.,II, s.24.

²⁹⁵ Panzac, a.g.e., s.156.

²⁹⁶ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, İlim-Yayma Cemiyeti Yayın Neşriyatı, İstanbul, 1975, s.28.

²⁹⁷ Emrâz-ı Sâriye: Geçici, bulaşıcı, sâri hastalıklar demektir.

²⁹⁸ Müstevliye: Salgın hastalık demektir (hekimlikte).

²⁹⁹ Kılıç, a.g.e., s.80.

³⁰⁰ Abdullah Köşe, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, C.V, S.1, İstanbul, 2003, s.89.

başlanmıştır.³⁰¹ İlk karantinalar 1465'te Ragusa'da (Dubrovnik) ve 1485'te Venedik'te; ilk tahaffuzhane de yine Venedik yakınlarındaki Santa Maria'da Nezaret Adasında oluşturulmuştur³⁰². Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde kurumlaşmaya ve uygulanacak kurallarda standartlaşmaya gidildiği görülmektedir. Veba salgınlarından korunmak için karantina usulünü kabul eden devletler, ilk zamanlar, ticaret gemilerini salgın olmasa bile kırk gün süre ile limanlarına yanaştırmamışlardır.³⁰³ Osmanlı Devleti'nde ise 16. yüzyılda modern usullerle olmasa da yerleşmiş bir karantina uygulaması mevcuttur. Ancak uygulamanın yeterli görülmemesinden 16. ve 17. yüzyıllarda liman şehirlerinde ve ticaret yollarında bulunan İzmir, İstanbul gibi önemli şehir ve kasabalarda Akdeniz limanlarından gelen ticaret gemilerinden ve Asya'dan gelen kervanlardan vebanın yayıldığı tespit edilmiştir. Bu durum bulunduğu bu şehir ve kasabalarda büyük yıkımlara sebep olduğu gözlemlenmiştir. Meydana gelen bu yıkım karşısında karantina sisteminde en önemli bakış açısı, karantina insanların ırkı, cinsi, milliyeti, dini ve statüsüne bakılmadan ciddiyetle uygulanmasıydı.

Osmanlı Devleti'nde ilk karantina, kolera için uygulanmış olsa da ondan önce yıkımları sebebiyle veba için karantina önemlerinin günümüzdeki modern manası dışında uygulandığının da altını çizmekte yarar vardır. Bu konuda *Takvîm-i Vekâyi'nin* 24 Ekim 1831 yılındaki nüshasında karantina uygulaması hakkında gerekli bilgiler sunmaktadır. Fıkırdaki karantina hakkında şunlar kaydedilmiştir: Hekimbaşı Behçet Efendi'nin³⁰⁴ incelemeleri sonucunda meydana gelen kolera salgına karşı İstanbul'da bir karantina usulünün uygulanması kararı alınmıştır. Bu nedenle Karadeniz'den gelecek olan gemiler için İstinye Körfezi, Ehl-i İslâm ve

³⁰¹ Vebaya karşı ilk karantina sistemi 14. yüzyılın son çeyreğinde Doğu'dan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında uygulanmıştır. 1377 yılında Venedik ve Dubrovnik ilk karantina noktalarını teşkil etmiştir. 1473 yılında Venedik yakınlarındaki Santa Maria de Nezaret Adası ilk tahaffuzhane olarak kullanılmıştır. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri ", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.,LVIII, S.222, Ağustos 1994, s.329.

³⁰² Gülden Sarıyıldız, a.g.m., s.329.

³⁰³ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten*, C.II, 1938, s.451.

³⁰⁴ Behçet Efendi: Behçet Mustafa Efendi, III. Selim ve II. Mahmud devri hekimbaşlarından olan iyi eğitim görmüş, aile mesleği olan hekimliği seçmiş önemli bir hekim ve şairdir. 1796 yılında saray hekimleri arasında yer almıştır. Burada yedi yıl hizmet verdikten sonra 1803'te hekimbaşılığa getirilmiştir. 1805 yılında İzmir kadılığı rütbesini almıştır. III. Selim'in tahttan indirilmesi üzerine kendisi bu görevden azledilmiştir. II. Mahmud zamanında 1812'de Mısır kadısı olmuş ve sırasıyla Mekke, Medine ve İstanbul kadısı olarak görev yapmıştır. 1827'de Şehzadebaşılığında açılan Tıbhane-i Amire'de öğretime başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde karantina uygulaması onun çabalarıyla gerçekleşmiştir. 1834 yılında yakalandığı şarbon hastalığından hayatını kaybetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, *Behçet Efendi Maddesi*, C.,V, s.345.

reaya ait devlet gemileri için ise Liman-ı Kebir’de (Büyük Liman) karantina uygulaması yapılmıştır.³⁰⁵ Nitekim 1830’larda Osmanlı İmparatorluğu’nda karantina yöntemleri uygulanırken sıhhi kordon tatbikinin ve vebadan ölenlerin dini tören yapılmadan gömülmelerinin şeriat usullerine aykırı düşebileceği yolunda endişeler olmuştur. Hastalık o zamanlar “kıran” adı ile anılmıştır.³⁰⁶

Yaşanan bütün endişelere rağmen yapılan uygulamalar zamanla daha sistemli ilerlemenin de önünü açmıştır. Bu yüzden salgın hastalıkların önlenmesi için 1840 yılında bir karantina idaresinin kurulmasına karar verilmiştir. Jeopolitik ve ticari önemi sebebiyle İzmir’de kurulması planlanan karantina idaresi özellikle Anadolu topraklarına denizden ulaşan vebanın ve birçok salgın hastalığın geçişini engelleyeceği düşünülmüştür. Mithatpaşa Sanat Enstitüsü³⁰⁷ yanındaki binada faaliyet gösteren karantina idaresi salgımlarla mücadele etmeye başlamıştır. Ayrıca o yıllar içinde boş olan bu bölge karantina idaresinde çalışanlar için evler inşa edilmiştir. Ancak bu bölgede zamanla nüfus bakımından kalabalık bir yapı halini almıştır. Bu sebeple karantina idaresinin buradan kaldırılması gerekmiştir. Bu durumda karantina idaresi Urla İskeleyi’nde, Yarımada’da bugünkü devlet hastanesinin bulunduğu yere nakledilmiştir.³⁰⁸

Karantina sistemini sadece limanlara gelen gemilerin etkinliklerini kontrol etmek için uygulanmamıştır. Veba salgınının yaygın olduğu dönemlerde İzmir ve diğer birçok şehirde, şehirlerarası geçişte kolay olmamıştır. Ayrıca dilenci ve serseri olarak tabir edilen kimselerin şehirlere girilmesine izin verilmemiştir. Bu durum bir nevi iç karantina uygulamasının varlığını kanıtlamaktadır. Özellikle İzmir, İstanbul gibi surlarla çevrili olan şehirlerde kapılar güneşin doğuşu ile açılmış ve güneşin batışı ile

³⁰⁵ Köşe, a.g.m., s.91.

³⁰⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Türkiye Karantina Tarihine Giriş III”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, S.1, 1958, s.146.

³⁰⁷ Mithatpaşa Sanat Enstitüsü: İzmir’in Konak ilçesinde kurulmuş bir eğitim birimidir. 1867 yılında o günün koşullarında kimsesiz çocuklara ilk aşamada, kunduracılık, çorap ve fanilacılık, marangozluk gibi beceri eğitiminin yanı sıra imla, hesap ve dini bilgilerin verildiği “İzmir Islahhanesi”, 1868-1881 yılları arasında faaliyetini sürdürmüştür. 1943 yılında İzmir Sanatlar Mektebi olan okulun adı kurucusu olan Mithat Paşa’ya ithafen Mithat Paşa Sanat Okulu olarak değiştirilmiştir. Eğitim ve öğretim daha planlı ve programlı bir nitelik kazanırken sanat dallarına terzcilik, halıcılık, demircilik, dökümcülük, mızıkacılık ve matbaacılık bölümleri de eklenmiştir. Başarıları sebebiyle Atatürk tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca birçok felaket karşısında onarıp tekrardan eğitime devam ettirilmiştir. Günümüzde Konak Mithatpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi olarak halen eğitim-öğretime devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı- Konak Mithatpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi- İzmir (Çevirimiçi 18.03.2017),

http://mithatpasaeml.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163971/icerikler/tarihce_533917.html

³⁰⁸ Gürsoy, a.g.e., s.44.

kapanmıştır. Ayrıca kapıların açık olduğu saatlerde şehre girmek kolay olmamakta sağlık kontrolünden geçemeyenler şehir sınırları içerisine alınmıştır.³⁰⁹ Ancak Osmanlı Devleti sadece trenleri, gemileri ve insanları karantina altına alarak önlem almamıştır. Salgın hastalıklara yakalanan insanların ve salgından ölen kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharı ile temizlenmiştir. Hastalıkların görüldüğü ev, okul, araba vb. mekanlar ve posta ile gelen paketlerin dezenfekte edilmesi önemli bir uygulama niteliğindedir. Bu işlemler için de tebhirhaneler³¹⁰ kurulmuş ve buralarda etüv makineleri³¹¹ ve pülverizatörler³¹² kullanılmıştır.³¹³

3.1.1.1. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula/Sani

Osmanlı Devleti'nde sağlık işleriyle ilgili yapılan uygulamaların başında karantina sistemi gelmektedir. Batıdaki gelişmeler ışığında bu uygulamayı kendilerine uygun sistem ve terimlerle şekillendirmişlerdir. Karantinaya karşılık olarak *usul-ı tahaffuz*, karantina mahalleri için de *karantinahane* veya *tahaffuzhane* terimleri kullanılmıştır. Arapça'da, sakınmak, korunmak anlamına gelen tahaffuz kelimesine, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların gerekli süreyi geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane olarak adlandırılmıştır. Diğer bir ifadeyle tahaffuzhaneler, bir şehre salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere sirayet etmesini engellemek amacıyla şehre giriş, çıkış yapacakların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alınıp; bu gözetim sırasında hastalık şüphesi olanların sağlıklı olanlardan ayrılarak, tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdir.

Tahaffuzhaneler kurulma amacı tüm salgın hastalıklara karşı önlem almaktır. Ama özellikle veba ve kolera için yapılmış olup, Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günlerden itibaren, Osmanlı'da kurulmuş önemli sağlık kuruluşları olarak göze çarpmaktadır. Bunlardan bazıları yalnızca hastalıkların salgın halini aldığı zamanlarda kullanılmış geçici tesislerken, bazıları ise, uzun yıllar kullanılan, bir nevi

³⁰⁹ Kılıç, a.g.e., s. 83-84.

³¹⁰ Tebhirhane: Salgın hastalık zamanlarında dezenfekte işlemlerinin yapılması için oluşturulmuş yerlerdir.

³¹¹ Etüv Makinesi: Belirli sıcaklıklarda mikrop üretme, sterilize etmekte, ısıtma, pişirme veya kurutma amaçlı kullanılan laboratuvar fırınıdır.

³¹² Pülverizatör: Sıvıları ve toz durumundaki maddeleri gaz veya toz durumunda saçmaya, atmaya yarayan tulumba veya körük biçimindeki aygıt, püskürteçtir.

³¹³ Yıldırım, "1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildirileri*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2007, C.,II, s.413.

salgın hastalıklar için teşkil edilen, özel hastahaneler olarak görev yapmıştır. Bu bakımdan tahaffuzhanelerin bir karantina merkezi olma, bir de hastahane işlevi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmud devrinde 1831'den itibaren geçici olarak uygulanan özellikle doğabilecek tepkilerden çekinildiği için, devamlı hale getirilemeyen karantina usulünün etkisi konusunda şu bilgilere ulaşılmaktadır. Avrupalıların salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri anlatılmasının yanında, karantinanın yalnız bir şehir veya vilayetle sınırlandırılmaması gerektiği, bütün Osmanlı topraklarını kapsayacak geniş bir teşkilat yapısı sağlandığında başarı getireceği belirtilmiştir. Bu bilgi karşısında Osmanlı hükümeti tarafından başta veba olmak üzere diğer salgın hastalıkların tahribatından korunmak amacıyla en önemli tedbir olarak görülen karantinaların oluşturulmasına karar verilmiştir.³¹⁴

Osmanlı Devleti'nde karantina uygulaması 1830'ların başında düşünülmüş, karantina nizamıyla ilgili Babıâli'ye birçok belge sunulmuş ve devlet adamları tarafından bu konu ayrıntılı görüşülmüştür. Ayrıca karantina uygulamasının İslam dinine uygun olduğuna dair gerekçelerin sunulması da bu sistemin halk arasında tepkilere yol açmadan uygulanması amaçlansa da bu yeni uygulama zaman zaman isyanlara neden olmuştur. Bununla birlikte karantina usulü hazineye büyük zararlar verecek bir mali yapıya ihtiyaç duyduğundan Osmanlı Devleti bu uygulamayı hemen yürürlüğe koyamamıştır³¹⁵. Çünkü karantina kurumu bağımsız bir yapıya sahiptir. İstanbul'da Şeyhülislam Asım Efendi'nin karantina uygulamasının caiz olduğu konusunda fetva vermesi karantina hakkında toplantının yapılması ve halka bildirilmesi hızlanmıştır. Bu konuda, Bâb-ı Âli'de toplanan meclis-i şûra'da, vebadan korunmanın dinen caiz olduğu kararı alınmıştır. Böylece karantina usulünün uygulanmasında herhangi bir sakınca olunmadığına ve bu usule "*nev icâddir deyü*"³¹⁶ itiraz etmenin "*nimeti bilmemek*" olacağına hakkında haberler yayımlanmıştır³¹⁷. Karantina hakkında gerekli kanunların düzenlenmesi için de bu konuda bilgisi olanların haftada birkaç kez toplanması ve mecliste bu konunun görüşülmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Karantina Meclisi kurulmuştur. II. Mahmud'un emriyle karantina için ilk defa bir meclis (Meclis-i Tahaffuz) toplanarak

³¹⁴ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.266.

³¹⁵ Sarıyıldız, a.g.m., s.334-335.

³¹⁶ Nev-icad: Sonradan yapılmış. Yeniden meydana getirilmiş.

³¹⁷ Takvim-i Vekâyi, H. 11/S/1254 / M. 6/5/1838, S.164, s.4-5.

1838 yılında göreve başlamıştır. Bu mecliste *Meclis-i Tahaffuz-ı Ula (Yüksek Karantina Meclisi)* ve *Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni (Yüksek Karantina Bürosu)* olmak üzere iki meclis görev almıştır. Meclis-ı Tahaffuz-ı Ula zaman içerisinde Sıhhiye Meclisi, Karantina Meclisi, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Karantina Nezareti gibi isimlerle anılmıştır. Meclisin özelliklerine bakıldığında, Osmanlı Devletine ait 2 delege, her yabancı devletin ise bir delegesinin bulunduğu göze çarpmaktadır³¹⁸. Ayrıca sağlık nizamlarının düzenlenmesi, tadilat yapmak ve salgın zamanlarında karantina kurallarını uygulamak meclisin görevleri arasındadır. Bu sağlık teşkilatında 2 dil kullanılması kararlaştırılmıştır. Hekimlerin bütün tıbbi içerikleri raporları Fransızca, idari yazışmalarda ise Türkçe kullanılmıştır. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula ilk olarak Hariciye Nezaretine bağlı olarak çalışmıştır. Ardından Tophane-i Amire Müşirliği, dâhiliye ve ticaret nezaretlerine bağlanarak varlığını sürdürmüştür. Hariciye Nezaretine bağlı olduğu ilk zamanlarda Meclis-i Tahaffuz-ı Ula başkanlığına Anadolu Kazaskeri Abdülhak Molla getirilmiş ve alt birimlerindeki mevkilere de uygun görülen paşalar atanmıştır. Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni ise başkâtip, mümeyyiz, jurnal kâtabi, tercüman, fenn-i kimya bilen ispençiyar (eczacı), tabib-i sıhhiye ve tabib-i tahaffuziye memurlarından oluşan bir yapıdır. Her gün toplanması kararlaştırılan bu meclisin üyeleri meclis başkanı tarafından seçilmesi uygun görülmüştür. Bu meclisin görevi, tahaffuz işleri ile ilgilenmek, dezenfekte işleriyle ilgilenmek, günlük olaylar ve muhtelif yerlerden gelen mektupların ve başka dillerde yayınlanan gazetelerin tercüme edilmesi, bunların özetlenip Meclis-i Tahaffuz-ı Ula'ya bildirilmesidir.³¹⁹

Yapılan bütün hazırlıklar sonrasında meclis tarafından Çanakkale'de Akdeniz'den gelen yolcuların İstanbul'a gelmeden önce sağlık kontrolünden geçirildiği ve gerekli tedbirlerin alındığı bir merkez kurulmuştur. Merkez yetkililerine Akdeniz tarafından gelecek imtiyazlı ve imtiyazsız her gemiye karantina uygulanması, bu gemilerde bulunan herkesin kaydının tutulması ve karantina sonunda ise kendilerine verilen vesika ile İstanbul'a girmelerinde herhangi bir sakıncanın olmadığı bildirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak emirlere uymayanlara karşı zor kullanılması ve karantinadan kaçıp İstanbul'a gelen gemilerin tekrar boğaza iade edilmesi gerektiği de uyulması gereken talimatlar arasındadır.

³¹⁸ İslam Ansiklopedisi, "Karantina Maddesi", C. XXIV, s.465.

³¹⁹ Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1940)", *ÇTTAD*, C.,VIII/18-19, 2009 Bahar-Güz, s.140-142.

Osmanlı Devleti Çanakkale'den sonra 1838'den itibaren İstanbul'da Kuleli kışlasını da karantina uygulamasının yapılması için kullanmaya başlamıştır. Burada Akdeniz ve Karadeniz yönünden gelecek gemilerin yoklaması ve hastaların tedavi edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca kuleli kışlası tahaffuzhane olmasının yanında, karantina hizmetleri için çalışan memurların eğitildiği bir okul olarak da kullanılmıştır. Osmanlı hükümeti tarafından bu konuya gereken önemin verildiği şu örnek kanıtlar niteliktedir; Kuleli kışlası 28 Aralık 1838'de bizzat padişah tarafından açılışı gerçekleştirilmiştir. Bu kurum için cerrah, hekim, hemşire, eczacı ve hamaldan oluşan 60 kişilik bir ekip oluşturulmuştur. İstanbul'da karantina teşkilatının tam olarak oturtulması çalışılırken biryandan da Anadolu'da çıkan hastalıklar nedeniyle karantina sisteminin genişletilmesi yönünde adımlar atılmaya başlanmıştır. Anadolu'daki karantina yerleri Bursa, Sinop, Erzurum, İzmir, Kastamonu, Balıkesir, Kayseri, Eskişehir, Gelibolu, Isparta ve Antalya olarak çoğaltılmıştır³²⁰. Karantina sisteminin oluşturulmadan öncesinde İzmir'de yavaş ve emin adımlarla önlemler alma yoluna gidilmiştir. 1820-21 yıllarında yaşanan vebanın etkisi büyük olmasına rağmen her hangi bir önlem alınmaması daha sonra yaşanacak olan salgınlar için bir şeyler yapılması gerektiği düşüncesini doğurmuştur. 1824 yılında İskenderiye'den İzmir'e gelen bir Avusturya gemisinde tayfaların vebaya yakalandığı anlaşılmış ve hastalık kapmış olanlar hastaneye kaldırılmıştır. Henüz bir sağlık bürosunun kurulmadığı İzmir'de bu gemi Karşıyaka'da demir atmış ve tecrit altına alınmıştır. İzmir'de hastalık karşısında modern anlamda olmasa da karantina uygulamaları başlamıştır.³²¹ Böylece vebanın yoğun etkilerinin önlenebileceği görülmüş ve hükümet tarafından sistemleşme yolunda ilerleyen karantina İzmir'de uygulanmasının zemini oluşturulmuştur.

Nitekim genişletilen karantina uygulaması aynı zamanda ekonomik yönden devlet için sorun teşkil etmiştir. Çünkü büyük çapta uygulanan karantina sisteminin masrafları sadece sahil karantinalarından alınan vergiler ve ihtisap vergileri³²² ile karşılanmıştır. Bu vergiler yeterli olmadığı zamanlar devletin daha çok harcama yapmasına, yani hazinede açıkların oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin, Âsitane'de alınan karar ile “ Karantina'nın masraflarının karşılanması amacıyla Dersaâdet ve

³²⁰ Panzac, a.g.e., s.248.

³²¹ Panzac, a.g.e., s.199.

³²² İhtisap Vergisi: Osmanlı Devleti tarafından esnaftan toplanılan vergidir.

Bilâd-ı Selâse'deki³²³ hânelerden aylık tahsilât yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak görevli memurların tahsilâtı gerçekleştirememesinden dolayı masrafların ileride karşılanması koşuluyla affedilmesine dair karar alınmış ve halka bildirilmiştir. Görünen o ki karantina uygulamalarından doğrudan etkilenen aktörlerden en önemlisi ekonomidir. Örneğin, Avrupalı tüccarlar devletlerarası anlaşma maddeleri gereği kendi gemilerinin uzun süre karantinada tutulmasından memnun olmamışlardır. Çünkü yabancı tüccarlara göre karantina, ticareti zorlaştırmak ve Osmanlı Devleti'nin ticaret üzerinde yetkilerini arttırmak gibi önemli sıkıntıları ön plana çıkarmaktadır. Böylece karantina teşkilatlarının ekonomik kontrol pratikleri olarak kullanılıp kullanılmadığı sorusu da açıklık kazanmıştır.

Osmanlı Devleti ekonomik yetkilerini genişletmek adına, 1839 yılında Meclis-i Tahaffuz-ı Ula, Meclis-i Umuru Sıhhiye adını almıştır. Meclis ilk olarak Anadolu ve İstanbul hakkında bir tüzük düzenlemiştir. Bu tüzük 26 maddeden oluşmuş, gemilerin yükümlülükleri, şüpheli veya bulaşık gemiler ve karantina kuralları ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Meclis-i Tahaffuz, vilayet merkezleri ve şehirlerde hekimler ve hekimlerin emrinde bulunan görevlilerden oluşan bir ekip bulundurulmuştur. Bu görevliler veba veya kolera vakaları meydana geldiğinde üstlerine bu durumu bildirmek ve buldukları bölgelerde idari işlemleri yürütmekle görevliyidiler³²⁴. Osmanlı Devleti tarafından bu memur ve hekimlerin taşrada olanlarının karantina usulünü en iyi şekilde uygulamaları için karantina talimatnameleri oluşturulmuştur. 10 Mayıs 1839'da Meclis-i Tahaffuz tarafından karantina usulüne dair hazırlanmış olan "Karantina Talimatnamesi" Basımhane'de 500 adet basılıp, dağıtılması kararı alınmıştır³²⁵. Ancak Meclis-i Umur-u Sıhhiye kapitülasyonlarla birlikte 1914 yılında kaldırılmıştır. Bu kurumun yerine bağımsız Türk doktor ve bilim adamlarının yönetiminde olan *Hudut ve Sıhhiye Müdüriyeti*³²⁶ kurulmuştur.

³²³ Bilâd-ı Selâse: Osmanlı Devleti'nde İstanbul, Edirne ve Bursa'nın üçüne birden verilen isimdir.

³²⁴ Uludağ, a.g.m., s.450.

³²⁵ BOA, HAT., 524/25578, H. 04/N/1254.

³²⁶ Hudut ve Sıhhiye Müdüriyeti: 1918'de İtilaf Devletleri tarafından *Beynelmüttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi* olarak görev yapmıştır. İstanbul'un geri alınması üzerine 1923'te Beynelmüttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi dağıtılmıştır. Lozan anlaşmasından sonra *İstanbul Liman ve Boğazları Sıhhiye Müdüriyeti* olarak göreve devam etmiştir. 1924 yılında bu müdüriyet, *Hudut ve Sevahil Müdüriyeti Umumiyesi (Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü)* adını almış ve hala bu isimle günümüzde de görevini devam ettirmektedir. Bkz. T.C. Sağlık Bakanlığı Hudut ve Sahiller Genel Müdürlüğü, (Çevrimiçi 23.04.2017), <http://www.hssgm.gov.tr/Tarihce>

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti salgınlara karşı sistemli bir şekilde her geçen gün uygulamalarını geliştirmiştir. Kurulan Meclis-i Tahaffuz'un oluşturduğu uygulamalar her türlü kışkırtma ve isyanlara ve mali zorluklara rağmen istikrarlı olarak devam etmiştir. Özellikle İzmir'de alınan her türlü önlemin 1839'da ki bildiriler ışığında uygulanmış olması hastalığın önüne geçmekte önemli bir adım olmuştur. Ancak 19. yüzyılın ortalarına kadar keyfi ve lokal önlemlerle düzensiz bir halde uygulanan karantina usulünü, 1851 yılında Paris'te toplanan uluslar arası ilk sağlık konferansında, modern bir yapıya kavuşturmaya dair ilk adım atılmıştır. Karantina hastalıkları veba, kolera ve sarıhumma olarak sınırlandırılmış ve karantina süresi tüm ülkeler için 15 gün olarak belirlenmiştir. 1866'da İstanbul'da düzenlenen ve 17 ülkenin temsilcilerinin katıldığı sağlık konferansında ise, bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir. Bunu diğer konferanslar izlemiş ve karantina usul ve yöntemleri milletler arası anlaşmalarla garanti ve standart altına alınmıştır.

3.1.1.2. İzmir Karantina Teşkilatı

II. Mahmud'un bizzat kendisinin açılışını gerçekleştirdiği İstanbul tahaffuzhanesinin ardından ilk kurulan karantina teşkilatlarından birisi de İzmir'de bulunmaktadır. İzmir'in seçilmesinin nedenleri, hızla yükselen ticari hacmi ve buna bağlı olarak coğrafi özelliği sayesinde 17. yüzyıldan itibaren işlek bir deniz trafiğine sahip olması en başta gelmektedir. Yüksek ticari hareketliliğinin yanı sıra, imparatorluğun Batı'ya açılan kapısı konumunda olan İzmir, Osmanlı hükümeti tarafından karantinanın taşradaki uygulamaları için bir model olarak kullanılmıştır.³²⁷ Nitekim belirttiğimiz olumlu nedenlerin arasında bazı olumsuz koşullar da İzmir'in pilot bölge olmasında etkindir. İzmir, karantina uygulamaları konusunda hızlı harekete geçen şehirler içerisinde yer almaktadır. Dönemin İzmir valisi, hastalığın olduğu veya şüphelenildiği yerlerden gelen gemilerin 20 gün gözlemlenmesi için Sancakkale'de karantinaya alınması konusunda bir uygulama başlatmıştır. Ancak Paşa, 18 Ağustos 1838'de Osmanlı hükümeti tarafından hazırlanan karantina talimatnamesi ve 1839 Haziranında oluşturulan nizamnameyi dikkate almaması İzmir'de karantina uygulaması sırasında karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Bunun en büyük nedenleri gemilerin "temiz" belgelerini İstanbul'dan verilmesi ve bunun 60 günlük

³²⁷ Böke, a.g.m., s.140.

bir bekleyiŖe neden olmasıdır. Ayrıca uzman personelin olmaması yaŖanan sorunlara çözümler bulmakta zorluk yaŖatmıŖtır.³²⁸ Bu olumsuz etkiler İzmir için etkili bir uygulamaya ihtiyaç duyulmasına eden olmuŖtur. Bu ihtiyaç sonrası 1840'ların baŖında İstanbul'dan görevlendirilen Süleyman Efendi, İzmir'de karantina teŖkilatının kurulmasıyla birebir ilgilenmiŖtir. Süleyman Efendi'nin Avrupa'da bu konuda incelemeleri doğrultusunda, kente deniz yoluyla gelenler için en uygun karantina yeri olarak batı tarafında ve zeytinlik ovası olarak adlandırılan bölge belirlenmiŖtir. Neredeyse İzmir ile aynı zamanda KuŖadası ve ÇeŖme'de de birer karantina tesisi kurulmuŖtur³²⁹.

1840 yılında kurulan bu karantinahane, 1846 yılına kadar oldukça yetersiz ve harap olmasına rağmen seçilen bölgede mevcut bulunan Askeri Hastaneler için gereken hizmeti vermiŖtir. Kaynaklar, binanın çok sık su baskınlarına maruz kaldığı için talebi karşılayamadığından ve karantina hizmetinin bahçeye kurulan çadırlarda verildiğini belirtmektedir. Ancak yetersiz koŖullara rağmen salgınların önlenmesinde yarar sağladığının da altını çizmiŖlerdir. Denizin girinti yaptığı küçük bir koyda yer alan yapının arkasında çorak, işlenmemiŖ bir tepelik yer almaktadır³³⁰. Karantinanın kurulduğu dönemdeki önemine paralel olarak, günümüzdeki MithatpaŖa Caddesi'nin alt kısmında kalan yamaç ve düzlük, uzun bir süre boyunca karantina adıyla anılmıŖtır. Karantinahanenin iç ve dış yapısı, bir ana koridora açılan yüksek tavanlı ve ferah, geniŖ odalara sahip, taŖ ve ahŖaptan yapılmıŖ sıvalı bir yapı olup uzun cephesinin denize dönük olduğu şeklinde betimlenmiŖtir. Bu bilgiler karantinahanenin işlevselliğinin ne durumda olduğu sorusu akıllara gelmektedir.

İzmir'deki bu pilot uygulamanın işlevselliği ortaya koyabilmek için o döneme ait sefaretnameler ve hacı kafilelerinin gözlemlerini incelemek yeterli olacaktır. George Rolleston'un İzmir ziyaretinde veba ile ilgili gözlemleri; “... *Ciltleri bütünüyle yağı içine çekmiŖ ve dolayısıyla zehirli Ŗeyleri daha az eğilimli olan yağ taşıyıcılar, Türk oldukları, öylesine kaderciler bir kayıtsızlık içinde buldukları halde hastalığa yakalanmamıŖlardır... kitaplarda aktarılanların aksine İzmir'deki vebaya ilişkin bizim yerinde topladığımız bilgilerden bazı noktalarda farklı olduğunu söyleyebiliriz... veba gibi bir hastalık var olduğu sürece karantina kurallarının*

³²⁸ Panzac, a.g.e., s.227.

³²⁹ BOA, C.SH., 12/586, H. 5/Z/1256.

³³⁰ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve YaŖam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2005, s.78.

gerçekten yararlı olduğunu kabul etmişlerdir."³³¹ Bu örnekle birlikte karantinanın İzmir'de gerekliliği ve etkisi gözler önüne serilmiştir. Hacı kabilelerine karantina 1838 yılından beri uygulanıyor olsa da, 1844 yılından itibaren daha sert düzenlemelerle uygulanmaya başlanmıştır. Bu tarih aynı zamanda Osmanlı Devleti için vebanın ortadan kalktığı dönem olarak da kabul edilmektedir. Artık veba yerini koleraya bırakmıştır. Nitekim hac farızasının gerçekleştiği yılın belli dönemlerini kapsayan bu olay Osmanlı toprakları için önemli bir demografik hareket olarak kayıtlara geçmiştir. Bu demografik hareketin salgın hastalıkların hızla yayılmasında önemli bir etken oluşturmaktadır. Bu çerçevede alınan önlem ve uygulanan karantina daha çok kolera için gerçekleşmiştir. Bu uygulama hacı kabileleri için sorunsuz geçmemiştir. Karantina altına alınan bazı kabile üyelerinin isyan ederek memleketlerine döndükleri de gözlemlenmiştir. Sadece hac kabileleri için değil genel olarak İzmir'de uygulanan karantinada dönem dönem sorunlarla karşılaşmıştır.

İzmir'de uygulanan karantinanın her zaman iyi şekilde uygulanmadığı belgelerle gözlemlenmek mümkündür. 1844 yılında İzmir Karantina Müdürü Mustafa Refik Efendi tarafından gönderilen bir tezkirede; İzmir'e gelen gemilerin karantina uygulamalarından kaçmak için gece gelip gittiklerini belirtmiştir. Ancak bu durumun gümrük vergilerinde azalmaya yol açtığını bu nedenle herkese ceza verilmesi yerine gemilerin mallarını gece boşaltmasına izin verilmesi talebinde bulunmuştur³³². Bu durum İzmir'de karantina teşkilatının kurulmasının sıkıntılı bir süreç içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Belgeler, karantina teşkilatının zor şartlar altında kurulduğunu ve aynı zamanda karantinanın uygulanacağı binanın inşasının da birçok zorlukla karşı karşıya kaldığını gözler önüne sermektedir. Örneğin, 1846 yılında İzmir Karantina Müdürü Şakir Efendi, Tophane-i Amire mareşaline göndermiş olduğu bir yazı ile İzmir'de kuvvetli bir deprem meydana geldiğini ancak inşa edilmekte olan karantinahane her hangi bir zarar oluşturmadığını belirtmiştir³³³. Böylece 1840 kurulan İzmir Karantina teşkilatının yeni binasının inşasına vakit kaybetmeden başlanmış olduğu görülmektedir. Bu binanın inşa masrafları için ise, 974 lira bedel ayrıldığını ve Şakir Efendi tarafından geri kalan 214 liranın da ödenmesini talep ettiği görülmektedir³³⁴. Yapılan çabalar sonucunda 1846 yılında

³³¹ Rolleston, a.g.e., s.59-60.

³³² BOA, C.SH., 16/788, H. 29/Z/1259.

³³³ BOA, A.MKT., 45/34, H. 13/B/1262.

³³⁴ BOA, A.AMD., 1/69, H. 9/Z/1262.

İzmir Karantina binası tamamlanmıştır. Ancak 1848 yılında çıkan bir yangın sonucu bina kullanılamaz hale gelmiştir³³⁵.

Karantinahane harap olmasına rağmen sistem her şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Özellikle hacı kabileleri ve ticari gemilere uygulanmaya devam etmiştir. Ufak onarımlarla kullanılmaya devam edilen karantinahane, ilerleyen yıllarda Kırım Savaşı sırasında İngiliz sivil hastanesi olarak kullanılan Sarı kışla'nın (Kışla-i Hümayun) uzantısı olarak da görev yapmıştır. Nitekim 1866 yılında Enveri Bey'in İzmir Karantina Müdürü olarak atanmasıyla harap durumdaki karantinahane yıkılmış ve yenisi inşa edilememiştir. Yine de Enveri Bey Karantina sistemi ile ilgili çalışmalarını sürdürmüştür. 1900'lerin başlarında bu bölgeden rıhtım inşası ve kordon dolgusu için ihtiyaç duyulan kayalıklar temini sağlanmıştır. Kıyıda yeni yerleşim için yer açılmış ve kuyularından da içilebilir suyun çıkmasıyla yeni konutların yapımı hızlanmıştır. Her geçen gün artan yerleşim olgusuyla karantina binası, Enveri Bey'in çabaları sonucu Urla'da bulunan Klazomen Adası'na³³⁶ taşınarak faaliyetine burada devam etmiştir. Ada, şehre giriş yapan gemilerdeki yolcu ve malların salgın dönemlerinde dezenfekte edilmesi için kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda büyük tahaffuzhane ve küçük tahaffuzhane olarak adlandırılan binalar inşa edilmiştir.³³⁷ Bu yapıların Osmanlı İmparatorluğu tarafından Fransızlara yaptırıldığı bilinmektedir. 1892 yılından itibaren Klazomen adası daha iyi bir işlevsellik sergilemiştir. Bunun en önemli nedeni, Geneste ve Herscher Fabrikası'ndan giysilerin dezenfekte edilmesi için geliştirilen etüv makinesinin kullanılmaya başlanmasıdır. Dezenfekte işleminin kolaylıkla yapılabilmesi için bu tesislerde, gemilerin yanaştığı iskeleden binanın içindeki fırınlara kadar uzanan bir ray sistemi oluşturulmuştur. Günümüzde hala varlığını koruyan bu ray sistemi sayesinde gemiden taşınan kıyafetler el değmeden etüv makinesine ulaşmakta ve yüksek buhar altında dezenfekte edilmektedir. Tahaffuzhanede sistemin işleyişi şu şekildedir:

³³⁵ BOA, A.MKT., 145/25, H. 29/N/1264.

³³⁶ Klazomen Adası (Klazomen Adası Tahaffuzhanesi): Antik Klazomenai kenti kalıntılarının da bulunduğu 320 dönümlük ada, ilk olarak M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender döneminde karaya bağlanmıştır. Zaman içinde yok olan bu bağlantı, karantina tesislerinin yapıldığı dönemde yeniden sağlanmıştır. Uzun yıllar Osmanlı Devleti için hizmet veren tahaffuzhane, Tıp Bilimi'nin gelişimiyle birlikte bulaşıcı hastalıklar tehlike olmaktan çıkmıştır. Bu nedenle tesisler uzun yıllar atıl durumda kalmıştır. Ancak 1955 yılında Deniz ve Güneş Tedavi Enstitüsü adı altında yeniden hizmet vermeye başlamıştır. 1960 yılında Kemik ve Mafsal Hastalıkları Hastanesi olarak hizmet vermiştir. Yeni binaların inşaatı ile 1986'da Urla Devlet Hastanesi'ne dönüştürülmüştür. Günümüzde Urla karantina müzesi olarak varlığını sürdürmektedir. Bkz. Urla Belediyesi (Çevirimiçi 23.05.2017), <http://www.urla.bel.tr/index.php?urlahakkinda?urlatarihce>

³³⁷ Böke, a.g.m., s.151-152.

Yolcular gemilerden indirilip soyunma odalarına alınmaktaydılar. Soyunma odalarında kıyafetler çıkarılıp filelere konulur. Kıyafetleri temizlenen kadar peştamal ve takunya giyen yolcular, giysilerini 360 derece dönen dolaplara koymaktaydılar. Soyunma odalarının arka duvarında olan görevliler dönen dolaplardan kıyafetleri alıp dezenfekte işlemini uygulanmaktaydı. Ardından yolcular özel duş odasına geçer, burada kendilerine verilen sabunlar ve özel sterilize edilmiş suyla yıkanmaktaydılar. Duştan sonra yolculara kıyafetleri iade edilmekteydi. Giyinip doktor odasında muayene edilen yolculardan hasta olanlar karantinaya alınmaktaydı. Sağlıklı olanlar da yolculuğuna devam etmekteydiler. Ancak hastalık taşıyanlar bir daha asla adadan çıkamazlar, ölene kadar adada misafir edilir ve öldükten sonra sönmüş kireç dökülen mezarlıklara gömülmekteydiler.³³⁸

Karantina konusunda yaşanan bu sistemsal süreç sadece yaşayan tebaayı değil yabancı devletlerinde dikkatini çeken bir unsur olmuştur. II. Mahmud'un hükümdarlığı boyunca girişimlerde bulunduğu reformlardan biri olan bu uygulama sanılanın aksine Avrupa tarafından ilk zamanlar desteklenmemiş hatta bu duruma kötümser bakmışlardır. Bunun en önemli sebebi karantinanın, Osmanlı Devleti ile özellikle İngiltere'nin yapmış olduğu ticaret anlaşmasıyla elde ettikleri imtiyazların önüne geçmesinden duydukları endişedir. Çünkü karantina uygulamalarından bazılarının İzmir'de yaşayan yabancı halkın özel alanlarına müdahale olarak algılanması ve bazı sert önlemlerin ticareti sekteye uğratacağını düşüncülerinden kaynaklanmaktadır. Buna en açıklayıcı örnek ise, İngiltere'nin İstanbul'daki büyük elçisi Lord Ponsonby'nin Londra'ya gönderdiği mektupla açık bir şekilde Avrupa'nın karantinaya olan tutumunu beyan etmiştir. *“Önerilerden biri muhafızların kendilerinden kaçmaya çalışanlara ateş etme hakkı verilmesidir... Sorun bu hakkın nasıl gönül rahatlığıyla kabul edilebilecek hale getirileceğidir. Diğer bir öneri, sağlık görevlilerine veba çıktığına inandıkları herhangi bir eve girme ve Karantina Meclisi'nin bir üyesinin görevlendirilmesiyle, gerekli olduğuna karar verdikleri önlemleri alma hakkı vermektir. Bu hak, kapitülasyonlarımızın bize verdiği en büyük ve en değerli ilke ve hak olan bir Frenk evinin masuniyetinin zaman zaman ihlaline yol açabilir; muhtemelen zaman zaman da hırsızlıklara, belki de cinayetlere sebebiyet verecek ve hastalara da mutlaka sonsuz üzüntü ve acı*

³³⁸ Yıldırım, “Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Edt., S.F.Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.423-424.

verecektir... Karantinanın Frenk tüccarlarına ve diğerlerine getireceği masrafları belirtmeden geçmemeliyim. Ayrıca bir korkumu da gizlemeyeceğim; alınan önlemler ne olursa olsun, uygulaması öyle kötü olacaktır ki, hepimiz sağlık kurallarının genellikle getireceği söylenen yararını görmek yerine, kat kat eziyetine katlanacağız.”³³⁹

Sonuç olarak, Yukarıdaki olumsuz yaklaşımlara rağmen 1840'dan itibaren İzmir'de karantina ile ilgili görüşlerde değişimler yaşanmıştır. Bunun nedeni ise aniden çıkan vebanın İzmir'de korku yaratması ve özellikle yabancı tüccarlar ve yabancı tebaa arasında panik havası yaratmasının bu uygulama ile önüne geçilmesidir. Karantina sayesinde vebanın yayılımı çoğu zamanda kente girmesinin önüne geçilmiş ve sosyal hayatın en az zararlı devamlılığı sağlanmıştır. Nitekim bu durum her zaman geçerliliğini korumamıştır. İzmir'de karantina uygulaması konusunda yaşanan sistem sıkıntıları ve işleyişinde görülen sorunların hükümet ve paşaları her zaman meşgul eden bir süreç olmuştur. Karantina uygulamalarında yaşanan ciddi suistimaller, rüşvet vb. usulsüzlüklerin önüne geçmekte zorluklar yaşanmıştır. Ayrıca yolcuların gemilerde veya tahaffuzhanelerde uzun süre karantinada tutulmalarının yarattığı gerilimde ve bu nedenle karantinada kaçmaya çalışan gemilerin yarattığı huzursuz ortam, ölümlerin defnedilmesi konusundaki sorunlar bir araya geldiğinde kamu sağlığını korumaya yönelik alınan önlemlerin eziyet halini aldığını göstermektedir. Yaşanan sıkıntılardan bir diğeri, gümrük vergilerinin azalmasıdır. Karantinadan kaçan gemiler ve karantina yüzünden yeterli ticaret faaliyetinin gerçekleşmemesi de mali açıdan İzmir'i etkileyen faktörlerdendir. Bunun için paşalar hem mali sıkıntıları aşmak hem de karantina uygulamasını sürdürmek için çeşitli çözüm yollarına yönelmişlerdir. Bütün bu etkiler ele alındığında kurulmaya çalışan yeni sistemin pilot bölgesi olarak yaşanması beklenen bütün eksi ve artıları en derinden yaşamıştır.

3.1.2. Osmanlı Tebasının Bilinçlendirilmesi

Halk vebayı iki şekilde değerlendirmiştir. İlki vebanın günahkârlara ceza amaçlı gönderildiğidir. Diğeri ise Allah'ın şehitlik mertebesine ulaşmak için göndermiş olduğu lütuftur. Bu yargı zaman içerisinde çeşitli spekülasyonlara sebep

³³⁹ Panzac, a.g.e., s.222.

olmuş ve halkı tedirgin etmiştir. Yaşanan tedirgin ortam yöneticileri, bu durumun önüne geçmek amacıyla bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Öncelik fetvalar verilerek uygulamaların caizliğini halka benimsetmek olmuştur. Vebadan korunmak için dua edilmesi, korunma tedbirlerine uyulmasını ve ortaya atılan asılsız söylentilerden uzak durulması gerektiğine dair bilgilendirme yapılarak halk bilinçlendirilmiştir. Böylece halkın veba hastalığı karşısında soğukkanlı kalması sağlanmış ve tedbirlerin kolaylıkla uygulanmasına zemin hazırlanmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak her şeyden önce bir konu üzerine önemle durmak gerekir; vebada bilgisizlik konusu birçok durumu açıklamakta yeterlidir. Çünkü veba iki düzeyde seyretmektedir. En çok insanlar arasında görülmesi, insanı hem salgınların kurbanı hem salgınların aracı yapar. Aynı zamanda insan, hastalığı engellemeye çalışan ve çoğunlukla da başarandır. Bu nedenle iki düzey içindeki en önemli nesnesi ve bu olayın kahramanı konumunda olan insandır. İkincisi düzeydeki nesne ise varlığı sonradan keşfedilen ve araştırılmaya başlanılan Kemirgen faktörüdür.³⁴⁰ Kemirgen faktörü daha önceki başlıklarda ayrıntılı olarak verilmiştir. Vebanın seyrinin merkezindeki insan vebanın gidişatına da yön veren unsur olduğuna göre, hastalığın yayılmasını kolaylaştıran ya da engelleyen unsurlara da değinmekte fayda vardır. Bunlar insani ve çevresel unsurlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çevresel unsurlar, yıl içinde görüldüğü dönem ve mevsimsel etkilerdir. İnsani unsurlar ise yöneticiler ile halkın tavrıdır. Veba, Osmanlı halkının ve yöneticilerinin yaşamını, etkinliklerini, davranışlarını ve ölümünü önemli ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle de İslam anlayışındaki kadercilik bakış açısına rağmen Osmanlı hekimleri tarafından vebanın bulaşıcı bir hastalık olduğu açıklanmıştır. Nitekim ulema bu duruma karşı çıkmıştır. Ulemanın görüşü, hastalığın bulaşıcı özellik taşımadığıdır. Çünkü veba Tanrının günahkâr kullarını terbiye etmek için gönderdiği bir afet olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden hastalıktan korunmanın 'küfür' olduğunu belirtmişlerdir.³⁴¹ Bu görüş sebebiyle Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda uygulanmaya başlanan karantina sistemi ulema arasında tartışma yaratmıştır.

Yaşanan bu tartışma halk arasında da yayılmaya başlamıştır. Halk tavrını alınan tedbirlere (özellikle karantinaya) karşı isyan hareketleri şeklinde göstermiştir.

³⁴⁰ Panzac, a.g.e., s.247.

³⁴¹ Osman Şevki Uludağ, a.g.m., s.445.

Ayrıca halk, Müslüman olmayan hekimlerin uyguladığı karantina tedbirlerine güvenmemiş ve verilen ilaçlara şüphe ile yaklaşmışlardır. Bu nedenle halk karantina uygulamalarına uyum sağlamada zorlanmıştır. Bu düşüncenin temelinde ise karantina sebebiyle işleri bozulan kişilerin karantina uygulamasının şeriata aykırı olduğu düşüncesi ile halkı kışkırtmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu durumu Müslüman olmayan hekimlerin halkın inançlarını hiçe sayarak sergilemiş oldukları tutum da destekler niteliktedir. Bu tutum ve düşünceler sonucunda ise halkı isyana yönelmiştir. Bu durum karşısında devlet, sorumsuzca davranan hekimleri azletmiş ve karantina memurluğuna atanan hekimleri ise sınava tabi tutmuştur. Sadece sınavı geçen hekimlerin ataması gerçekleşmiştir.³⁴² Ayrıca devlet tarafından isyan hareketlerine katılanlarda sürgün edilmiştir. Örneğin, 24 Haziran 1838 yılında İlyas Bey tarafından Sadarete gönderilen resmi yazıda Kuşadası'nda uygulanan karantinanın ihlal edilmesi ve olayın meydana gelmesine sebep olan 3 kişinin İstanköy'e sürgün cezasına izin verilmesi istemiştir.³⁴³

İzmir'de halk sadece isyan ederek tepki vermemiştir. Veba ile ilgili alınan önlemlerin önüne geçen bazı halk uygulamaları hastalığın ortadan kalkmasını engelleyen unsurlardır. Buna örnek, 1858 yılında İstanbul'da çıkan vebadan etkilenen İstanbul bazı karantina tedbirleri almıştır. Ancak halkın bu uygulamalara uymayarak vebadan ölenleri bildirmemiştir. Bu noktada Sadareten zaptiye müşirliği ve patriklere gönderilen belgede uygulama çerçevesinde halkın bir kısmının vebadan ölenleri bildirmesine rağmen bir kısmının ise ölümlerini gizlice gömdükleri belirtmiştir. Bu durumun halk sağlığını tehdit ettiğinden bu kişilerin araştırılması ve karantinaya bildirilmesi yönünde bilgiler yer almaktadır.³⁴⁴ Bu yaşanan sorunu birçok şehirde yaşandığı ve İzmir'de özellikle Türk mahallerinde çok fazla meydana geldiği bildirilmiştir. Halkın karantina konusundaki tavrına bir diğer örnek ise, Hanya'da meydana gelen veba salgınında karantina konusunda yeterli tedbirler alınamamış ve buradan kaçan halk İzmir, Manisa, Kuşadası gibi şehirlere sığınmışlardır. Bu kaçış hastalığın diğer bölgelere yayılmasına neden olmuştur. Nitekim Devlet, bu bölgelere uyguladığı karantina tedbirlerini arttırarak halkın

³⁴² Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih*, S.150, Haziran 2006, s.21.

³⁴³ BOA, C.SH., 12/596, H. 21/Ra/1254.

³⁴⁴ BOA, A.MKT. MHM., 140/37, H. 7/8/1275.

gelişigüzel hareket etmelerinin önüne geçip meydana gelecek potansiyel tehdidi de ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Yaşanan bütün bu karşı çıkışlar artık vebanın 19. yüzyılda da devam edeceği gerçeği ile halkı karşı karşıya getirmiştir. Devletin bilgilendirme çabaları zamanla sonuç vermeye başlamıştır. Bu uygulamanın kapsamı, salgın hastalıklarla mücadelede alınan tedbirler ve uygulanan tedavi yöntemleri arasından biri de çeşitli halk inanışlarından kaynaklanan ve büyük ölçüde inanç sistem ile desteklenen psikolojik unsurlardır.³⁴⁵ Bu psikolojik tedbirler, Dua etmek gibi birçok dini ritüeli barındırmaktadır. Bu ritüeller kişinin psikolojik olarak daha fazla morale sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum, hastaya talep etmiş olduğu şifayı almasını sağlarken hastalığa karşı daha dirençli bir hale getirerek hastanın vebayı yenmesine yardımcı olmuştur. Panzac, vebanın sebepleri arasında miyasma (mikroplu hava) ve havadaki olumsuz şartları engellemek için zorunlu olan insan suyuklarında denge gerektiği konusu üzerine durmuştur. Bunu içinde psikolojik bir tedbir olarak sakin bir tutum içinde olmak, düzenli bir hayat sürmek, kendini zorlamamak, kırgınlık veya aşırı heyecandan uzak durmanın en uygun yol olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁶

Bilinçlenen halk artık vebayı bir kabulleniş olarak görmemektedir. Hastalığa karşı halk da kendini korumak için bazı önlemler almıştır. Bu konuda Kontes Pauline 19. yüzyılda ki İzmir ziyareti sırasında şu anekdotlara değinmiştir; İzmir’de veba salgını kendini göstermeye başladığı zamanlarda Avrupalılar çok geniş kapsamlı önlemler almışlar ve bu önlemlere harfiyen uymaya özen göstermişlerdir. Zengin Avrupalı ailelerin oturdukları evler yüksek duvarlarla çevrili ve evlerin tek kapısı da, özellikle salgın zamanları çok sıkı denetim altında tuttukları göze çarpmaktadır. Özellikle de şehirle her türlü ilişki kesinlikle yasaklanmıştır. Kapılar kilitlenerek ve anahtarlar evin erkeğinde verilmiştir. Bu izole hayatın içerisinde yiyecek gereksinimlerini sokaktan geçen satıcılardan sağlanmıştır. Alışveriş, satıcı kapıyı çalar ve evin erkeği bizzat kendisi kapının demir sürgüsünü açarak büyük bir özenle sebze ve meyve alması şeklinde gerçekleşmiştir. Temastan kaçınıldığı için istenen malzemeler, hemen kapının yanında duran fiçinin içindeki ilaçlı suya satıcılar tarafından atılır ve alışveriş son bulmaktaydı. Bu uygulama alınan her ürün için geçerlidir; ekmekler, yumurtalar, sebzeler ve hatta canlı tavuklar fiçinin içinde atılıp

³⁴⁵ Kılıç, a.g.e., s.76.

³⁴⁶ Panzac, a.g.e, s.155-156

bir süre fiçılarda bekletilerek bu malzemeler dezenfekte edilmiştir. Nitekim hastalık, alınan bu sıkı önlemlere rağmen en zengin ailelere dahi bulaşmıştır. Salgının yarattığı korku aile içindeki bağları bile kopmasına sebep olmuştur. Çünkü hastalığın görüldüğü her ev ve herkes terk edilmiştir. Kardeş kardeşi, eşler birbirini terk etmiştir; hatta anneler çocuklarını Rum bakıcıların ellerine bırakıp gittikleri görülmüştür.³⁴⁷

Sonuç olarak, devletin karantina ve kordon gibi etkili yöntemler uygulamalarına karşılık halkın bu tür uygulamalarda hoşnutsuzluğu belgelerle de kanıtlanmıştır. Devlet tarafından salgın olan evler ve mahalleler kordon altına alınmıştır. Ancak insanlar kordon altına alınmak istemedikleri için ölümlerini gizleme yoluna gitmişlerdir. Bu durum hastalığın bilançosunu net hesaplamakta sıkıntı yaratmıştır. Ancak yapılan bu bilinçsiz kaçışlar İzmir’de de yoğun olarak yaşanmıştır ve bu tavırlar hastalığın daha hızlı yayılmasına neden olduğundan artık halk ölüm korkusuna karşı özellikle yabancı halk, devletin uyguladığı tedbirlere ek olarak hastalıktan kurtulmayı denemiştir. Bu yaklaşım artık halkın bilinçlendiğini ve uygulanan sağlık politikalarının gerekliliğini benimsediklerini göstermektedir.

3.2. TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE ALINAN TEDBİRLER

Veba hastalığına karşı uygulanması gereken yöntemlerden bir tanesi de vebanın tedavi edilmesidir. Bu hastalık için nasıl bir tedavi yöntemi uygulanacağı konusunda modern tıp öncesi dönemler modern tıp ve birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu farklılığın nedeni hastalığın önceden tam anlamıyla bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Modern tıp öncesinde yani vebanın tıbbi yöntemlerle tedavi edilmesi usulü yerleşinceye kadar psikolojik tedavi yöntemleri yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Doğal olarak uygulanan bu yöntem vebanın ortadan kalkmasına veya hastalığın tedavi edilmesinde yeterince etkili olmamıştır. Bu uygulama hastalığa yakalananların sükûnet ile beklemesini sağlamış ve hastalığın panik ortamı oluşturmasını engellemiştir. Tedavi amaçlı kullanılan tütsü ve bitkisel kürlerin de tanımlanamayan veba için yeterli sonuçlar doğurmamıştır. Ancak vebanın yıkıcı etkileri hem halkı hem de Osmanlı hükümetini çözüm arayışına sürüklemiştir. Bunun için de Osmanlı toprakları dışında kalan bölgelerin uyguladıkları tedavi

³⁴⁷ Pınar, *Gezginler Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, s.38.

yöntemleri araştırılmaya başlanmıştır. Süreç içinde veba mikrobuunun tanımlanması, modern tıp için büyük bir başarı olmakla beraber ilerleyen süreçte hastalık için etkili ilaçların geliştirilmesine basamak oluşturmuştur.

3.2.1. Tıbbi Tedaviler

Tedavide amaç, hastalığı kapmış kişinin çeşitli madde veya yöntemler ile bu hastalıktan kurtulmasıdır. Veba hastalığının tedavisi için Osmanlı'da eski hekimler bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak hastalığa neden olan mikroorganizma tanımlanmadığı için tedavide kullanılan maddeler de farklılık oluşmuştur. Bu yüzden veba hastalığının sebeplerini ortaya koymaya çalışan âlimler bu tezleri doğrultusunda tıbbi niteliği olan bir takım önlemler öne sürmüşlerdir. Bu öneriler incelendiğinde ana kaynağın; Osmanlı tıbbi içinde veba için yapılan araştırmalarda İbni Sina'nın bilgi ve yetkileri ışığında çözüm arandığını göstermektedir.

Uygulanan yöntemler ise şu şekildedir; öncelikle veba için vücutta fazla olduğu varsayılan kanın akıtılması gerektiği düşüncesi yer almaktadır. Çünkü kan, vebanın nedeni olan kötü havanın doğrudan etkisinde kalmaktadır. Hıyarcıklı vebada oluşan kabarcıklar nadiren çizilerek yarılr, içerisindeki hastalıklı sıvı akıtılır ve ardından merhem sürülerek hastanın rahatlaması sağlanmıştır. Bu merhemler, İçerisindeki demir oksit sebebiyle koyu kırmızı rengi olan “kil-i ermeniden³⁴⁸” elde edilen yakılardır. Ayrıca vebanın tedavisinde sirkeye, gül suyuna, sakıza, mersine batırılmış sünger kompresleri de kullanılmıştır. Menekşe de merhem ve içecek olarak çok kullanılan kürler arasındadır.

Mehmet Ali Beyhan, söz konusu tedavide izlenen bazı yollar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hastalık sonucu insan vücudunda oluşan bazı şiş ve kabarcıklar ustura ile çiziliyor ve çizilen bu yerden “şişe çekme-hacamat³⁴⁹” yoluyla

³⁴⁸ Kil-i Ermeni (Ermeni Kili): Yoşa veya kırmızı kil olarak da bilinmektedir. İç Anadolu bölgesinde bulunan kil cinsi yumuşak topraktır. Parlak, kırmızı renktedir. Özellikle karaciğer hastalıklarının tedavisinde kullanılmaktadır. Egzaman, sedef, uyuz gibi cilt hastalıkları ve iç organların temizlenmesinde, astım, iltihap ve yaralarda da kullanılmaktadır. Bunun dışında veba, çiçek ve hummalı hastalıklarda sirke veya gülsuyu ile birlikte yakı şeklinde uygulanmaktadır.

³⁴⁹ Hacamat (Şişe Çekme): Cupping/ Kupa terapisi olarak da bilinmektedir. Müslümanlar tarafından bu tedaviye hacamat denir. Kanın deri altından çekilmesi prensibine dayanan bu uygulama derinin altında oluşan ve biriken toksik maddeleri dışarı atma uygulamasıdır. İnsan vücudunun kendi kendine normal yollardan dışarı atmadığı ağır metallerin, sürekli kullanılan ilaçların bırakmış olduğu kalıntıların dışarıya çıkarılması ve vücuttan atılmasıdır. Hacamat tedavisi 5000 yıldan fazla süredir hem Doğu hem de Batı kültüründe yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

kanın akıtılması sağlanıyordu. Yumruları tedavi etmek için “*kil-i ermeni*” denilen gülsuyu sürülmekte ve bazı merhemler kullanılmaktaydı. Ateş üstünde bulunan bir kazanın veya tencerenin dibinde biriken “kara” denilen islerin vücudun vebalı bölgelerine sürüldüğüne rastlanmaktaydı. Çakmak taşının ateşte kızdırılarak bir bez içinde iltihaplı yerlere konulması ve sülük kullanılarak iltihaplı kanın alınması vebaya karşı uygulanan tedavi yöntemlerindedir.³⁵⁰ Nitekim 14. ve 15. yüzyılı kapsayan bu dönemde insanlar hastalığa karşı ne kadar güçsüz olduklarının bilincindedirler. O dönemin insanların söylemine göre, yaşlılık, delilik ve veba dışında her türlü hastalığın çaresi olduğu inancı bunu açıkça gözler önüne sermektedir.³⁵¹ Bu çaresiz yaklaşım birbirini takip eden yüzyıllarda elbette kendini yenilemiştir. Çünkü Osmanlı tıbbının veba konusunda ilerleme kat etmesi halkın vebaya olan umutsuz düşüncelerini değiştirmesini sağlamıştır. Klasik dönem Osmanlı tıbbı artık 18. yüzyılda batıyı tanıma yolunda ilerlerken veba hakkındaki gelişmeler de yakından takip edilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Modern dönem olarak tabir edilen Osmanlı tıbbı hem batıda görülen uygulamalarla hem de bu dönemin önemli hekimlerinin bilgileri ışığında vebaya karşı yeni yaklaşımlar denemişlerdir. Bu yeni yaklaşımlar dünya genelinde tıp dünyasındaki gelişmelerle yakından ilgilidir.

Vebanın tedavisi ile ilgili gelişmeler 1800’lü yılların sonlarından itibaren başlamıştır. 1894’te İsviçreli bakteriyolog Alexander Yersin, vebaya yol açan “*Yersinia pestis*” isimli bakteriyi izole edip, tanımlamıştır. 1890’lı yıllarda Çin’den bir bilim adamı veba hastalığının etkeninin bulmasından sonra hastalık hakkında daha fazla araştırma yapıp tedavisi de bulunmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı’da ise vebayı tanıyan hekimlerden özellikle Şanizade gibi önemli âlimlerde vebadan korunmanın mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Kalabalık yerlerden kaçınmak ve bu gibi basit tedbirlerle vebaya yakalanmamak için basit yöntemler uygulanmasını önermiştir. Hatta vebaya karşı aşı tatbikinin gerekliliğini öne sürmüştür. Ayrıca aşının şer-i kurallara uygunluğundan da bahsetmiştir.³⁵² 19. yüzyıldan başlayıp gelişen ve günümüzde de modern tıbbın kullanmış olduğu tedavi yöntemleri arasında

Ayrıca birçok kültürün halk tedavilerinde görmek mümkündür. Bu yöntem günümüzde halen uygulanmaya devam etmektedir.

³⁵⁰ Mehmet Ali Beyhan, a.g.m., s.1034.

³⁵¹ Panzac, a.g.e., s.156.

³⁵² Osman Şevki Uludağ, “Tıp Tarihimizde Veba Savaşı”, *Tıp Dünyası*, No:11-12, İstanbul, 1933, s.3323.

aşılama, serum ve antibiyotik tedavisi vardır. Tedavide öncelikle *streptomisin*³⁵³, *kloramfenikol*³⁵⁴, *tetrasiklin*³⁵⁵ gibi antibiyotikler ve *sülfomanidler*³⁵⁶ kullanılmaktadır. Ayrıca ağır veba vakalarında *globülin*³⁵⁷, *antitoksik veba serumu* ve yatıştırıcılar önerilmektedir.³⁵⁸ Bir diğer uygulanan tedavi yöntemi de aşılama değildir. Belli zamanlarda kullanılmış olan bu yöntem çok fayda sağlamadığı gözlemlenmiştir. Nitekim salgın durumlarında koruma amaçlı acil aşı uygulaması tavsiye edilmemektedir. Aşı yalnızca yüksek risk grupları için profilaktik³⁵⁹ tedavi amacıyla önerilmektedir.

3.2.2. Dezenfekte Etme

Vebanın tedavisinde uygulanması gereken en önemli kural dezenfektendir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin en etkili yöntemlerinden olan dezenfeksiyon usulünün Osmanlı Devleti'nde tam olarak uygulanmaya başlaması tebhірhanelerle olmuştur. Çünkü vebaya yakalanan kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharı ile, yine bu hastalıkların görüldüğü ev, işyeri ve bunun gibi mekanları kimyasal maddelerle, dezenfekte etmekle görevli kurumlara *tebhірhane* denir. Bu tebhірhanelerde özellikle salgın hastalıkların ortaya çıkıp yayılmasını engelleyen bir unsur olarak kabul edilen etüv makineleri yerleştirilmiştir. Böylelikle kullanılmış eşyaların bu şekilde etüvden geçirilerek temizlenmesi sağlanmıştır. Ancak bu uygulama 19. yüzyılda vebanın etkisini artık koleraya bıraktığı dönemlerde uygulanmaya başlanmıştır. Buna rağmen dezenfekte uygulamaları modern makine ve uygulamalar olmasa da önceki yüzyılda da etkili bir biçimde İzmir sokaklarında uygulanmaya gayret edilmiştir.

³⁵³ Streptomisni: Aminoglikozid sınıfından bir antibiyotik ilaçtır. Bu sınıftan keşfedilen ilk ilaç olmasının yanı sıra tüberküloz (verem) tedavisinde kullanılan ilk antibiyotiktir. Sadece verem basili için değil aynı zamanda da şarbon, difteri, veba, menenjit, zatürree gibi hastalıklara yol açan mikroplara karşı kullanılan bir antibiyotiktir.

³⁵⁴ Kloramfenikol: Geniş antibakteriyel spektruma sahip olan ve bakterilerin çoğalmasını durduran yani "Bakteriostatik" bir antibiyotiktir.

³⁵⁵ Tetrasiklin: *Streptomyces rimosus* isimli bakteri tarafından üretilen bir antibiyotiktir. Birçok bakteriyel enfeksiyonlarda kullanılmaktadır.

³⁵⁶ Sülfomanid: Gram pozitif bakterilerin tümü ile gram negatiflerden rickettsia, chlamydia ve protozoa türü bakterilerde folik asit üretimini engelleyerek üreme ve gelişmelerini durdurup ölümlerine neden olan, canlılarda bakteriyel hastalıkların tedavisinde ilk kullanılmaya başlanılan sülfanilik asit türevi sentetik ilaç grubu. Sülfonamidler, bakterilerin hızlı üreme-gelişme dönemlerinde daha etkilidirler.

³⁵⁷ Globülin: Globulin ya da Globülin, kanın bileşiminde bulunan maddelerden biri olan, iri moleküllü bir proteindir.

³⁵⁸ Ana Britanica, "Veba Maddesi", C.,XXI, s.558.

³⁵⁹ Profilaktik: Hastalık tedavisinin aksine hastalık meydana gelmeden hastalığın önlenmesidir. Önleyici ya da koruyucu tıp uygulamasıdır.

Hastalığı oluşturan mikrobun bulunulan ortamdan temizlenmemesi durumunda hastalık aktif olarak etkisini sürdürmesi kaçınılmazdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, dezenfeksiyon yapmak ve mikroplu havayı yok etmektir. Başta dere yataklarıyla lağımlar; bunlardan başka, şehirde sağlıksız koşullar içeren mahallerle, veba görülen yerler dezenfekte edilmiştir. İzmir’de vebadan hemen önce olduğu gibi belediyeye ait bir vazife olan çöplerin toplanması, başka bir ifade ile şehrin temizliğinin sağlanması işi, usulünce yapılmaya devam etmiştir. Halk bilinçlendirilmesiyle dezenfekte uygulamaları da hız kazanmıştır. Vebanın görüldüğü mahallelerde öd ağacından tütsüler yakılarak ve hastaların yaraları temizlenerek bu dezenfeksiyon sistemi geniş çaplı uygulanmıştır. Ayrıca hastaların diğer sağlıklı bireylerden ayrılmasını sağlayarak hastalığın yayılmasını önlemeye çalışılması ve vebalı eşyaların yakılması günümüzde de kabul gören bir yöntem olmuştur. Ancak Salgın sırasında en gayretli çalışmalar dezenfeksiyon konusunda sergilenirken, istenilen derecede temizlenmesi mümkün olmayan yerler ise ikamete kapatılmış veya yıkılarak yok edilmiştir.

3.2.3. Bağışıklık Sistemini Güçlendirme

Vebaya karşı alınan önlemler arasında önemli uygulamalardan biri de doğal bitkilerle veya ilaçlarla bağışıklık sistemini güçlendirmektir. Ölçülü olarak tüketilen sirkeli çiğ soğan, mercimek, limon, nar veya üzüm suyu, sarımsak³⁶⁰, nevruziye veya mesir macununun³⁶¹ bağışıklık sistemini güçlendirerek hastalığa yakalanma riskinin en aza indirildiği düşünülmüştür.³⁶²

Veba, iyi beslenemeyen zayıf organizmalarda etkili olma olasılığı yüksek bir hastalık olarak, ekseriyetle fakirlerin hastalığı olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte, hastalığın İzmir’de kurban olarak yine alt sınıftan insanlar seçmesinin bir

³⁶⁰ Sarımsak: eski çağlardan beri bilinen ve kullanılan bir drog’dur. Ortaçağda özellikle salgın hastalıklar (veba, kolera, vb.) ile mücadelede kullanılmıştır. Antiseptik (mikrop öldürücü) ve bağışıklık sistemini güçlendiren doğal bir antibiyotiktir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, a.g.e., s.86-87.

³⁶¹ Nevruziye veya Mesir Macunu: Kırmızı, şekerlenmiş reçele benzeyen ve kokulu bir macundur. 40 çeşit maddeden elde edilmektedir. Osmanlı hekimbaşları her sene Nevruz’da çeşitli terkiplerde nevruziye ismi verilen bir macun yapmışlardır. Nevruz macunu değişik terkiplerinin çok sayıda hastalığa iyi geldiğine inanılmıştır. Kalp hastalıkları; mide fesadı, hazımsızlık, ishal gibi sindirim sistemi sorunları; ağız ağrısı (aft); dizanteri; taun ve veba hummaları; akıl ve vücudun kuvvetini arttırma gibi birçok hastalık karşısında şifa amacıyla kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, a.g.e., s.88-89.

³⁶² Kılıç, a.g.e., s.79.

nedeni de ev ve sokaklarda çorap ve ayakkabı giymeden dolaşmalarıdır. Böylece veba basili kolaylıkla bu şekilde yaşayan insanlara bulaşmaktaydı. Bu da hastalarda meydana gelen hıyarcıkların yalnızca kasık bölgesinde oluşmasının başlıca nedeni olarak görülmüştür³⁶³. Ancak yoksullar, salgınlar sırasında neredeyse veba kadar tehlikeli başka bir tehditle daha karşı karşıya kalmışlardır. Bu da önemli tehdit ise açlıktır. Nitekim İzmir’de veba benzer bir sıkıntı ortaya çıkmak üzereyken, durum fark edilmiş ve hem bu insanların karnı doyurularak hayatta kalması sağlanmış hem de bundan kaynaklı bir takım toplumsal olayların önüne geçilmiştir. Karantinalar nedeniyle duran ticaretin sonucunda işsiz kalanlar karnını doyuramaz durum gelmiştir. Bu nedenle İzmir’in tüccar ve zenginleri hırsızlık, yağmacılık ve benzer olayların artacağı endişesine kapılmıştır³⁶⁴. İzmir’de doktor raporlarında vebanın en çok sağlık koşullarının yetersiz olduğu han ve bekar odalarında görüldüğünü belirtmesi vebanın bağışıklı sistemiyle doğrudan etkisini gözler önüne sermektedir.

3.2.4. Hastalıklı Yerini Terk Etme (Göç)

Demografik yapının içinde bahsettiğimiz gibi hastalık yerini terk etme yani devamlı ya da geçici göçler, hastalıkların tedavisinde insanların zor duruma düştükleri için en çok başvurdukları yöntemdir. Amaç, vebanın olduğu yeri terk ederek ve vebalı kişileri toplumdan ayırarak salgının önüne geçmektir. Ancak hastalıklı yeri terk etmek aslında mikrobun gidilen bölgelere yayılması gibi olumsuz bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Ayrıca terk edilen yerlerde bırakılan mallar soyguncuların ilgisini çekmiştir. Böylece terk edilmiş bölgelerden alınan vebalı eşyalar salgının başka yerlere yayılmasında etkili olmuştur.

Veba salgını çıkan bölgelerde halkın bölgeyi terk etme arzusu içerisine girmesi iki yönlü olumsuzluk yaratmıştır. Bunlardan ilki o bölgede yerine getirilmesi gereken hizmetlerin aksamış olduğudur. Çünkü vebalı yeri sadece devlete karşı mükellefiyeti olanlar terk etmemiştir. Bazen bu tedbire bizzat resmi görevlilerinde başvurmuş olduğu görülmüştür. Bu durum terk edilen yerlerde otorite boşluğunun oluşmasına neden olmuştur. İkinci olumsuz sonuç ise boşaltılan yerlerin eşkıyalık faaliyetlerine konum teşkil etmesidir. Resmi görevlilerin görev yerini terk etmesi sonucu toplumun güvenliğini tehdit edecek olaylara da zemin hazırlamıştır.

³⁶³ BOA, Y.PRK.ASK., 162/12.

³⁶⁴ BOA, Y.EE.KP., 11/1080.

3.3. UYGULANAN DİĞER YÖNTEMLER

19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir sorun olarak baş gösteren vebadan dış dünyayla sürekli iç içe olan liman şehri İzmir, genel ortalamanın üzerinde kayıplarla karşılaşmıştır. Özellikle de 18. yüzyılın yarından fazlası veba salgınıyla geçirmiştir.³⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda alınan bir takım tedbirlere rağmen 1841,1847, 1849 ve 1869 yıllarında veba salgınları olmuştur. Belli aralıklarla kendini gösteren vebaya karşı daha önceden belirli tedbir ve tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Bu yöntemlere ek olarak hükümet farklı uygulamalar yapma gereksinimi duymuştur.

Devletin almış olduğu diğer yöntemler içinde daha önceden de belirtmiş olduğumuz “yakı” uygulaması yer almaktadır. Bu uygulamayı daha yaygınlaştırmak için, 28 Nisan 1835 tarihli belgede; Daire-i Etibba-yı Hazret-i Şehriyari Ahmet Necip Efendi'nin veba için alternatif bir uygulama yaptığı haberi alınmıştır. Bu uygulama ise vebaya yakalananların ağrılarını dindirmek için yakı sürmektedir. Bu yakının eczanelerde yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca masrafı karşılığında fiyatının 3 kuruş olarak belirlenen bu yakının öncelikle ihtiyacı olan mahalle ve isteyen herkese verilerek satışının yapılmasının uygun olduğu bildirilmiştir.³⁶⁶ Vebaya karşı yapılan bir diğer uygulama ise fare itlafıdır. Çünkü hastalığın tanımlanmadığı dönemlerde de özellikle evlerde ve sokaklarda fare ölümlerinin rastlanması farelerle vebanın ilişkili olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Bu nedenle de hükümet farelerin itlaf edilmesi konusunda çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu uygulama her bölgede titizlikle uygulanmıştır.

Vebanın bir bölgeden başka bölgeye geçişini engellemek için Osmanlı Devleti belirli çabalar göstermiştir. Bunun içinde 8 Nisan 1840 tarihli Osmanlı Devleti'ne Karadan giriş Nizamnamesi 15. maddesi ön plana çıkmıştır. Bu madde gereğince; *“sağlık yetkilileri, vebanın görüldüğü her yere gitmekle, köyde şehirde veba veya başka hastalık görüldüğü takdirde o görülen yerlerdeki ev ve mahalleleri tecrit etmekle, hastalığı bularak kökünden söküp atmakla görevlendirilmiştir.”*³⁶⁷

³⁶⁵ Özdemir, a.g.e., s.32.

³⁶⁶ BOA, HAT., 493/24407, H. 29/Z/1250.

³⁶⁷ Panzac, a.g.e., s.237.

Veba, yeni hayat tarzlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu görülmüştür. Bu nedenle veba hastalığını önlemek için hayat tarzlarında değişiklik yapılması zorunlu kılınmıştır. Örneğin banyo ve hamam geleneklerinin değişmesi buna güzel bir örnektir. Hamamlar, Osmanlı Kültüründe önemli bir yer tutmasının en temel nedeni din'dir. Çünkü Müslümanlar temizlenmeden camiye gidemezler ve namaz kılamazlar. Hamam kültüründe değişimin yaşanmasının nedenini daha net anlamak için Türk hamamlarının yapısı ve işleyişine bakmak yeterli olacaktır. Hamamın özellikleri şu şekildedir; Türk hamamı 3 kısımdan oluşmaktadır: Soyunma yerleri, yıkanma yerleri (Soğukluk ve hamam), ısıtma yerleri birde Külhan'dır. Özellikle perşembe akşamları ve bayramlardan önce, arife gecesini hamama gitme geleneği bulunmaktaydı. Ayrıca 'gelin hamamı', 'damat hamamı' ve 'kırk hamamı' gelenekleri de yer almaktadır. Osmanlı döneminde hamamlar, sadece temizlik amacıyla ziyaret edilen yerler değil, aynı zamanda sosyalleşmek amacıyla toplanılan yerlerdir. Banyo, masaj ve sohbetten oluşan bir toplumsal yaşamın ortaya çıkmasını sağlamaktaydı. Arkadaşlık ve kısmet bulma arzusu da hamama gidilmesinde sağlık ve din kadar önemli yer tutmuştur. Hamam ziyaretleri zamanla temizlik amacının yanında, yiyecek malzemelerinin ve evcil hayvanların da getirildiği, dostların, müzisyenlerin, dansözlerin davet edildiği bir sosyalleşme mekânı özelliği taşımaktaydı. Kadınlar banyo ve masajın ardından, üzerlerinde keten çamaşırlarından başka bir şey olmaksızın, kaşlarını alır, saçlarına -bazen el ve ayaklarına- kına yakarlar ve ağda yaparlardı. Osmanlı döneminde *kübera* denilen devlet adamları ya da üst tabaka mensuplarının, konaklarında hamam olsa da, çarşı hamamlarını tercih ettikleri göze çarpmaktadır. O dönemlerde hamama gitmek, hamamda yıkanmak neredeyse yaşamın vazgeçilmezi, sosyal hayatın bir parçası konumundadır. Ancak bu temizlik ve eğlence anlayışı özellikle veba gibi salgın hastalıkların olduğu dönemde bazı değişimlere uğramıştır. Çünkü veba sıcak ortamlarda kolaylıkla yayılan bir bulaşıcı hastalıktır. Bu sebeple hastalığa yakalanmamak için Osmanlı halkı, evlerinde bulunan hamamlarda yıkanmayı tercih etmişlerdir. Alınan tedbirler çerçevesinde sağlıklı bireylerin hamamı kullanmaları sağlanış. Hasta kişilerle temas edilmemesine dikkat edilmiştir.

Sosyal hayattaki bu değişimle birlikte Osmanlı Devleti İzmir'de korku salan vebanın yoğun yaşandığı dönemlerde liman girişlerini kapatarak vebanın giriş çıkışını engelleme yoluna gitmişlerdir. Yapılan bu uygulamanın sonrası İzmir'in

durumunu Kontes Pauline 1835 salgınında; “İstanbul’dan yayılan veba, Mısır’dan yayılan veba kadar şiddetli ve dehşetli olmadığı için salgın kısa sürede kontrol altına alındı ve İzmir’deki yaşam normale döndü salgın yüzünden trafiğe kapatılan liman da açıldı.”³⁶⁸ şeklinde açıklamıştır. Böylece Osmanlı yönetiminin almış olduğu uygulamaların olumlu sonuçlar doğurduğunu görmekteyiz. Artık veba etkisini yavaş yavaş yitirdiği 1830’lara doğru Osmanlı hükümeti başka bir salgın hastalık için mücadele etmeye başlayacaktır. 19. yüzyılda tarih sahnesine çıkan kolera, İzmir’de veba hastalığının öldürücü etkisinin yerini alacaktır.

³⁶⁸ Pınar, *Gezginler Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, s.45.

SONUÇ

Veba, ilkçağlardan ortadan kalktığı 19. yüzyıla kadar etkisini yıkıcı bir şekilde devam ettiren insanlık için önemli bir hastalıktır. Her türlü ortama uyum sağlayabilmesi nedeniyle salgın halini almış ve etkilediği toplumlarda yüksek oranlarda insan kaybına yol açmıştır. Özellikle nem ve sıcaklığın yoğun olduğu yerler veba mikrobu için en verimli yaşam alanlarıdır. Buna ek olarak kişisel hijyene dikkat edilmediği, çeşitli altyapı hizmetlerinin eksik veya hiç olmadığı yerlerde vebanın salgın halini alması kaçınılmaz olmuştur. Hastalığın tanınması ve tıbbın gelişimine kadar veba özellikle son veba salgının yaşandığı 1720'lerde Avrupa'da nüfusun %50'sini yok etmeyi başarmıştır. Nüfustaki bu azalış sadece Avrupa'da değil dünyanın neredeyse her yerinde farklı rakamlarla karşımıza çıkmaktadır. Meydana gelen bu yıkım Osmanlı topraklarında da kendini göstermiştir.

Gelişen ulaşım imkânları hem sosyal hem de ekonomik etkileşimin kolaylaşmasını sağlamıştır. Ancak bu durum dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Osmanlı şehirlerinde de vebaya karşı sürekli bir tehlike yaratmıştır. 18. Yüzyılın karakteristik hastalığı olarak anılan veba 19. yüzyılın ortalarına kadar devam Osmanlı topraklarındaki sirayetinde devam etmiştir. Bu süreçte özellikle ticaret şehirlerinde yıkıcı etkisi katbekat artmıştır. 18. yüzyılda yıldızı parlayan ve Osmanlı Devleti'nin önemli ticari kenti olan İzmir, dönemin en hareketli şehirlerinden birisi olması nedeniyle, vebanın hızla yayılacağı bir konumdaydı. Kent, yoğun nüfusu, neredeyse yok derecesindeki altyapısı ve halkının hijyenik olmayan bazı tutumları da düşünüldüğünde, vebanın salgın halini alabilmesi için ideal bir ortama sahiptir. Nitekim hastalık, 18. yüzyılın tamamı ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İzmir'de büyük salgınlar halinde kendini göstermiştir. Vebanın yayılması iklimin yanı sıra, deniz yoluyla vebalı gemiler ve kara yoluyla da resmi ulaklar, şehir ve kasabalara çeşitli mallar getiren tüccarlar, kervanlar, göçebeler, askerler ve vebadan dehşete kapılan insanların hastalıktan korunmak için başka yerlere kaçması ile oluyordu.

Hastalığın ortaya çıktığı yerden diğer bölgelere yayılmasını engellemek ve bulunduğu bölgede imha edilmesini sağlamak üzere oluşturulan kordonlardan, başlarda İzmir'de, özellikle maddi imkânsızlıklardan dolayı istenilen sonuç alınamamıştır. Henüz mikrop fikrinin olmadığı o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda bulaşıcı hastalıklara karşı alınan önlemler Avrupa'dakilere üç aşağı beş yukarı

benziyordu. Osmanlı'da da salgın hastalıklar, Allah'ın günahkâr kullarına cezası olarak görülüyordu. Halk vebanın mızraklı bir cinin dürttüğü yerde çıkan yumrucuk sonucu oluştuğuna inandığı için bu cine karşı muskalar yazıyor, yatsı ezanından önce minarelerden sure-i Ahkâf okutuluyordu. 19. yüzyılın başlarında bile, devletin aldığı en ciddi tedbirler, hastanın kullandığı eşyaların kükürt, güherçile³⁶⁹ ve kepek karışımı ile tütsülenmesi, suya dayanıklı eşyaların iki gün suda bekletilmesi, paraların sirke ile yıkanmasıyla sınırlıydı. Ancak hastalığın tanınması ve halkın bilinçlenmesi alınan önlemlerin zamanla etkisini arttırmıştır. Veba ile ilgili önemli yaklaşımlar, yaşanan ciddi veba salgınları ve bu salgınlarla ilgili toplumsal tecrübelerin, o zamana kadar edilmiş olan tıp teori ve pratiklerini değiştirdiği yönündedir. Bu duruma en güzel örnek, veba salgınlarının sistemli bir toplum sağlığını koruma hizmeti olan karantina teşkilatının kurulmasına sebep olmasıdır.

Yeterli sayıda yetişmiş hekim bulunmaması ve hastalığın yeterince tanınmaması, vebanın bilhassa taşradaki etkisini arttırmıştır. Bu sebeple, Osmanlı sağlık otoriteleri hastalığa karşı ciddi ve dikkatli bir tutum içinde bulunmaya sevk etmiştir. Osmanlı yönetimi Tanzimat'tan sonra sağlık sorunlarıyla daha yakından ilgilenmiştir. Hem sağlık örgütlenmesi gibi niceliksel artışlar, hem sağlık sorunlarına çözüm üretmede devlet gerekli sorumluluğu almaya başlamıştır. Çünkü veba tüm İmparatorluğu etkisi altına almıştır ve alınan geçici ve modern olmayan önlemler hastalığı ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devletinde karantina usulünün 19. yüzyılın son çeyreğinde kurumlaştığı görülmektedir. Ancak bu sistemin titizlikle uygulanabilmesi için yeterli bilgi ve tecrübeye sahip elemanların eksikliği göze çarpmaktadır. Bu durum Osmanlı'nın Batılı devletlerle iş birliği yapmak zorunda bırakmıştır. Şartlara bağlı olarak Batılı devletler, imparatorluğun en uç bölgelerinde yer alan görevlileri aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkanı bulmuşlardır. Yaşanan bu olumsuz sonuca rağmen zamanla Osmanlı Devleti aldığı destek ile veba ile daha bilinçli ve modern uygulamalara başlamıştır. Bu uygulamaların pilot bölgesi olan İzmir'de kesin olmasa da faydalı sonuçlar doğurmuştur.

³⁶⁹ Güherçile: Tarımda gübre, hekimlikte ilaç olarak kullanılan, barut vb. patlayıcı maddeler yapımına yarayan, beyaz renkte ve ince billurlar durumunda birleşik bir madde, potasyum nitrat (KNO₃).

Bu afetin sonuçlarına baktığımızda da önceki konularda ağırlıklı olarak demografik ve ekonomik açıdan büyük kayıplara sebep olmakla birlikte sosyo-kültürel yapıda da değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimler kısaca göz atarsak;

Demografik yapı, Veba yaptığı epidemiler İzmir’de çok sayıda ölümlere sebep olmuştur. Vebaya ile ilgili yapılan tahminlerden biri ise İzmir nüfusunun frenleyicisi olduğudur. Çünkü İzmir, ikliminin yaşanabilir olması ve dünya pazarının önemli bir merkezi olması nedeniyle yoğun göç alan bir şehirdir. Veba beklide sürekli hız kazanan nüfus artışının önüne geçilmişti. Ancak bu hastalık aynı zamanda İzmir’de yaşayan etnik gruplar arasındaki nüfus oranlarında değişikliğe sebep olmuştur.

Ekonomik yapı, Vebanın ilk dönemlerde yayılmasına sebep olan etkenlerden biride ticaret yollarıydı. Dünya ticaretinin merkezi sayılan İzmir konumu sebebiyle hem ticaret faaliyetlerine hem de vebaya kapılarını açmıştır. Ticaretin artmasıyla yayılan hastalık bütün dünyayı etkisi altına alırken ticaretin gerilemesine hatta durma noktasına getirmiştir. Bunun nedeni karantina uygulamasıyla ticari faaliyetlere kısıtlama getirilmiştir. Bununla birlikte yaşanan kuraklık ve enfiyasyonun artışı zamanla panik ortamının oluşmasına sebep olmuştur. Bu durumun önüne geçmek amacıyla yapılan II. Mahmut reformları, sadece vebadan kurtulmaya yönelik değil halkın ekonomik açıdan da refah seviyesine çıkarmak amaçlanmıştır. Nitekim ne tür reformlar yapılırsa yapılsın Osmanlı’nın diğer devletler gibi ekonomik açıdan etkilenmesini engelleyememiştir.

Sosyo-kültürel yapı, tam bir tedavi yönteminin özellikle salgının en ağır geçtiği dönemde bulunamaması halka farklı çözüm yollarına sürüklemiştir. Bunlardan biriside salgının olduğu bölgeleri terk etmektir. Buda çoğu zaman geçici veya daimi göçlerin olması anlamına gelmekteydi. Bu durumdan ortaya çıkardığı sonuçlar vardır. Bu göçler nedeniyle çoğu zaman şehirlerin yerleri bile değişmiştir. Korkunun yarattığı panikle toplumsal kargaşa ve düzensizliklere de yol açmıştır. Ayrıca İzmir’in farklı etnik yapıya sahip olması vebaya karşı farklı tutum sergilemelerine neden olmuştur. Ancak bu vebanın etkisini arttırdığı dönemlerde birlikte hareket etme şeklinde kendini göstermiştir. Veba, kültürel olarak farklı toplumları yardımlaşma olgusu altında toplamıştır. Aynı zamanda geleneklerin bazılarının da tamamen uygulamadan kalkmasına veya geçici olarak yapılmamasına neden olmuştur. Türklerdeki hamam kültürü, ölü göme geleneği vebanın etkisi

ortadan kalkana kadar geçici olarak uygulanmayan örneklerdir. Özellikle ölü gömme geleneğinin yerini bir süre toplu mezar uygulaması almıştır.

Genel olarak veba, 17. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa'da ortadan kalkmıştır. 1720'lerde ise Kuzey ve Orta Avrupa'yı terk etmiştir. Bunda en önemli etken ise vebanın tanınmış olmasıdır. Karantina sisteminin kurulması, dezenfeksiyon uygulamaları, fare itlafı, veba için üretilen serumun kullanılması, mikrobu iyice zayıflatmış ve yok etmeye başlamıştır. Fakat Doğu Akdeniz'den gelen veba akınlarına karşı uygulanan deniz karantinası ve kara sağlık kordonları sayesinde korunan Avrupa'nın yanında, Osmanlı topraklarında hastalık bir buçuk yüzyıl daha etkisini devam ettirmiştir. Bu etkileri; savaşlar, diplomatik ilişkiler, sosyal hayat, karşılıklı ticareti şeklinde listeleyebiliriz. Bu etkiler 18. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Osmanlı'nın diğer ilerinde olduğu gibi İzmir'de de çeşitli pandemilere neden olmuştur. İnsanları kitle halinde ölümlerine yol açarken bir yandan da ekonomiyi zarara uğratmış ve bireyleri vergi veremez hale getirmiştir. 1830'lardan itibaren veba ile mücadelede Avrupa'nın teknik ve yöntemleri uygulamaya başlayan ve batılı anlamda bir teşkilatlanmayı gerçekleştiren Osmanlı Devleti, pilot bölgelerinden biri olan İzmir'de kararlı ve dikkatli uygulamalar gerçekleştirmiştir. Bu uygulamalar sayesinde artık İzmir'de genel olarak ortadan kalmasını sağlamıştır. Daha sonraki dönemlerde bireysel olarak bazı veba vakaları yaşansa da Osmanlı topraklarında Özellikle İzmir gibi liman kentlerinde şiddetli bir veba salgınından söz edilemez. Vebanın etkisini yitirmesi yeni bir hastalığın başlangıcını da tetiklemiştir. 1823 yılından itibaren veba yerini artık koleraya bırakmıştır. Bir yüzyıl daha İzmir, veba gibi yıkıcı etkisi olan kolera ile mücadeleye başlamıştır. Burada tek fark artık salgınlar konusunda modern anlamda bir mücadele söz konusudur.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI: (BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A MKT., 45/34, H. 13/B/1262, M. 08/07/1846.

A MKT., 45/34, H. 13/B/1262, M. 08/07/1846.

A. AMD., 1/69, H. 9/Z/1262, M. 29/11/1846.

A. AMD., 1/69, H. 9/Z/1262, M. 29/11/1846.

A.MKT. MHM, 327/41, H. 27/1281.

A.MKT. MHM., 140/37, H. 7/8/1275.

A.MKT. MHM., 140/37, H. 7/8/1275.

A.MKT., 145/25, H. 29/N/1264. M.30/08/1848.

A.MKT., 145/25, H. 29/N/1264. M.30/08/1848.

C. AS, 512/21354, H. 22/Ca/1227.

C. AS, 512/21354, H. 22/Ca/1227.

C..SH.. 12/586, 5/Z/1256 / 29.01.1841.

C..SH.. 12/586, 5/Z/1256 / 29.01.1841.

C.AS. 34975, H. 20/Ca/1215.

C.ML. 149/ 6305, H. 29 /M/1230.

C.ML.280/16568, H.22/1229.

C.SH,12/596, H. 21/Ra/1254.

C.SH,12/596, H. 21/Ra/1254.

C.SH., 16/788, H. 29/Z/1259 , M. 20/01/1844.

C.SH., 16/788, H. 29/Z/1259 , M. 20/01/1844.

DH.İD., 98/56.

DH.MKT., 1522/74.

H.H. / 19242.

HAT, 118/8631, H.13/Ra/ 1311.

HAT., 524/25578, H. 04/N/1254.

İ.DH., 95/4765.

Y.PRK.ASK, 162/12.

Y.PRK.ASK, 162/12.

SEYAHATNAME VE GAZETELER

Moltke, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995.

Takvîm-i Vekayi, Gurre-i C 1248 / M. 26/10/1832, S.43, s.4.

Takvim-i Vekâyi, H. 11/S/1254 / M. 6/5/1838, S.164, s.4-5.

KİTAPLAR

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2008, C.,I-II.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Atay, Çınar, *Tarih İçinde İzmir*, İzmir, 1978.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera- İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul, 2007.

Barbaros, Funda, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir'de Sanayileşme*, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1995.

Bauden, Frederic, *İzmir Gezisi : Antoine Galland' ın Bir Elyazması (1678)*, çev. Erol Üyepazarcı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2003.

Benonson, Abraham S., *İnsanda Bulaşıcı Hastalıkların Kontrolü*, çev. Muzaffer Akyol, Hatipoğlu Yayınevi, Ankara, 1986.

Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Mart 2005.

Beyru, Rauf, *19.Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2005.

Braudel, F., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2004.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, 1. Baskı, Akçağ Yayınevi, Ankara,1991.

Daimond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev., Ülker İnce, TÜBİTAK, Ankara, 2001.

Demîrî, Kemaleddin, *Hayâtü'l-Hayevân Tercemesi 1-2*, Hazırlayan: Kadir Meral, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1997.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 2005.

Dols, Michael W., *The Black Death in the Middle East*, Princeton, 1979.

Erdemir, A. Demirhan, Kâhya, Esin, *Bilimsel Çalışmaların Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

Erdemir, Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1982,

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul, Mart 2010.

Goffman, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Gürsoy, Melih, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

Kardaş, Tuğba, "19. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)," *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010.

Kılıç, Orhan, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2004.

- Kurt, İsmail, “Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü’l-Mâ’ûn Adlı Eser Çevirisinden”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, Şubat 2009.
- Küçükkalay, A. Mesud, *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2000.
- Martal, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı- Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Onay, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, TDVY, Ankara 1992.
- Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıklar*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları, 1983.
- Önsoy, Rıfat, *Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara, 1999.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.
- Özdemir, Rıfat, *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo – Ekonomik Yapısı)*, Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Aralık 1986, I. Baskı.
- Özey, Ramazan, *Afetler Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu*, Ankara DTCF Basımevi, Ankara, 1983.
- Pakalın, Mehmet Ziya, *Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1946, C.,III.

Palmer, Robert C., *English Law in the Age of the Black Death, 1348- 1381: A Transformation of Governance and Law*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Ç., Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim- 1997.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, 18. Yüzyıl*, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 1998.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, 19. Yüzyıl*, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 1994.

Robert C. Palmer, *English Law in the Age of the Black Death, 1348- 1381: A Transformation of Governance and Law*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.

Rolleston, George, *İzmir 1856*, İzmir Ticaret Odası Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir, 2010.

Sarıyıldız, Gülden, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul, 2002.

Scott, Susan, Chirstopher J. Duncan, *Biology of Plague Evidence from Historical Populations*, Cambridge University Press, UK, 2001.

Şahin, Cemalettin, *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Ankara, 1991.

Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şani-zade Tarihi: 1223- 1237/1808- 1821*, Haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

Şenocak, Bülent, *Levant'in Yıldızı İzmir*, Yakın Kitabevi İzmir, 2008.

Tahaoğlu, Kemal, vd., *Türk Tabipler Birliği Tüberküloz Raporu*, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara, Ocak 2012.

Unat, Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, İlim-Yayma Cemiyeti Yayın Neşriyatı, İstanbul, 1975.

Ülgener, F. Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984.

Ülker, Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akdeniz Kitabevi, İzmir, 1994.

White, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi; Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, çev., Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayıncılık, 2013.

Yaranga, Olaf, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2000.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul 2010 Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul, 2010.

MAKALE VE DERGİLER

Akdur, Recep, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi", *Bilim Tarihi Araştırmaları*, S.2, İstanbul, 2006, ss.43-54.

Alparslan, H. İbrahim, "Osmanlı Dönemi İzmir'inde Milletlerin Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Değişimlerin Yerleşim Dokusuna Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, İzmir, Şubat 2013, ss.25-35.

Altıntaş, Ayten, "II. Mahmud ve Sağlık," içinde II Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, *İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı*, İstanbul, 2010, ss.297-309.

Ana Britannica, *Veba Maddesi*, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss.557-559.

Armağan, A. Latif, "XVII. Yüzyılın Sonu ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda Görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C.II, Ankara, 2005, ss.907-913.

Avrupa Komisyonu, *AB öncülüğünde İklim Değişikliği ile Mücadele*, Avrupa Birliği Resmi Yayınlar Ofisi, Lüksemburg, 2010, ss.1-24.

Aydın, Erdem, "19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.15, Ankara, 1990, ss.185-207.

Aydın, Erdem, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 18-20 Eylül 1996, TTK, ss.445-453.

Barış, Y. İzzettin, “Tüberküloz Tarihi”, *Klinik Gelişim Dergisi*, İstanbul Tabib Odası Süreli Bilimsel Yayınları, C.,XXIII, S.3, İstanbul, 2010, ss.8-13..

Beyhan, Mehmet Ali, “1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler”, *I.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 20-24 Mayıs 2008, C.,II, ss.1029-1036.

Böke, Pelin, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1940)”, *ÇTTAD*, C.,VIII/18-19, 2009/Bahar-Güz, ss.137-159.

Ceylan, Ömür, “Ölümün Unutulan Adı Veba”, *Türkoloji Makaleleri*, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana, ss.1-36.

Çavdar, Necati, Karıcı, Erol, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması’na Dair Bibliyografik Bir Deneme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.9/4, Spring 2014, Ankara, ss.255-286.

Çiçek, Ümit, “İzmir Limanının Tarihsel Gelişimi”, *AR&GE Bülten*, İzmir Ticaret Odası, Haziran 2006, ss.26-34..

Çiçek, Ümit, “İzmir’in Tarihçesi”, *İzmir Ticaret Odası Dergisi*, İzmir, Eylül 2006, ss.1-9.

Demir, Uğur, “Aydınlanma ve Antik Rejim’in Sonu”, *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Ed., Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.180-197.

Demirtaş, Mehmet, “16. Yüzyıl Doğal Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.IV, S.2, Erzurum, 2004, ss.37-50.

Demirtaş, Mehmet, “16. Yüzyıl Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.,IV, S.2, Erzurum, 2004, ss.37-50.

Dols, Michael W, “Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı”, *Tarih ve Toplum*, C.,VII, İstanbul, 1987, ss.42-47.

Durusu, Zeki, “Veba Tabii Odakları”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.,IV, S.4, Ekim 1970, ss.264-280.

- Ekici, İlhan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.,XXI, S.2, Aralık 2006, ss.35-76.
- Ergönül, Önder, “Enfeksiyon Hastalıkları Epidemiyolojisi”, Enfeksiyon Hastalıklar ve Mikrobiyolojisi, Nobel Kitapevleri, İstanbul, 2008, ss.31-41.
- Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.,XIII, Ankara, 2002, ss.762-771.
- Ertaş, M. Y., Eğnim, K., “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, Denizli, Ağustos 2011, ss.83-108.
- Frangakis-Syrett, Elena, “Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi: Smyrna (1700-1914)”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, çev. Işık Erdügen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.27-59.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi ” *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, İstanbul, 1989, ss.13-25.
- Genç, Özlem, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, Mayıs- Ağustos 2011, S.10, ss.123-150.
- Goffman, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine,” *Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*, çev., S. Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, ss.95-164.
- Gül, Abdülkadir, “XIV. Yüzyılda Erzincan Kazasında salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, Erzurum, 2009, ss.239-270.
- Hatcher, John, “England in the Aftermath of the Black Death”, *Past and Present*, 144, August 1994, ss.3-35.
- Horton, Richard, “Küresel Tehdit: Bulaşıcılık”, çev., H. Erdem Çıpa, *Toplumsal Tarih*, S.22, Ekim, 1995, ss.30-38.
- İslam Ansiklopedisi, *Karantina Maddesi*, C.,XXIV, s. 463-465.
- İslam Ansiklopedisi, *Ahlât-ı Erbaa Maddesi*, C.,II, ss.24.

İslam Ansiklopedisi, *Baltımanı Muahedesi Maddesi*, (16 Ağustos 1838 tarihinde yapılan Osmanlı- İngiliz ticaret Anlaşması),C.,V, ss.38-40.

İslam Ansiklopedisi, *Behçet Mustafa Efendi Maddesi*, C.,V, ss.345.

İslam Ansiklopedisi, *Berberîler maddesi*, C.,V, ss.478-483.

İslam Ansiklopedisi, *İstanbul- Türk Devri Maddesi*, C.,XXIII, İstanbul, 2001, ss.220-239.

İslam Ansiklopedisi, *İzmir Maddesi*, C.,XXIII, ss. 515-524

İslam Ansiklopedisi, *Osmanlılar Maddesi - İktisadi ve Ticari Yapı*,C.,XXXIII, ss.525-531.

İslam ansiklopedisi, *Tıp Maddesi- Osmanlı Dönemi*, C.,XLI, 2012, ss.101-111.

Kasaba, Reşat, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar 1840-1876”, *Dünya İmparatorluk ve Toplum- Osmanlı Yazıları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kılıç, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtliklar”, *Türkler*, C.X, Ankara 2002, ss.718-730.

Köşe, Abdullah, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, C.V, S.1, İstanbul, 2003, ss.89-119.

Küçükkalay, Mesut, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçların Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.2, Isparta, 1997, ss.51-68.

Lerner, Robert E., Elestiri: William J. Dohar, *The Black Death and Pastoral Leadership: The Diocese of Hereford in the Fourteenth Century* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1995). *American Historical Review*, 101/3, Haziran 1996, ss.832.

Lindau, Paul von, “İzmir (1899)”, *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Derleyen: İlhan Pınar, Akademi Kitapevi, İzmir, 1998, ss.159-195.

Neumann, Christoph, Tamdoğan, Işık, “Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar Fikret Yılmaz’la Söyleşi” *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?*

Bir Osmanlı Limanından Hatıralar, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.61-122.

Özcoşar, İbrahim, “19. Yüzyılda Mardin Nüfusu”, *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed., İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, ss.791-802.

Özdemir, M.Ali, “İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerine Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.,VI, S.2, 2004, ss.173-192.

Pamuk, Şevket, “Kara Ölüm Orta Doğu’da”, *Tarih ve Toplum*, S.40, Nisan 1987, ss.41.

Panzac, Daniel, “International and Domestic Maritime Trade in The Ottoman Empire During The 18th Century”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.24, No.2, ss.189-206.

Pınar, Ahmet, “Biyolojik Silah Olarak Mikroorganizmalar”, *Hacettepe Tıp Dergisi*, S.41, Ankara, 2010, ss.97-104.

Pınar, İlhan, “Levant, Levanten, Levantenlik”, *İzmir Kent Kültür Dergisi*, İzmir, S.3, Mart 2001, ss.92-94.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri ”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S.222, Ağustos 1994, C.,LVIII, ss.329-376.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, C.LVIII, S.222, Ağustos 1994, ss.329-376.

Scmitt, Oliver Jens, “Levantenler, Avrupalılar ve Kimlik Oyunları”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, çev. Işık Erdügen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.123-142.

Smyrnelis, Marie-Carmen, “Tarihini Arayan Şehir”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, çev. Işık Erdügen, Edt., Marie-Carmen Smyrnelis, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 9-24.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Türkiye Karantina Tarihine Giriş III”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, S.1, 1958, ss.322-323.

Şimşek, Fatma, Erdoğan, Haldun, Dinç, Güven, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)” . *The Journal of International Social Research*, Vol.2/6, Winter 2009, ss.593-609.

Turna, Nalana, “İstanbul’un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of The Ottoman Domain*, C.,I, S.1, Ağustos 2011, ss.1-36.

Uludağ, Osman Şevki, “Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina”, *Bellekten*, C.II, S.7-8, Ankara, 1938, ss.445-467.

Uludağ, Osman Şevki, “Tıp Tarihimizde Veba Savaşı”, *Tıp Dünyası*, No:11-12, İstanbul, 1933, ss.3323-3326

Ülker, Necmi, “Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticaret Sorunları”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, ss.317-354.

Ülker, Necmi, “Sarıbeyoğlu’nun İzmir’e Yürüyüşü ve Avrupalı Tüccarlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi (Tid)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, 1989, S.4, ss.43-51.

Vogt, Jean, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Ed., Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2001, ss.13-58.

Yetkin, Sabri, “İzmir’de Veba Salgını (Mayıs-Ağustos 1900)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.,I, S.3, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1993, ss.371-385.

Yıldırım, Nuran, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi”, *Üsküdar Sempozyumu IV,3-5 Kasım 2006 Bildirileri*, Ed., Coşkun Yılmaz, C.II, İstanbul, 2007, ss.413-428.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar: Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, S.150, Haziran 2006, ss.18-27.

Yıldırım, Nuran, “Salgınlar”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.,VI, ss.423-425.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1685, ss.1320-1338.

Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Edt., S.F.Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, ss.421-431.

Yıldız, Muharrem , “İzmir Levantenleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C.IV, S.13, 2012, ss.36-54.

Yorulmaz, Şerife, “XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, C.I, S.3, İzmir, 1993, ss.133-145.

İNTERNET KAYNAKLARI

Alahattin Gürırmak, *İzmir’in Efsane Zencisi, Bahri Baba*, (Çevrimiçi 06.02.2017), <http://www.kentyasam.com/izmirin-efsane-zencisibahri-baba-yhbrdy-3268.html>

Diyaret İşleri Başkanlığı, (Çevrimiçi 15.04.2017), <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/46-ahkaf-suresi>

T.C. Milli eğitim Bakanlığı- Konak Mithatpaşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi- İzmir (Çevrimiçi 18.03.2017), http://mithatpasaeml.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163971/icerikler/tarihce_533917.html

T.C. Sağlık Bakanlığı Hudut ve Sahiller Genel Müdürlüğü (Çevrimiçi 23.04.2017), <http://www.hssgm.gov.tr/Tarihce>

Urla Belediyesi (Çevrimiçi 23.05.2017), <http://www.urla.bel.tr/index.php?urlahakkinda/urlatarihce>

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1: Vebanın Bulaşma Basamakları

Bandıra	İzmir İskelesi (1756-1776 ortalaması) Yüzde	Vebalı Gemiler (1721-1796) Yüzde
Fransa	54,4	62,1
Venedik	15,4	23,0
Dubrovník	11,8	7,0
Hollanda	8,0	0,7
Toskana	3,3	0,7
Britanya	2,9	2,1
İsveç	2,5	0,7
Diğerleri	1,7	3,7
TOPLAM	100,0	100,0

TABLO 2: 18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Avrupa Gemileri³⁷⁰

Şehirler	Vebalı Yıllar	Nüfus	Vebadan Ölüm	Ölüm Oranı
Napoli	1656	300.000	150.000	50
Cenova	1657	100.000	60.000	60
Marsilya	1720	100.000	50.000	50
Messina	1743	40.000	28.000	70

TABLO 3: Avrupa Şehirlerinde Vebadan Ölümler

³⁷⁰ Panzac, a.g.e., s.68

ŞEHİR	TOPLAM NÜFUS	MÜSLÜMAN %	ERMENİ %	YAHUDİ %	RUM %	DİĞER REAYA%
İzmir	22547	42,8	9,7	15,5	29,4	2,6
Bursa	16138	65,3	17,4	3,9	13,4	-----
Edirne	18746	48,3	7,7	8,2	33,1	2,7
Selanik	12714	33,7	-----	44,6	21,7	-----

TABLO 4: 1831’de Başlıca Osmanlı Şehirlerinin Nüfusunun Cemaatlere Göre Dağılımı (Erkek Nüfusu)³⁷¹

ŞEHİR	TOPLAM ERKEK NÜFUSU	MÜSLÜMAN		REAYA		
		SAYI	%	SAYI	KENT %	LİVA %
Adana	6501	4050	62,2	2451	37,8	25,4
Alanya	10558	10158	96,2	440	3,8	1,8
Amasya	6379	4326	67,8	2053	32,2	15,7
Ankara	11496	6338	55,1	5158	44,9	12
Bursa	24847	16859	67,8	7968	32,2	27,9
Edirne	42715	19234	45	23451	55	61,2
Eskişehir	14426	13346	92,5	1080	7,5	6,2
İzmir	22547	9678	42,8	12869	57,2	42
Selanik	12714	4294	33,8	8420	66,2	62,2
Tarsus	3384	2891	85,4	493	14,6	9,7

TABLO 5: 1831’de Bazı Osmanlı Şehirlerinde Nüfus Oranları (Erkek nüfusu)³⁷²

³⁷¹ Panzac, a.g.e., s.142.

³⁷² Panzac, a.g.e., s.141.

Gezginler	Yıllar	Türkler	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Avrupalılar	Toplam
Tournefour	1702	15.000	10.000	200	1.800	200	27.200
Lucas	1714	100.000	20.000	8.000	-----	-----	128.000
De Sainte Maure	1725	50.000	8.000	2.000		-----	60.000
Tolot	1731	50.000	12.000	7.000	7.000	-----	76.000
Pococke	1737	80.000	10.000	2.000	6.000	-----	100.000
Pococke	1739	84.000	8.000	2.000	6.000	-----	100.000
Riedesel	1768	-----	-----	-----	-----	-----	120.000
Ch. Gouffier	1776	65.000	21.000	6.000	10.000	200	102.000
Sestini	1778	97.000	30.000	8.000	12.000	3.000	150.000
Miranda	1786	-----	-----	-----	-----	-----	150.000
Dallaway	1794	-----	-----	-----	-----	-----	100.000

TABLO 6: 18. Yüzyıl'da İzmir Şehri Nüfus Tahminlerinin Mukayeseleri³⁷³

Yıl	Kaynak	Türk	Rum	Musevi	Ermeni	Avrupalı	TOPLAM
1803	Maccas Leon	-----	-----	-----	-----	-----	100.000
1812	Toncoigne	60.000	25.000	5.000	10.000	6.000	106.000
1817	Iconomos	-----	6.000	-----	-----	-----	150.000
1826	Laborde	-----	-----	-----	-----	-----	80.000
1827	Frankland	-----	-----	-----	-----	-----	150.000
1828	Montemont	60.000	40.000	5.000	10.000	5.000	120.000
1837	Journal De Smyrne	58.000	48.000	8.000	6.000	10.000	130.000
1840	Joseph Bargigli	45.000	55.000	13.000	5.000	12.000	130.000
1850	Maccas Leon	-----	60.000	-----	-----	-----	125.000
1851	M. Mallouf	-----	-----	-----	-----	-----	156.000

³⁷³ İlhan Pınar, *Gezginler Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl*, s.17.

1854	Starori	-----	-----	-----	-----	-----	132.000
1857	Shepherd	85.000	60.000	20.000	10.000	5.000	180.000
1861	L'imartial	42.000	46.500	14.000	7.000	14.287	123.787

TABLO 7: 19. Yüzyılda İzmir'de Nüfus Dağılımı³⁷⁴

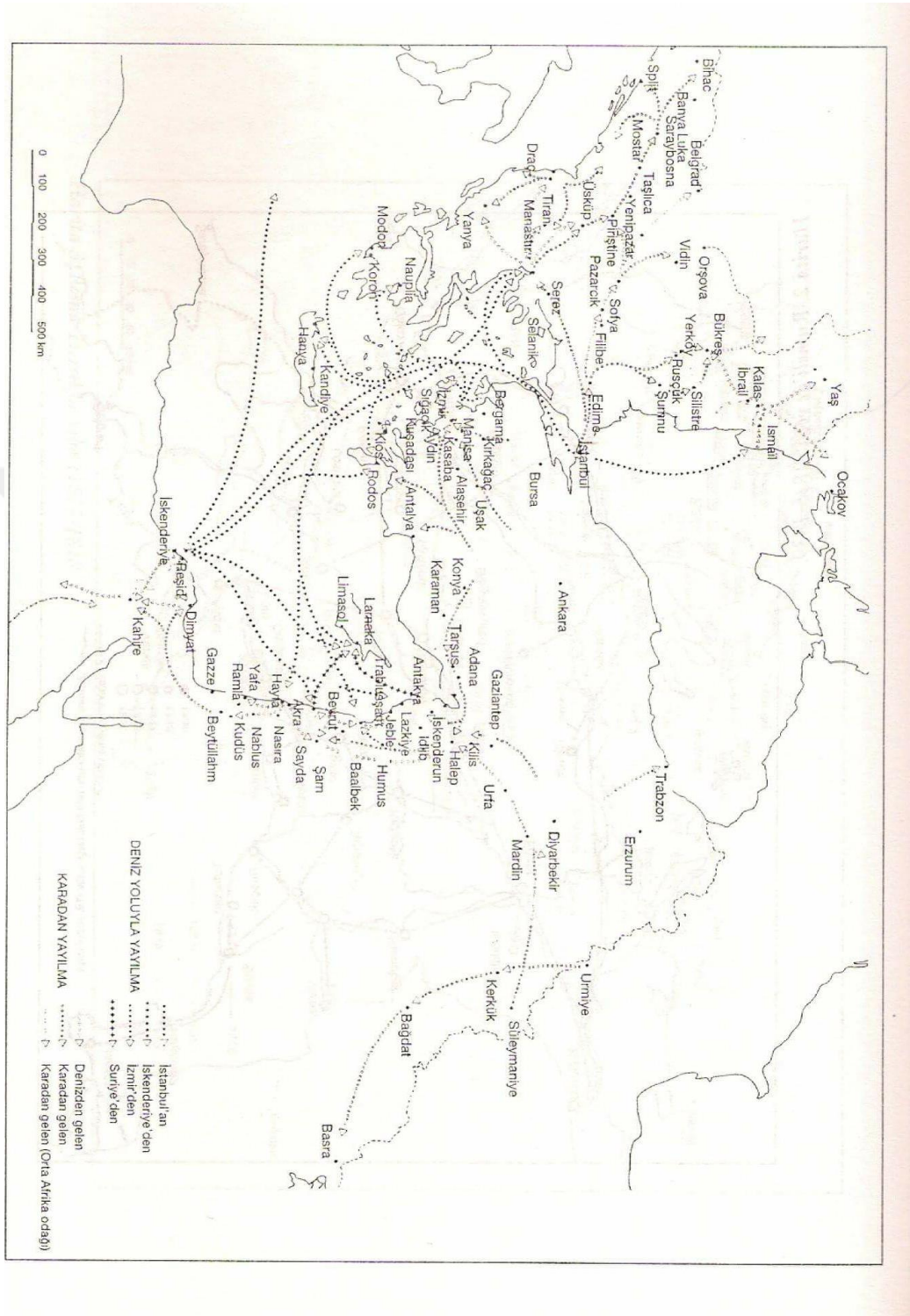
Yıllar	Seyyahlar Misyonerler	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	TOPLAM
1720	Sainte- Marue	50.000	8.000	6.000	1.000	65.000
1731	Tollot	50.000	12.000	7.000	6.000	75.000
1739	Pocoche	85.000	8.000	2.000	5.000	100.000
1776	Choiseul- Gouffier	65.000	21.000	6.000	10.000	102.000
1794	Dallaway	-----	-----	-----	-----	100.000
1812	Toncoigne	60.000	25.000	10.000	5.000	100.000
1815	Lindsay	97.000	15.000	6.000	11.000	129.000
1818	Jowett	60.000	40.000	7.000	10.000	117.000
1826	Cook	60.000	20.000	5.000	10.000	95.000
1836	Texier	75.000	40.000	10.000	15.000	150.000

TABLO 8: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başlarında İzmir'in Nüfusu (Bin)³⁷⁵

³⁷⁴ Funda Barbaros, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir'de Sanayileşme*, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1995, s.22-23.

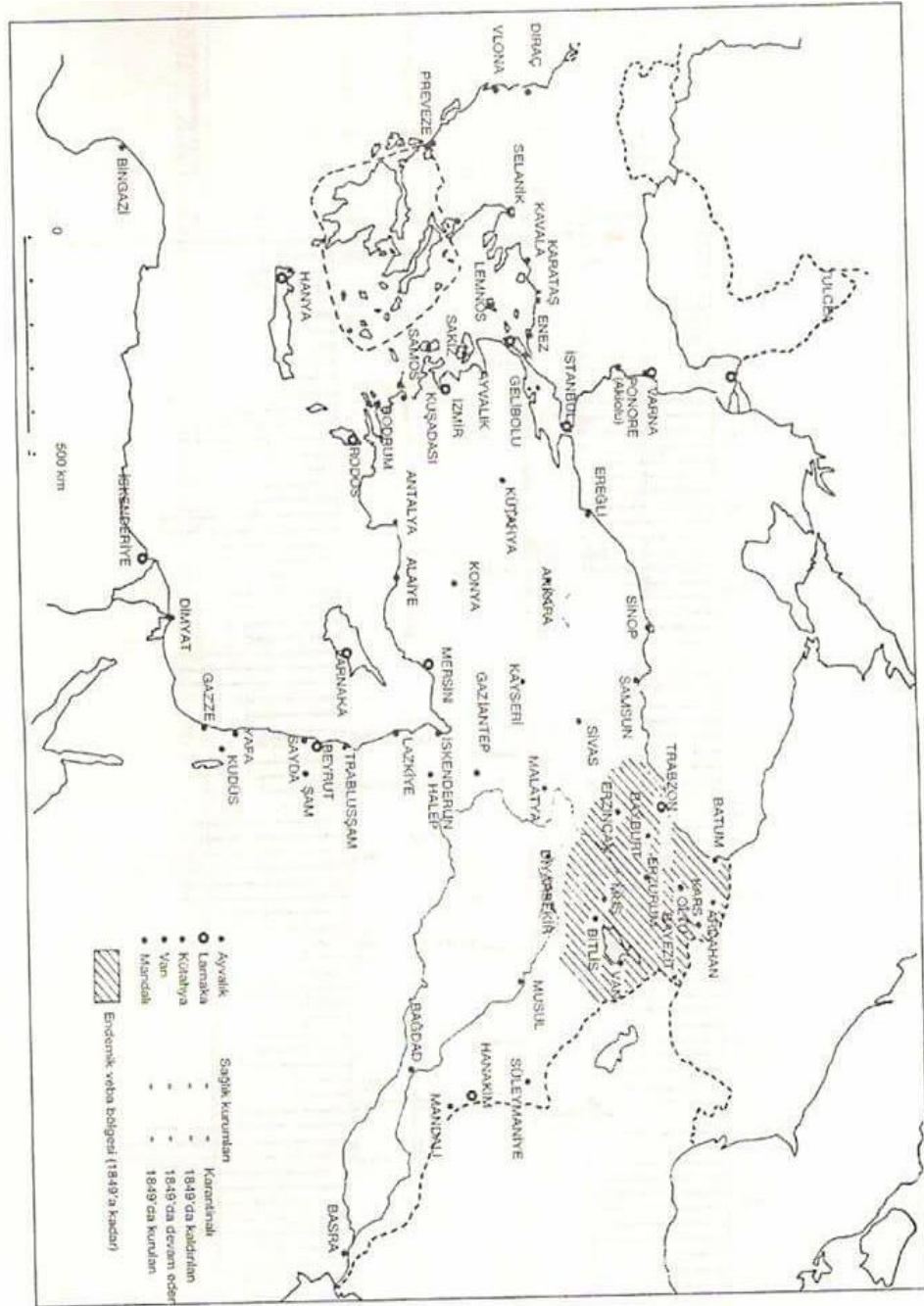
³⁷⁵ Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.46.

HARİTALAR LİSTES

HARİTA 1: Osmanlı Devleti'nde Vebanın Yayılımı (1700-1850)³⁷⁶

³⁷⁶ Panzac, a.g.e., s.257.

HARİTA 2: Osmanlı Karantinaları (1838-1850)³⁷⁷

³⁷⁷ Panzac, a.g.e., s.267.